

Na de vrijlating

Na de vrijlating

*Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische
ex-gedetineerden*

D.J. Weggemans
B.A. de Graaf

In opdracht van:
Programma Politie & Wetenschap

Afbeelding omslag:
Jaap Arriens / NurPhoto / Corbis

Ontwerp:
Vantilt Producties & Martien Frijns

ISBN: 978 90 3524 835 9
NUR: 800, 624

Realisatie:
Reed Business, Amsterdam

© 2015 Politie & Wetenschap, Apeldoorn; Universiteit Leiden; Universiteit Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

No part of this publication may be reproduced in any form, by print, photo print or other means without written permission from the authors.

Inhoud

	Afkortingen	9
1	Inleiding	11
1.1	Onderzoek naar re-integratie van extremisten	15
1.2	Ethische reflectie onderzoek	20
1.3	Leeswijzer	22
2	Detentie en re-integratie in theorie	25
2.1	Doelen en effecten van detentie	26
2.2	Eens een crimineel, altijd een crimineel?	29
2.3	'Goede' en 'foute' bindingen	31
2.4	Een label als held	32
2.5	Begeleiding en controle tijdens en na detentie	33
2.6	Samenvatting	36
3	Radicalisering, deradicalisering en detentie	39
3.1	Het definiëren van radicalisering	40
3.2	Een blik op het proces: radicalisering en vervreemding	41
3.2.1	'Iets willen doen': ervaringen van politiek-maatschappelijk onrecht	42
3.2.2	'Het zoeken naar (echte) antwoorden': ideologie en existentiële vragen	44
3.2.3	'Vriendschap en voordelen': sociale behoeften en processen	46
3.3	Radicalisering en detentie	49
3.4	Deradicalisering in theorie	52
3.5	Deradicalisering en detentie	55
3.6	Samenvatting	61

4	Re-integratieprogramma's in binnen- en buitenland	63
4.1	Inleiding	63
4.2	Niet-westerse ervaringen: re-integratie, rehabilitatie en religieuze dialogen	64
4.2.1	De 'war of ideas' in Saoedi-Arabië	64
4.2.2	Jemens dialoogprogramma	67
4.2.3	Benaderingen in Zuidoost-Azië	68
4.3	Europa: deradicaliserings- en uittredingsprogramma's	70
4.3.1	EXIT-programma's in Noorwegen en Zweden	71
4.3.2	De re-integratie van extremistische jongeren in Duitsland	73
4.3.3	Programma's voor extremistische gedetineerden in het Verenigd Koninkrijk	74
4.4	Resocialisatie- en re-integratiebeleid in Nederland	76
4.5	Samenvatting	79
5	Re-integratie in de praktijk	83
5.1	Inleiding	83
5.1.1	Dataverzameling en bronnen	84
5.1.2	De onderzoeksgroep	85
5.2	Re-integratie nader besproken	87
5.2.1	Detentie vanuit het eigen perspectief	87
5.2.2	Het ideologische domein van re-integratie	93
5.2.3	Het sociale domein van re-integratie	100
5.2.4	Het praktische domein van re-integratie	109
5.2.5	De sanctieregeling	116
5.3	Conclusie	122
6	Toezicht en begeleiding	125
6.1	Inleiding	125
6.2	De complexe context van re-integratie	125
6.3	Toezicht en begeleiding in de praktijk	130
6.3.1	Het ideologische aspect van toezicht en begeleiding	130
6.3.2	Het sociale aspect van toezicht en begeleiding	133
6.3.3	Praktische begeleiding	135

6.4	Obstakels voor re-integratie	138
6.4.1	Onoverzichtelijkheid van de betrokken instanties	138
6.4.2	Delen van informatie	139
6.4.3	Verschillende organisatieculturen samenbrengen naar een duidelijk doel	140
6.4.4	Discretie	141
6.4.5	Kennislacunes	141
6.4.6	Het proportionaliteitsbeginsel	142
6.4.7	Verwachtingsmanagement	143
6.4.8	Beschikbare middelen	143
6.5	Conclusie	144

7 De politie aan zet? 145

7.1	Inleiding	145
7.2	Een blik op de politiepraktijk	147
7.3	De ex-gedetineerde en de politie	148
7.4	De complexe rol van de politie nader belicht	152
7.5	Conclusie	155

8 Conclusie 157

8.1	Theoretische inzichten	157
8.2	Praxeologische inzichten	160

Literatuur 169

Dankwoord 185

Bijlagen 187

1	Interviewlijst	187
2	Topiclijsten	189

Afkortingen

ANC	Afrikaans Nationaal Congres
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
AQAS	Al Qaida op het Arabisch Schiereiland
CRD	Collectieve Relatieve Deprivatie
CUP	Church Youth Project
CVvi	Centrale Voorziening voorwaardelijke invrijheidstelling
DJI	Dienst Justitiële Inrichtingen
EBI	Extra Beveiligde Inrichting
EU	Europese Unie
JI	Jemaah Islamyah
NCTb	Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding
NCTV	Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (voorheen NCTb)
OM	Openbaar Ministerie
PBW	Penitiare Beginselenwet
PI	Penitiaire Inrichting
RAF	Rote Armee Fraktion
RD	Relatieve Deprivatie
RN	Reclassering Nederland
RRG	Religious Rehabilitation Group
TA	Terroristenafdeling
VOG	Verklaring Omtrent het Gedrag
WODC	Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum

Inleiding

Na de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 en de arrestaties van leden van de ‘Hofstadgroep’ stond de dreiging van jihadistisch terrorisme hoog op de publieke en politieke agenda. Een eerste serie maatregelen op juridisch, intelligence, politieel en bestuurlijk niveau volgde. Een kleine tien jaar later houdt de dreiging van ‘Syriëgangers’ en ‘terugkeerders’ de samenleving opnieuw in de greep. Zeker nadat bij aanslagen in Boston (15 april 2013), Woolwich (22 mei 2013), Brussel (24 mei 2014), Parijs (7 januari 2015) en Kopenhagen (14-15 februari 2015) steeds personen waren betrokken met een jihadistische achtergrond en een geschiedenis van detentie en buitenlandse training of verblijf. De toenemende groep westerse ‘uitreizigers’ naar Syrië heeft sinds 2013 opnieuw een stroom bestuurlijke en wetgevende maatregelen op gang gebracht, ook in Nederland.¹

Deze maatregelen hebben ertoe geleid dat er steeds meer personen rondlopen die als verdachte of veroordeelde in aanraking zijn gekomen met contra-terrorismebeleid. In Nederland was het aantal arrestanten tussen 2001 en 2009 naar schatting 162 en tussen 2006 en 2014 zaten naar schatting meer dan 80 personen vast op de Nederlandse terroristenafdelingen (TA).² De eerste golf van arrestaties tussen 2001 en 2005 (vanaf 2004 op grond van specifieke antiterrorismewetten) leidde tot een aantal langere gevangenisstraffen, bijvoorbeeld voor de leden van de ‘Hofstadgroep’. Daardoor leken in 2006-2010 de meest acute terroristische dreigingen bezworen te zijn.

Toch blijken ook veroordeelde en opgesloten terroristen geregeld voor onrust te zorgen.³ In sommige gevangenissen probeerden zij medege-detineerden te werven voor hun politieke strijd of gingen ze door met het ontwikkelen

1 Sinds het uitbreken van de burgeroorlog in Syrië vertrokken meer dan 160 Nederlandse jongeren naar Syrië. Een groot deel daarvan zou actief betrokken raken bij de gewapende strijd aldaar. Deze gebeurtenissen hebben bijgedragen aan de officiële verhoging van het dreigingsniveau in Nederland (zie Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 2013). Iets wat al sinds maart 2008 niet meer was gebeurd.

2 Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2015; De Graaf, 2014. Zie ook De Graaff & Kessels, 2010. De Graaff en Kessels maken gebruik van De Graafs schema en lijst van arrestaties.

van gewelddadige plannen. De in Amerika gedetineerde Kevin James was in 2005 zelfs in staat om vanuit zijn gevangenis een omvangrijke aanslag te coördineren die ternauwernood voorkomen kon worden door de veiligheidsdiensten.⁴ Ook uit de geschiedenis kennen we voorbeelden van gedetineerden die vanuit de gevangenis hun terroristische strijd voortzetten, denk aan de leiders van de eerste generatie *Rote Armee Fraktion*, Andreas Baader en Gudrun Ensslin, of aan IRA-terroristen die in de gevangenis hongerstakingen organiseerden om aandacht te krijgen voor schendingen van hun rechten en steun van de bevolking hoopten te krijgen. Ook veroordeelde leden van de ‘Hofstadgroep’ namen hun toevlucht tot hongerstakingen om tegen de in hun ogen onmenselijke of onwenselijke omstandigheden van hun detentie te protesteren.⁵

Buiten de gevangensmuren is er eveneens geregeld sprake van onrust. Zeker wanneer de vrijlating van deze gedetineerden dichterbij komt. Slachtoffers en nabestaanden kunnen verbolgen zijn over de (vervroegde) vrijlating van de dader die hun levens blijvend heeft beïnvloed. In het geval van de vermoorde politicus Pim Fortuyn verspreidden aanhangers al kort na zijn dood tientallen posters met daarop de beeltenis van dader Volkert van der G. in een vizier, voorzien van de tekst: ‘Jachtseizoen geopend op 6 mei 2014’.⁶ Jaren later, toen de beoogde vrijlating van Van der G. naderde, startte de chauffeur van Fortuyn een petitie daartegen, die uiteindelijk meer dan 45.000 keer werd ondertekend.

Hoewel het publieke debat in eerste instantie lijkt op te houden na een arrestatie of veroordeling, zijn de periode van detentie, het voorbereiden van een gedetineerde op de vrijlating, en de situatie na die vrijlating nog vrijwel onontgonnen onderzoeksterreinen (een paar uitzonderingen die we hierna bespreken daargelaten). En dat terwijl vrijlating van terrorismegedetineerden erg gevoelig ligt. Willen deze vermeende terroristen eigenlijk wel terugkeren in de maatschappij die zij voor hun arrestatie verafschuwden en die hen ook nog eens voor hun idealen heeft bestraft? Waarom weigeren sommigen publiekelijk afstand te nemen van hun daden en denkbepelden? Is ‘na de vrijlating’ niet hetzelfde als ‘vóór de volgende aanhouding’ of, nog erger, ‘vóór de aanslag’? De potentiële ‘draaideurterrorist’ verschijnt geregeld hoog op de publieke en politieke agenda. Ervaringen in binnen- en buitenland met veroordeelde extremisten die na hun vrijlating vervielen in criminele of extremistische handelingen,

3 Zie ook Bovenkerk, 2011.

4 Hamm, 2013.

5 De Graaf, 2012; zie het hoofdstuk over Ulrike Meinhof en over Abida K.

6 6 mei 2014 verwijst naar de datum waarop Van der G. de gevangenis zou verlaten nadat tweederde van zijn straf erop zat.

voeden deze twijfel.⁷ De jihadistische aanslagen in Parijs en Kopenhagen begin 2015 werden in beide gevallen door ex-gedetineerden uitgevoerd. Burgers kunnen angstig en boos reageren wanneer zij ontdekken dat deze personen zich voortaan dagelijks in hun buurt zullen begeven. Zo kreeg de vrijlating van Samir A. in september 2013 veel aandacht in de media. Met name het risico op recidive hield de gemoederen bezig. Het Openbaar Ministerie (OM) probeerde officieel de vrijlating met een jaar uit te stellen, omdat justitie het gevaar aanneemelijk achtte dat A. opnieuw een terroristisch misdrijf wilde plegen.⁸ Een Radio 1-opiniepeiling wees uit dat 1006 van de 1142 respondenten (89 procent) de vrijlating ‘beangstigend’ vond.⁹

De dag dat een veroordeelde extremist de gevangenis verlaat, is wellicht net zo beladen als de dag waarop hij werd opgepakt of berecht. Dit geldt niet alleen voor de samenleving en de eerstelijnsverleners en professionals die met alle onrust te maken krijgen, maar ook, of nog meer, voor de ex-gedetineerden zelf. Van hen wordt verwacht dat zij re-integreren in de maatschappij en weer zullen deelnemen aan de normale dagelijkse gang van zaken. Maar daarbij krijgen ze onherroepelijk te maken met allerlei obstakels die het proces van succesvolle re-integratie onder druk zetten. Bekende verschijnselen, zoals stigmatisering en de daaruit voortvloeiende sociale isolatie, kunnen ervoor zorgen dat de ex-gedetineerden na hun vrijlating blijven rondlopen in ‘kleren met onzichtbare strepen’. Hierdoor blijft ook het risico op toekomstig crimineel gedrag reëel. Zeker wanneer de ex-gedetineerden door geloofsgenoten en oude kameraden als held worden beschouwd en in hun rol als ‘jihadist’ worden gefixeerd. Zo’n helden- of martelaarsstatus is niet bevorderlijk voor het voorkomen van recidive.

Een geslaagde overgang ‘van binnen naar buiten’ betekent een lager risico op recidive.¹⁰ Steeds meer experts stellen dan ook dat het toezicht op en de bege-

7 In Nederland blijkt niet iedere vermeende terrorist te willen re-integreren na detentie. Verschillende personen werden meerdere malen gearresteerd op verdenking van extremistische activiteiten. Ook sloten diverse ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond zich na hun detentie aan bij de gewapende strijd in Syrië en Irak. Zo mengde Saddik S. zich na zijn detentie in Vught, waar hij zat nadat hij in Kenia was gearresteerd op verdenking van terroristische activiteiten, samen met twee van zijn eerdere reisgenoten in de gewapende strijd in Syrië. S. vertelde nog voor hij sneuvelde dat de ‘TA een soldaat van [mij] heeft gemaakt’. Ook verschillende ex-gedetineerde leden van de hofstadgroep, vertrokken naar Syrië of Irak, waaronder Jermain W., die dit samen met zijn vrouw en twee kleine kinderen deed.

8 *Trouw*, 2013.

9 Radio 1, 2013.

10 Shinkfield & Graffam, 2009.

leiding bij de re-integratie van verdachte of veroordeelde radicalen beter geregeld moet worden.¹¹ De periode van na de vrijlating moet bij het strafregime betrokken worden. Verschillende personen en instanties moeten aan zo'n proces van monitoring bijdragen. Alleen in de gezamenlijkheid van instanties kan goed worden overzien of de ex-gedetineerde inderdaad afstand neemt van het extremistische verleden, en of 'na de vrijlating' niet een opmaat naar een nieuwe arrestatie of voortgezette radicalisering is. Dat is van belang, want het vormt een intrinsiek en onopgeefbaar onderdeel aan de democratische rechtsstaat: de inspanningen om na veroordeling en straf, een gedetineerde (wanneer mogelijk) de kans op re-integratie te bieden. Na een afgeronde juridische procedure heeft iedereen het recht om weer 'een burger' te worden in plaats van 'een crimineel' en buiten de deuren van de gevangenis niet nogmaals gestraft te worden voor hetzelfde vergrijp.

Tot op heden hebben processen van vervreemding en (gewelddadige) radicalisering uitgebreid aandacht gekregen van onderzoekers. Wat er na een korter of langer verblijf in detentie (of voorarrest) met jihadismeverdachten gebeurt, is echter nog nooit grondig onderzocht. Er zijn goede studies verricht naar de omstandigheden waaronder jihadismegedetineerden gevangenzitten. Daarin is ook onderzocht of terrorismeveroordeelden nu wel of niet geïsoleerd moeten worden van andere gevangenen.¹² Over de periode na hun vrijlating en het proces daarnaartoe is echter nog niets of nauwelijks iets geschreven. Er zijn weinig gegevens bekend over de kans op recidive onder personen die gearresteerd of veroordeeld zijn voor extremisme. Ook zijn er weinig pogingen ondernomen om (succesvolle en minder succesvolle) ervaringen van de verschillende partijen die betrokken zijn bij de begeleiding van deze re-integratietrajecten in kaart te brengen – terwijl juist eerstelijnswerkers over een schat aan ervaringen en informatie hieromtrent beschikken.¹³

Met dit onderzoek hopen we dan ook een belangrijke lacune in het onderzoek naar radicalisering en deradicalisering van jihadismeverdachten te vullen. We gaan daarbij uit van de gedachte dat een veroordeling of verblijf in detentie niet het einde van het verhaal is, maar juist het begin van een volgende fase: het kan het begin zijn van een succesvol re-integratietraject, maar ook de start van een nieuwe cyclus van geweld. Welke factoren bevorderen, dan wel belemme-

11 Mullins, 2010; Horgan & Braddock, 2010.

12 Zie onder andere: De Graaff & Kessels, 2010; Neumann, 2010; Global Counter Terrorism Forum, 2012; Veldhuis, 2012.

13 Vgl. Balogh & de Muijnck, 2009.

ren, het traject van re-integratie? En wat verhoogt het risico op recidive van verdachte of veroordeelde extremisten? Tegelijkertijd is dit onderzoek vooral gericht op het – praktisch en exploratief – in kaart brengen van partijen en instanties die een belangrijke rol spelen in het re-integratieproces, en die dit proces bewust of onbewust beïnvloeden. In opdracht van Programma Politie & Wetenschap hebben we daarbij ook expliciet de rol van de politie in beeld willen brengen. Dat brengt ons tot de volgende onderzoeksvraag:

Welke factoren tijdens en na detentie dragen bij aan succesvolle of onsuccesvolle re-integratie van personen die gedetineerd hebben gezeten op verdenking van gewelddadig extremisme, en welke rol speelt de politie bij het bevorderen van een effectieve maatschappelijke terugkeer van deze individuen?

Dit onderzoek is exploratief van karakter, dat wil zeggen dat we ons van tevoren geen restricties hebben opgelegd voor wat betreft de keuze of identificatie van factoren. Het onderzoek is kwalitatief van aard: we gaan met behulp van bestaande wetenschappelijke literatuur (deel 1 van dit onderzoek; hoofdstuk 2 en 3) op zoek naar door die literatuur vastgestelde factoren van deradicalisering, radicalisering en naar de samenhang tussen detentie, recidive en re-integratie. Ook belichten we de bestaande instrumenten en praktijken in Nederland, Europa en een aantal niet-westerse landen (deel 2; hoofdstuk 4). Vervolgens brengen we een set van ervaringen in kaart van personen die betrokken zijn bij processen van maatschappelijke terugkeer (deel 3; hoofdstuk 5, 6 en 7). Dit betreft zowel (ex-)gedetineerden als vertegenwoordigers van instanties die bij die processen een rol spelen. Exploratief houdt in dit verband ook in dat dit geen uitputtend onderzoek is, maar dat het eerste lijnen uitzet. Het onderzoek is dus ook beperkt in zijn scope; overzichtelijke aantallen personen zijn geraadpleegd. Dit wordt in paragraaf 1.1 verder toegelicht.

1.1 Onderzoek naar re-integratie van extremisten

Het doel van dit onderzoek is het verkrijgen van inzicht in het proces van de re-integratie van ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond, alsmede in de rol die de politie en andere eerstelijns werkers hierbij spelen. Een effectieve re-integratie doelt op een proces waarbij gedetineerden terugkeren in de maatschappij, een min of meer regulier leven opbouwen en geen nieuwe grote wets-

overtredingen meer begaan.¹⁴ We concentreren ons specifiek op de re-integratie van ex-gedetineerden met een jihadistische achtergrond. Dit heeft een aantal redenen. Met het oog op de beschikbare tijd en middelen is er gekozen voor een duidelijk afgebakende onderzoeksgroep. Sinds de aanslagen van 11 september 2001 staat het islamistisch extremisme volop in de belangstelling. Actuele berichten over jongeren die naar Syrië afreizen om daar deel te nemen aan de gewapende strijd en de reeds genoemde aanslagen door ‘terugkeerders’ en/of door ex-gedetineerde jihadismeverdachten lijken een dergelijke focus ook anno 2015 te rechtvaardigen.¹⁵

Daarnaast bestaat er op wetenschappelijk gebied een lacune wat betreft kennis over de re-integratie en deradicalisering van deze bewuste groep. Over deradicalisering, exit en re-integratie van rechts- en linksextremistische geweldplegers is al veel geschreven, maar dat geldt minder voor deze groep.¹⁶ Door ons binnen dit onderzoek te concentreren op de re-integratie van islamistische extremisten hopen we nieuwe inzichten te krijgen in dit relatief jonge, complexe onderzoeksveld. Ten slotte is er nog de praktische wens van burgers, media, en instanties om meer ‘houvast’ te krijgen in de omgang met jihadistische extremisten die na een verblijf in detentie terugkeren in de samenleving.¹⁷

Dit onderzoek maakt gebruik van termen en begrippen die in de publieke en wetenschappelijke ruimte niet altijd strikt worden gehanteerd en die gevoelig liggen. Wij volgen in dit onderzoek, dat zich op de Nederlandse praktijk richt, de definitie van jihadisme van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV). Die luidt als volgt: ‘Het mondiaal jihadisme is te duiden als een wereldwijde gewelddadige ideologische beweging met sekteachtige kenmerken.’ Jihadisten beschouwen moslims als een onderdrukte gemeenschap, ze verwerpen het democratische systeem en willen een islamitisch kalifaat inclusief sharia vestigen. Want alleen dan kan de crisis (*fitna*) binnen de moslimgemeenschap bezworen worden. Die overwinning kan alleen op gewelddadige wijze worden gerealiseerd.¹⁸ Jihadisme vertoont qua religieuze inhoud overeenkomsten met politiek islamisme. Politiek islamisme meent echter wel degelijk dat een zuivere, islamitische staatsinrichting via de wegen van

14 Farkas, 1996.

15 Zie bijvoorbeeld Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 2014a; Plasterk, 2014; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 2014a.

16 Zie ook Rabasa e.a., 2010, vooral pp. 26-31.

17 Demant e.a., 2009.

18 Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 2014c: 9-10.

de bestaande politieke (en dus ook democratische) systemen bereikt kan worden. Politiek islamisme is dus niet per definitie gewelddadig en is meestal zelfs geweldloos. Extremisme is daarentegen de gewelddadige uiting van radicale denkbeelden. In de definitie van de AIVD wordt jihadisme dan ook als vorm van extremisme beschouwd. Jihadisme is volgens de dienst een ‘extremistische ideologie waarin de verheerlijking van de gewelddadige jihad centraal staat’.¹⁹ In dit onderzoek worden ‘jihadisme’ en ‘islamitisch/jihadistisch extremisme’ allebei gebruikt. Dit sluit aan bij gevestigde definities in de onderzoeksliteratuur rondom deze thematiek.

De definitie van het begrip ‘terrorisme’, zoals dat in Nederland door de AIVD, maar ook in wetgeving, jurisprudentie en rechtspraak wordt gehanteerd, en dus ook in deze studie over ex-gedetineerden relevant is, luidt:

‘Terrorisme is het dreigen met, voorbereiden of plegen van geweld dat gericht is op mensen of op het aanrichten van maatschappij-ontwrichtende schade. Doel hiervan is maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking bang te maken of politieke besluitvorming te beïnvloeden.’²⁰

De onderzoekspopulatie die centraal staat in deze studie bestaat overigens niet uitsluitend uit individuen die zijn veroordeeld voor terrorisme of extremisme. Een deel van de personen die in de gevangenis belanden op verdenking van het plegen of willen plegen van terroristische misdrijven komt zonder veroordeling vrij, soms ook zonder officiële rechtszaak. Deze categorie kan nadien nog wel met de AIVD, IND, de terrorisme-sanctielijst of andere instrumenten en instanties te maken krijgen. Ook voor hen zullen er nog volop obstakels zijn die hun re-integratie bemoeilijken of zelfs nieuw deviant gedrag, en radicalisering, in de hand werken. Voorts zijn er gedetineerden die in eerste instantie niet in de gevangenis belanden vanwege extremistische activiteiten en die tijdens hun

19 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, s.d.a.

20 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, s.d.b. De omschrijving van een terroristisch misdrijf luidt volgens de wet: ‘Een misdrijf gepleegd met het oogmerk de bevolking of een deel der bevolking van Nederland vrees aan te jagen, een Nederlandse overheid of een in Nederland gevestigde instelling of organisatie van de Europese Unie te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, of de fundamentele politieke, constitutionele, economische of sociale structuren van Nederland of een in Nederland gevestigde instelling of organisatie van de Europese Unie ernstig te ontwrichten of te vernietigen’. Zie de Wet terroristische misdrijven van 24 juni 2004.

detentie in de ban raken van de radicale islam. Voorbeelden hiervan zijn Mohamed Merah (de schutter die in 2012 in Zuid-Frankrijk een drietal aanslagen pleegde op synagogen en militairen) en Omar El-Hussein (de verdachte van de aanslagen in Kopenhagen in 2015).²¹ In dit onderzoek houden we dan ook de volgende definitie van de onderzoekspopulatie aan:

Personen die zijn verdacht of veroordeeld voor het plegen of voorbereiden van handelingen met een terroristisch oogmerk, en inmiddels weer op vrije voeten zijn.

Ons onderzoek voltrekt zich op drie verschillende niveaus van analyse:

- 1 het theoretisch niveau;
- 2 het niveau van bestaande beleidslijnen en -praktijken in eigen land en de ons omringende landen;
- 3 het niveau van concrete re-integratiepraktijken en recidive-ervaringen van zowel verdachten als frontlijnwerkers.

Het eerste deel van dit onderzoek omvat dus een *theoretische analyse*, waarmee we ingaan op de concepten 're-integratie', 'radicalisering' en 'deradicalisering'. Wat is er bekend over de re-integratie van ex-delinquenten? Hoe verhoudt dit proces zich tot de eerdere radicalisering en hoe kan een arrestatie of verdenking deradicalisering in de weg staan of juist bevorderen? Er wordt ingegaan op mogelijke obstakels en problemen tijdens de re-integratie van personen die zijn verdacht van of veroordeeld voor jihadistisch extremisme.

In een tweede deel nemen we het bestaande (internationale) *beleid* ter bevordering van deradicalisering en re-integratie van (ex-)gedetineerden met een extremistische achtergrond onder de loep. Hoe ziet dit beleid eruit? Welke eerder beschreven theoretische inzichten over onze onderzoeksgroep vinden we binnen dit beleid terug? Welke partijen zijn betrokken bij het re-integratietraject?

Het derde deel omvat een *praktijkanalyse* van het re-integratieproces van deze groep en de rol van betrokken instanties hierbij, in het bijzonder van de politie, de reclassering en de Dienst Justitiële Inrichtingen. Ook de gemeentelijke procedures van re-integratieprogramma's worden hierbij betrokken.

Het proces van radicalisering, arrestatie, vrijlating en re-integratie dan wel recidive vindt niet plaats voor de lens van de camera. Terroristische aanslagen, de arrestatie en soms de eerste en laatste dagen van een gerechtelijk proces staan

21 Zie onder meer: *Le Point*, 2012; *The World Post*, 2015.

volop in de belangstelling. De tussenliggende fases en vooral ook de laatste fase, die van re-integratie (dan wel de aanloop naar recidive), gaan voor de media en het grote publiek vaak onopgemerkt voorbij. Om toch lering te kunnen trekken uit deze dikwijls onzichtbare processen, heeft dit onderzoek geprobeert degenen om wie het gaat hier zelf naar te vragen. Ten eerste betreft dit de ex-gedetineerden zelf, alsmede de kring van vrienden en familieleden om hen heen. Ten tweede betreft dit de eerstelijns werkers. Zij staan regelmatig met de handen in het haar en moeten de 'klus klaren' als de camera's zijn vertrokken en er een moeizaam, soms ook pijnlijk, en gevoelig proces van re-integratie op gang moet worden gebracht. Ze voelen zich hierbij dikwijls alleen gelaten, zo merken wij. En dat terwijl veel van deze eerstelijns werkers, door hun positie dicht bij de brandpunten van radicalisering, een grote hoeveelheid aan manifeste of latente kennis bezitten over de processen die deze studie tracht te onderzoeken. Hun veelvuldige confrontatie en ervaring met dit onderwerp maakt dat zij als echte praktijkexperts moeten worden beschouwd. Zo worden zij echter nog veel te weinig 'gebruikt'. Hoe ervaren medewerkers van de DJI, ambtenaren van de reclassering, gemeentelijke werkers en wijkagenten de weerbarstige praktijk van re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden? Welke problemen komen zij tegen en welke verbeterpunten zien zij?

De praktijkanalyse wordt opgebouwd rond een serie 'semigestructureerde' interviews. Dit betreft interviews die zijn gestructureerd door van tevoren bedachte vragen, maar die tijdens het gesprek ruimte laten voor nieuwe vragen en onderwerpen, en die ook geen strikte volgorde hanteren. Het gebruik van semigestructureerde interviews heeft in deze context een aantal voordelen. Ten eerste is deze vorm van interviews geschikt wanneer men inzicht wil verkrijgen in de percepties, ervaringen en opinies van respondenten bij complexe en gevoelige onderwerpen als re-integratie en recidive van jihadismeverdachten. De vorm geeft de onderzoeker de mogelijkheid om door te vragen en zo meer informatie over een specifiek onderwerp te verkrijgen (*probing*). Ten tweede zorgen de verschillende professionele, sociale en persoonlijke achtergronden van de respondenten ervoor dat een gestandaardiseerd interview niet voor dit onderzoek volstaat. De mogelijkheid om af te kunnen wijken van formuleringen binnen een bepaalde vraagstelling, erkent het feit dat niet alle woorden voor elke respondent hetzelfde betekenen en dat het vocabulaire per respondent kan verschillen. Dat lijkt zeker van toepassing te zijn op diverse eerstelijns werkers die opereren vanuit verschillende professionele achtergronden, met verschillende taakstellingen en in verschillende (lokale) contexten. De validiteit en betrouwbaarheid van de interviews wordt daarmee niet bepaald door de

manifeste inhoud van de vragen en antwoorden (herhaaldelijk gebruik van woorden en termen), maar door hun latente betekenis.²² De topiclijsten die de basis vormden voor de interviews zijn te vinden in bijlage 2.

De selectie van de respondenten voor de interviews heeft plaatsgevonden op grond van hun verleden, expertise en werkomgeving. Er is gezocht naar respondenten met een extremistische achtergrond die zelf hebben moeten re-integreren na hun detentie, alsmede naar individuen die vaker in aanraking zijn geweest met dergelijke re-integratieprocessen (zie ook paragraaf 5.1). Daarbij was de bereidheid om mee te werken uiteraard een criterium en beperkende factor. De geïnterviewde eerstelijnswerkers zijn als professional werkzaam als politieagent, beleidsmaker bij een gemeente of het Rijk, jeugdwerker of bestuurslid van een moskee. Ook zijn er gesprekken gevoerd met wetenschappers die het onderwerp in theorie en praktijk hebben bestudeerd. Daarnaast zijn er voor alle drie de delen van dit onderzoek diverse open bronnen geraadpleegd (zie verder paragraaf 5.1).

1.2 Ethische reflectie onderzoek

Radicalisme, extremisme, deradicalisering, re-integratie en gerelateerde onderwerpen zijn ethisch en normatief beladen concepten. Die normatieve lading is afhankelijk van tijd en plaats.²³ Toen wij in 2012 met dit onderzoek begonnen, stond het verschijnsel van de terugkerende Syriëganger nog niet op de publieke of politieke agenda, studie naar re-integratie en recidive had toen een andere lading dan na de aanslagen van 2014 en 2015. Dat maakt dit onderzoek niet eenvoudiger, maar in al zijn beperktheid wel degelijk relevant.

Een belangrijk punt van discussie in deze ethische paragraaf is de door meerdere onderzoekers gepostuleerde symbiose tussen onderzoeksobject en zijn of haar omgeving, inclusief de praktijk van terrorismebestrijding.²⁴ Wie zet 'terrorisme' op de agenda, met welk oogmerk, en in welke geografische, ideologische, culturele omvang en connotatie? Terrorismeprocessen hebben zelf een performatief effect: ze passen wetten toe, classificeren bepaalde gedragingen als terrorisme, of verwerpen de aanklacht van het OM juist.²⁵ Dat is nogal bepalend

²² Barriball & While, 1994.

²³ Veldhuis, 2012: 3.

²⁴ Een van de auteurs van dit rapport heeft deze symbiose onderzocht en uitgewerkt voor zowel hedendaags Nederlands als historisch terrorisme en de strijd daartegen. Zie De Graaf, 2014; 2012; 2011a; 2011b; 2010.

voor de ontwikkeling van de interactie tussen jihadismeverdachten, samenleving en overheid. Met verschillende interventies hopen overheden (groepen van) individuen af te kunnen laten zien van de keuze voor politiek of religieus geweld. Echter, zoals onder anderen De Graaf (2010; 2011a; 2012; 2014), De Goede en De Graaf (2013), Coolsaet (2011) en Veldhuis (2012) reeds opmerkten, zijn dergelijke 'foute keuzes' afhankelijk van een context en gaan deze doorgaans gepaard met sociale en politieke discussie. Waar de regimes in Libië, Egypte en Tunesië de gewelddadige protesten ten tijde van 'de Arabische lente' bestempelden als 'landverraad' en 'terrorisme', kregen de demonstranten in binnen- en buitenland juist aanzien als strijders voor de goede zaak.

In onderzoek, beleid en beleidspraktijk is het daarom zowel vanuit ethisch als pragmatisch perspectief van belang die notie van terrorisme als open, 'contested' en 'geconstrueerd' begrip in het achterhoofd te houden. Ten eerste zullen beleidsmakers, professionals, maar ook onderzoekers, moeten erkennen dat de grens tussen radicale gedachten en intenties (die niet strafbaar zijn) en radicale gedragingen (die wel strafbaar zijn), die in het strafrecht zo strak wordt getrokken, in de praktijk niet strikt is. En ook het strafrecht zelf is voortdurend aan verandering en verschuiving onderhevig. Ten tweede, maar daaruit voortvloeiend, moet nog eens worden opgemerkt dat radicale overtuigingen *an sich* niet strafbaar zijn, en dat het ook buitengewoon lastig, zo niet onmogelijk, is daar wetgeving voor te bedenken. Zo het al wenselijk zou zijn (*quod non* volgens deze onderzoekers), is dergelijke wetgeving zeer tijdrovend, ingewikkeld (qua bewijsvoering) en ineffectief met het oog op de bevordering van veiligheid. Ten derde zijn interventies gericht op disengagement, deradicalisering of re-integratie gebonden aan grondwettelijke waarden en mensenrechtelijke kaders. En ten vierde kan het per definitie beschouwen en benaderen van radicale en radicaliserende individuen als volbloed extremisten een *self-fulfilling prophecy* worden, zoals De Graaf (2010; 2011a; 2012) heeft betoogd. Processen van re-integratie en deradicalisering worden zo juist bemoeilijkt en verdere radicalisering voor en na detentie kan hierdoor worden aangewakkerd.

We zijn ons bewust van de ethische sensitiviteit en complexiteit van dit onderzoek. Dat dit onderzoek parallel opliep met lopende processen van re-integratie, reclasseringspraktijken, afspraken en veiligheidsmaatregelen, zorgde ervoor dat de onderzoekers omzichtig en behoedzaam naar alle partijen moesten opereren. We hebben noch de autoriteiten en eerstelijns werkers in de weg willen lopen, noch ex-gedetineerden onbedoeld in een lastig parket willen

brengen. Dit hebben we ook in de methodologie willen uitdrukken: door eerst zorgvuldig de begrippen en inzichten theoretisch in kaart te brengen, door bestaande beleidspraktijken te analyseren en daaruit *best* (en *worst*) *practices* te destilleren, en daarna onze respondenten met open vizier tegemoet te treden. De geïnterviewde respondenten zijn zo goed mogelijk geïnformeerd over de strekking van het onderzoek. We hebben hun beloofd vertrouwelijk om te gaan met persoonlijk herleidbare informatie.

Tot slot claimt dit onderzoek geen algemene geldigheid. Het is een eerste, exploratieve aanzet om tot een beter begrip van de processen van re-integratie en recidive te komen. De resultaten van dit onderzoek bieden weliswaar houvast voor het verbeteren van re-integratiepraktijken, maar zullen verder en grootschaliger moeten worden uitgewerkt. We hopen dat de uitkomsten van dit onderzoek ook in het licht van de hiervoor benoemde ethische gevoeligheden begrepen zullen worden.

1.3 Leeswijzer

Deze studie is opgedeeld in drie delen:

- 1 een theoretisch overzicht;
- 2 een overzicht van bestaande beleidspraktijken;
- 3 een beschrijving en analyse van ervaringen van (voormalige) delinquenten en professionals. Een conclusie vormt de bekroning van dit onderzoek.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de bestaande praktijken van detentie en re-integratie. Welke aanknopingspunten bieden wetenschappelijke studies ons en wat kunnen we uit bestaande beleidspraktijken concluderen? Hoofdstuk 3 behandelt een aantal theoretische ideeën over radicalisering en deradicalisering. De afgelopen jaren zijn er diverse studies verricht naar de motieven voor toetreding tot en uittreding uit extremistische bewegingen. Hoe verhouden deze concepten zich tot praktijken van detentie en de re-integratie van gedetineerden met een extremistische achtergrond?

Hoofdstuk 4 bespreekt het beleid in Nederland en een aantal andere landen dat is gericht op de effectieve omgang met extremismeverdachten of -veroordeelden binnen en buiten de gevangenis. Welke ervaringen zijn al opgedaan met deradicaliseringsprogramma's in de gevangenis of na vrijlating? Welk beleid is al ontwikkeld? En wat weten we over de effectiviteit van dit soort programma's?

Het empirische onderdeel wordt besproken in hoofdstuk 5, 6 en 7. Op basis

van de gehouden interviews en informatie uit overige bronnen zijn de ervaringen met re-integratie en recidive in kaart gebracht. In *hoofdstuk 5* beschrijven we de ervaringen van ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond. In *hoofdstuk 6* komen betrokken professionals uit de praktijk van toezicht en begeleiding aan het woord. Hoe ervaren zij re-integratietrajecten en hoe kijken ze aan tegen de mogelijkheden voor effectief toezicht en controle? Welke obstakels en kansen zien zij in de praktijk? *Hoofdstuk 7* gaat in op de betrokkenheid en mogelijke rollen van politiefunctionarissen bij de begeleiding van en het toezicht op (ex-)gedetineerden. *Hoofdstuk 8* bevat de belangrijkste conclusies en aanbevelingen van dit onderzoek.

Detentie en re-integratie in theorie

Jaarlijks verlaten tienduizenden mensen een Nederlandse gevangenis.²⁶ Een deel van deze ex-gedetineerden heeft een extremistische achtergrond. Voordat er in hoofdstuk 3 op deze specifieke categorie van gevangenen wordt ingegaan, staat in dit hoofdstuk de re-integratie van (ex-)gedetineerden centraal. We staan eerst stil bij het klassieke doel van detentie in moderne westerse rechtsstaten. Wat zijn de basisprincipes en theoretische uitgangspunten van nazorg- en detentieprogramma's die proberen te voorkomen dat gedetineerden terugvallen in criminale praktijken?

We bespreken eerst de doelen van een detentie en de mogelijke cognitieve en praktische effecten ervan, zoals we die uit de bestaande wetenschappelijke literatuur kunnen opmaken. Vervolgens passeren een aantal sociaalpsychologische verklaringen voor recidive onder ex-gedetineerden de revue. Deze verklaringen stellen dat verschijnselen van stigmatisering, gevoelens van trots en zwakke bindingen met de maatschappij het risico op recidive onder ex-gedetineerden kunnen verhogen. Deze inzichten bieden aanknopingspunten voor programma's die de maatschappelijke re-integratie van ex-gedetineerden moeten bevorderen.

Als we kunnen achterhalen welke problemen ex-gedetineerden na hun vrijlating ondervinden en hoe we die kunnen verklaren, biedt dat aangrijpingspunten voor de ontwikkeling van betere interventies en instrumenten. Tot slot nemen we een aantal domeinen van begeleiding van (ex-)gedetineerden bij hun terugkeer in de maatschappij onder de loep. Hoe worden verschillende re-integratieprogramma's, die het recidiverisico moeten beperken, vormgegeven?

26 Dienst Justitiële Inrichtingen, 2007.

2.1 Doelen en effecten van detentie

Het opsluiten van mensen in gevangenissen heeft zes doelen.²⁷ Het meest traditionele doel is het beschermen van de maatschappij tegen gevaarlijke personen. Iemand die vastzit kan immers weinig kwaad doen buiten de muren van de gevangenis. Ten tweede dient een (gevangenis)straf als vergelding voor de aan-gerichte schade. Ten derde versterken gevangenissen gevoelens van recht en genoegdoening binnen samenlevingen. Ten vierde en vijfde wordt er een dubbele preventieve werking verondersteld: gevangenisstraf is zowel een vermaning aan de gedetineerde zelf (specifieke preventie), als een waarschuwing aan het adres van alle anderen (algemene preventie). Het zesde doel, het beïnvloeden van eigenschappen die (mogelijk) hebben geleid tot het vertoonde criminele gedrag, is hier vooral van belang.

De afgelopen decennia zijn in veel landen gevangenisstraffen steeds meer in het teken komen te staan van de effectieve maatschappelijke terugkeer van de gedetineerde en het beïnvloeden van eigenschappen die (mogelijk) hebben geleid tot het vertoonde criminele gedrag.²⁸ Dit doel richt zich vooral op de resocialisatie en re-integratie van (ex-)gedetineerden. Binnen veel penitentiaire inrichtingen (PI) is er in de loop der jaren geïnvesteerd in zaken als scholing, therapie en praktische ondersteuning van gedetineerden. Door gevangenen hun tijd in de gevangenis zo goed mogelijk te laten besteden, bijvoorbeeld door ze bepaalde vaardigheden bij te brengen en het gevangenisbestaan zo goed mogelijk te laten aansluiten bij het 'normale' leven, hoopt men 'detentie-schade'²⁹ en toekomstige criminele activiteiten te voorkomen.³⁰

Welke cognitieve effecten heeft een detentie op toekomstige gedragingen van een gedetineerde? Er zijn theorieën die een detentie beschrijven als *keerpunt* in het leven van een gedetineerde.³¹ Tijdens een lange gevangenisstraf kan iemand tot bezinning komen en afstand doen van zijn leven in de criminaliteit.

27 Bartol & Bartol, 2015: 345-374.

28 Concepten die bij deze focus horen zijn *resocialisatie* en *rehabilitatie*. Bij resocialisatie draait het om de voorbereiding van een terugkeer in de maatschappij. Rehabilitatie gaat verder en richt zich op het verschaffen van mogelijkheden om bepaalde sociale rollen zo goed mogelijk te kunnen vervullen na terugkomst in de maatschappij. Beide concepten zouden moeten bijdragen aan het bevorderen van de maatschappelijke re-integratie van de (ex-)gedetineerde en daarmee voorkomen van recidive.

29 Zie bijvoorbeeld Dirkzwager, Nieuwbeerta & Fiselier, 2009.

30 Zo wilde oud-staatssecretaris van Justitie Albayrak de 'tijd dat gedetineerden vastzitten effectiever benutten om te voorkomen dat zij na detentie opnieuw de fout in gaan'. Rijksoverheid, 2008.

31 Von Hirsch e.a., 1999.

Maar er zijn ook theorieën die weinig heil zien in gevangenisstraf en die weinig effect op toekomstig gedrag voorspellen. Een detentie is dan slechts een *deep freeze*, waar iemand op dezelfde manier uitkomt als dat hij erin ging.³² Tot slot zijn er auteurs die de gevangenis beschrijven als *hogeschool voor criminaliteit*.³³

Een detentie zou er juist voor zorgen dat iemand criminel wordt. Sherman (1993) stelt bijvoorbeeld dat het bestraffen van bepaalde gedragingen kan zorgen voor nieuw delinquent gedrag wanneer iemand de strafmaat of de uitvoering van de straf als onwettig ervaart. Dit zorgt volgens Sherman enkel voor weerstand en belemmert het individu om te veranderen en zich in de toekomst aan de wet te houden. Volgens Giordano en collega's (2002) is juist deze individuele motivatie van belang bij processen van afstand doen van een crimineel bestaan. Volgens hun theorie zal een detentie enkel een keerpunt vormen voor gedetineerden als bij hen sprake is van:

- een cognitieve openheid voor verandering;
- blootstelling aan – en opmerking van – *hooks for change*;
- een voorstelling van een aantrekkelijke en conventionele identiteit;
- een verandering in de wijze waarop ze aankijken tegen crimineel gedrag.

De cognitieve openheid verwijst naar het bewustzijn en de bereidheid te erkennen dat verandering belangrijk is. Volgens Giordano e.a. is dit bewustzijn alleen echter onvoldoende. Iemand moet ook geconfronteerd worden met een moment om te kunnen veranderen, waarbij hij zich realiseert dat dit een 'uitweg' is en hij daarnaar handelt. Alleen als dit het geval is, kan iemand ook een beeld krijgen van een nieuwe identiteit en de bijbehorende activiteiten. Er is pas echt sprake van een afscheid van een crimineel leven als het individu de oude gedragingen niet langer als wenselijk of relevant beschouwt.

Deze theorie legt een verband tussen *individual agency* – de mogelijkheid om zelf keuzes te maken – en de sociale structuren waarop een individu al dan niet reageert. Dit proces van *cognitieve verandering* biedt een verklaring voor de verschillende manieren waarop personen terugkeren in de maatschappij. Giordano en collega's (2002) concluderen dat het vaak niet de feitelijke kansen, maar juist de cognitieve veranderingen binnen een persoon zelf zijn die criminele levens beëindigen.

67,5 procent van de ex-gedetineerden blijkt binnen zes jaar te recidiveren

32 Zamble & Porporino, 1988.

33 Gendreau & Cullen, 1999. Zie ook Liem, 2014.

en dus helemaal geen afstand van criminaliteit te doen.³⁴ Bij jongeren die uitstroomden uit een justitiële jeugdinrichting (JJI) betrof dit zelfs bijna 80 procent (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1: Recidivecijfers (in procenten) onder ex-gedetineerden die werden ontslagen uit een penitentiaire inrichting of justitiële jeugdinrichting tussen 2006 en 2009³⁵

	Jaar na straf	1	2	3	4	5	6
2006	Strafzaak afgedaan (n=35.494)³⁶	38,2	50,9	57,9	62,4	65,5	67,5
	OVS-recidive³⁷	19,6	26,1	29,9	32,2	33,6	34,1
	Ex-JJI-pupillen (n=2711)³⁸	41,7	59,8	68,9	74,7	77,7	79,9
2007	Strafzaak afgedaan (n=33.857)	37,6	49,9	56,5	61,0	63,7	-
	OVS-recidive	19,2	25,3	28,7	30,5	31,4	-
	Ex-JJI-pupillen (n=2505)	40,7	57,9	67,5	74,1	77,6	-
2008	Strafzaak afgedaan (n=32.252)	36,6	48,8	55,7	59,7	-	-
	OVS-recidive	18,1	24,0	26,9	28,2	-	-
	Ex-JJI-pupillen (n=2135)	37,9	57,6	67,2	72,6	-	-
2009	Strafzaak afgedaan (n=31.080)	35,2	47,9	54,1	-	-	-
	OVS-recidive	16,1	21,4	23,3	-	-	-
	Ex-JJI-pupillen (n=2000)	38,8	57,3	66,9	-	-	-

OVS: onvoorwaardelijke vrijheidsstraf

Hoewel verschillende auteurs de theorie van Giordano e.a. over de wil om te veranderen van de gedetineerde zelf onderschrijven, stellen ze tegelijkertijd dat verschillende praktische hindernissen na een detentie een effectieve re-integratie in de weg kunnen staan.³⁹ Volgens Western en Pettit (2002) vermindert een detentie onder andere iemands ‘geschiktheid’ voor de arbeidsmarkt. Het ontbreekt hun bijvoorbeeld aan het juiste arbeidsethos (op tijd komen, afspraken nakomen enzovoort) waardoor zij maar kort aan het werk blijven. Daarnaast

34 Cijfers opgevraagd op 20 mei 2014 via REPRIS. Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum – Recidivemonitor, <https://wodc-repris.nl/Repris.html>.

35 Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum, 2014.

36 Volwassenen die werden ontslagen uit een penitentiaire inrichting, met uitzondering van hen die uitstroomden uit vreemdelingenbewaring en personen die wachten op uitzetting.

37 Jongeren die uitstroomden uit een justitiële jeugdinrichting. Het gaat zowel om strafrechtelijk als civielrechtelijk geplaatste jongeren die uitstroomden uit een opvang- of een behandelinrichting.

38 Jongeren die uitstroomden uit een justitiële jeugdinrichting. Het gaat zowel om strafrechtelijk als civielrechtelijk geplaatste jongeren die uitstroomden uit een opvang- of een behandelinrichting.

39 Dirkzwager, Lamet e.a., 2009: 8; Weijters & More, 2010; Kuppens & Ferwerda, 2008; Wartna, 2009.

kunnen het strafblad van ex-gedetineerden of het gat in hun cv ervoor zorgen dat ze niet in aanmerking komen voor een bepaalde baan. Een terugkeer naar eventuele oude werkgevers blijkt voor ex-gedetineerden meestal ook niet haalbaar, omdat ze zijn vervangen door andere werknemers.⁴⁰ De praktijk toont aan dat ex-gedetineerden relatief langdurig werkloos zijn. Bovendien belanden ze vaak op posities onder hun opleidingsniveau en zijn er weinig doorgroei-mogelijkheden. De werkloosheid kan weer andere leefgebieden beïnvloeden. Zo hebben ex-gedetineerden (zowel voor als na hun detentie) vaak een relatief zwakke economische positie, vaak mede veroorzaakt door een grote schuldenlast.⁴¹ Daardoor blijkt het vinden van een vaste woning of het krijgen van passende zorg niet eenvoudig.⁴² Weijters en More (2010) concluderen dat problemen op het gebied van inkomen, zorg, huisvesting en identiteitsbewijs de kans op nieuw crimineel gedrag aanzienlijk vergroten.⁴³

Naast de hiervoor genoemde individuele cognitieve processen en praktische ervaringen, zijn er ook verschillende collectieve en sociaalpsychologische mechanismen die re-integratie compliceren.⁴⁴ In de volgende paragrafen wordt stilgestaan bij de sociale problemen die zich bij re-integratie van (ex-)gedetineerden voordoen.

2.2 Eens een crimineel, altijd een crimineel?

Volgens de *etiketteringtheorie* (of *labellingtheorie*) compliceert het sterke label van ‘crimineel’ het re-integratieproces.⁴⁵ Garfinkel (1956) noemt arrestaties, rechtszaken en gevangenisstraffen ook wel *status degradation ceremonies*. Dat zijn communicatieve processen ‘directed to transforming an individual’s total identity into an identity lower in the group’s scheme of social types’.⁴⁶ Wanneer iemand een serieuze wetsovertreding begaat, heeft dat niet alleen gevolgen voor diens strafblad, maar ook voor zijn sociale identiteit: iemand verandert als

40 Western & Pettit, 2002: 42.

41 Weijters & More, 2010: 11. Zie ook Seiter & Kadela, 2003; Waldfogel, 1994.

42 Kuppens & Ferwerda, 2008.

43 Weijters & More, 2010. Zie ook Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 2011: 8; Ministerie van Justitie, 2011.

44 Dirkzwager, Lamet e.a., 2009: 13.

45 Uggens e.a., 2004.

46 Garfinkel, 1956: 420.

het ware van burger in een misdadiger.⁴⁷ Procedures van bestraffing kunnen daarom ook wel worden gezien als een uiting van morele verontwaardiging. Daarin benoemt de samenleving volgens Garfinkel publiekelijk dat iemand '[is] not as he appears but is otherwise and in essence of a lower species'.⁴⁸ Volgens Becker (1963:1973) heeft het publiekelijk bekendmaken van deviant gedrag onmiddellijk gevolgen voor de manier waarop iemand zich gaat gedragen en voor de manier waarop die persoon wordt waargenomen.⁴⁹ Het 'ik-wist-het-eigenlijk-allang'-effect treedt in: met terugwerkende kracht wordt van de 'criminele' persoon gezegd dat hij 'toch eigenlijk altijd al een boef is geweest'. Dit verschijnsel wordt ook wel *retrospective labelling* genoemd.

Dusdanig 'labelen' van bepaalde personen en gedragingen kan een *self-fulfilling prophecy* worden.⁵⁰ Wanneer iemand het label 'crimineel' heeft gekregen, wordt hij vaker behandeld op een manier die past bij de verwachtingen die bij dit negatieve label horen. De persoon in kwestie wordt gemeden en uitgesloten (stigmatisering). Aanhoudende negatieve reacties na een overtreding (*primaire deviantie*) kunnen ervoor zorgen dat de ex-delinquent nog meer gaat handelen in overeenstemming met dit negatieve (stigmatiserende) beeld (*secundaire deviantie*).⁵¹ Ex-gedetineerden verwachten niets anders meer dan uitsluiting en afwijzing, ze 'maken toch geen kans'.⁵² Zo kunnen ze ook hun laatste kans om succesvol te re-integreren, laten glippen.

De etiketteringtheorie verklaart ook hoe het komt dat bindingen met 'conventionele' groepen steeds meer worden verbroken. De ex-gedetineerde heeft behoefte aan erkenning en gaat op zoek naar personen en kameraden die hem niet veroordelen. Dat zullen dikwijls personen zijn die soortgelijke criminele activiteiten ondernemen of dat in het verleden hebben gedaan. Het behoeft geen nadere uitleg dat dit nu juist niet bevorderlijk is voor een succesvol traject van re-integratie.

47 Erikson, 1960; Falk, 2001.

48 Garfinkel, 1956: 421.

49 Becker, 1963:1973.

50 Zie ook Erikson, 1962: 312.

51 Lemert, 1967: 41.

52 Link e.a., 1989.

2.3 ‘Goede’ en ‘foute’ bindingen

Volgens Sampson en Laub (1993) is het verlies van conventionele banden met de maatschappij zeer problematisch voor ex-gedetineerden. Juist deze bindingen helpen hen nieuwe criminele neigingen te onderdrukken. Sampson en Laub benadrukken daarom het belang van een stabiel huwelijk en werkzekerheid bij het tegengaan van recidive.⁵³ Hirschi (1969) veronderstelt zelfs dat iedereen van nature de neiging heeft om in crimineel gedrag te vervallen en dat alleen onze sociale bindingen deze neiging tot deviant gedrag beheersbaar maken. Zo kan het volgen van onderwijs of het hebben van niet-criminele vrienden, goede familierelaties en een baan ervoor zorgen dat mensen minder snel strafbare feiten zullen plegen. Om criminaliteit te voorkomen, zijn goede sociale bindingen noodzakelijk.

Hirschi onderscheidt vier aspecten van verbondenheid met de samenleving die delinquente neigingen kunnen remmen:

1. *Attachment*: de mate van emotionele gehechtheid aan anderen die crimineel gedrag afkeuren.
2. *Commitment*: de mate van betrokkenheid bij conventionele activiteiten, waardoor er minder tijd overblijft voor deviant gedrag.
3. *Involvement*: de mate waarin iemand bereid is zijn huidige materiële belangen op het spel te zetten voor deviant gedrag; wat heb je te verliezen?
4. *Beliefs*: de mate waarin iemand overtuigd is van de geldigheid van de bestaande wetten en regels.⁵⁴

Mensen die in de gevangenis belanden, hebben volgens deze theorie te weinig van deze verbindingen. Na een verblijf in detentie is het aantal verbindingen zo mogelijk nog verder uitgedund. Vrienden of familie hebben zich van de gedetineerde afgekeerd, een echtscheiding ligt voor de hand.⁵⁵ Een terugkeer in de samenleving betekent in de praktijk dan een terugkeer naar een weinig uitdagend en werkloos bestaan, in gezelschap van mensen die het delinquente gedrag enkel bevorderen. Dit kan het oude criminele netwerk zijn, maar de ex-gedetineerde kan ook nieuwe contacten in de gevangenis hebben opgedaan.

⁵³ Sampson & Laub, 1993.

⁵⁴ Hirschi, 1969.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Pager & Western, 2009; Nieuwbeerta, 2007.

Met deze ‘anti-social associates’ en in bezit van dit ‘negatieve sociale kapitaal’ stijgt de kans op recidive.⁵⁶

Een arrestatie of gevangenisstraf kan er ook voor zorgen dat iemand minder gaat geloven in de geldigheid van bestaande regels of wetten. Bijvoorbeeld omdat iemand zijn straf te hoog of zelfs in zijn geheel onterecht vindt, bepaalde procedures in zijn ogen niet eerlijk worden gehanteerd of hij het gevoel heeft dat anderen er veel makkelijker van afkomen. Dit soort opvattingen worden vanuit de theorie als problematisch gezien. Want een straf heeft volgens veel criminologen slechts nut als de ontvanger ervan de straf begrijpt en accepteert.⁵⁷ Wanneer dit niet het geval is, kan bestraffing juist contraproductief werken.⁵⁸ Een andere verklaring voor een afnemend geloof in de geldigheid van regels of wetten is dat ex-gedetineerden tijdens hun detentie worden beïnvloed door ideeën, houdingen en gedragingen van medegedetineerden. Processen van *differentiële associatie* doen zich dan voor: iemand associeert zich met het gedrag dat het meest wordt waargenomen. Zo kan het gebeuren dat een gedetineerde zich tijdens detentie juist een criminele levensstijl aanmeet, waardoor hij nog verder van de conventionele maatschappij af komt te staan en het risico op nieuw crimineel gedrag groter wordt.⁵⁹

2.4 Een label als held

Volgens Cohen (1955) zijn de in paragraaf 2.3 beschreven conventionele maatschappelijke bindingen voor veel ex-gedetineerden niet goed haalbaar.⁶⁰ Bepaalde subculturen bieden hun daarentegen een tehuis in een verder vijandig ervaren maatschappij.⁶¹ Die subculturen (denk aan jongerenbendes, maar ook radicale groepen) hanteren eigen normen- en waardesystemen. Delinquent gedrag wordt binnen deze groepen niet afgekeurd, maar is juist een manier om erkenning en aanzien te krijgen.⁶² Een label als ‘gangster’, ‘crimineel’ of ‘extremist’ wordt er juist omarmd.

56 Andrews & Bonta, 2003: 245.

57 Durkheim, 1961: 197. Zie ook Sherman, 1993, besproken in paragraaf 2.1.

58 Pritikin, 2008.

59 Nieuwbeerta, 2007: 11-15.

60 Cohen, 1955.

61 De Jong & Van Gemert, 2010.

62 Cloward & Ohlin, 1960.

Een detentie kan daarmee voor sommigen onderdeel zijn van een delinquente levensstijl en kan bijdragen aan de *street credibility*. Bij anderen kan een detentie juist het begin zijn van een dergelijke levensstijl. Wanneer een (ex-)gedetineerde merkt dat zijn uitingen en gedragingen respect opleveren – binnen en buiten de gevangensmuren –, kan hij zijn detentie juist met trots uitdragen in plaats van de detentie te verbergen en te proberen van de bijbehorende negatieve labels af te komen. Je kunt dan spreken over *deviant pride*: mensen accepteren dan niet enkel hun deviante rol maar zullen deze ook uitventen.⁶³

2.5 Begeleiding en controle tijdens en na detentie

Het voorkomen van nieuw deviant gedrag bij ex-gedetineerden is een complexe onderneming. Diverse auteurs stellen dat we realistisch moeten zijn met betrekking tot de effecten van begeleidings- en toezichttrajecten voor (ex-)gedetineerden. Het bereiken van de gestelde doelen is vaak tijdrovend en soms zelfs onmogelijk.⁶⁴ Toch kunnen er binnen deze context een aantal principes worden aangewezen die van belang zijn voor de effectiviteit van re-integratietrajecten.

Ten eerste zijn er genoeg aanknopingspunten om aan te nemen dat een combinatie van individuele begeleiding en controle de grootste kans op succes biedt. Verschillende onderzoeken tonen aan dat controle en monitoring alléén, zonder flankerende begeleiding, het recidiverisico niet verkleint.⁶⁵ Zoals uit de voorgaande paragrafen blijkt, is de kans op recidive voor een belangrijk deel afhankelijk van de motivatie van de ex-gedetineerde zelf. Waar controle een vroegtijdige reactie op nieuw deviant gedrag mogelijk maakt, kan begeleiding bijdragen aan de ontwikkeling van een perspectief, de eigen verantwoordelijkheid stimuleren en zo de motivatie om afstand te doen van deviante neigingen bevorderen.⁶⁶

Ten tweede blijkt vooral de *persoonsgerichte aanpak* goed te werken: controle en begeleiding zijn het efficiëntst als ze aansluiten bij de (ex-)gedetineerde. Niet bij elke (ex-)gedetineerde zal dezelfde mate van zorg en begeleiding het

63 Sherman, 1993: 445; Kitsuse, 1980.

64 Farrall & Calverley, 2006; Weaver & McNeill, 2007.

65 Poort & Eppink, 2009; Van de Bunt e.a., 2012.

66 Cullen & Gendreau, 2000: 114; Wormith e.a., 2007; McCulloch, 2005.

67 Dienst Justitiële Inrichtingen, 2013: 14.

gewenste effect hebben en niet altijd is evenveel controle noodzakelijk.⁶⁷ Een inschatting van het recidiverisico op basis van de kenmerken en behoeften van de (ex-)gedetineerde bepaalt uiteindelijk de intensiviteit van de aanpak.⁶⁸ Dit lijkt een open deur, maar dat is het niet. ‘Law and order’-praktijken, maar ook wetgeving, vertonen immers vaak sterk simplificerende en generaliserende neigingen. Ze zijn gericht op de grote groep en de symbolische blijk van afkeuring, en niet op de individuele dader of verdachte.

Ten derde is er idealiter binnen deze trajecten niet alleen aandacht voor de (ex-)gedetineerde zelf, maar ook voor de *sociale omgeving* waarin hij na vrijlating terecht komt. Enerzijds betekent dit dat dergelijke trajecten zich niet uitsluitend moeten richten op de ontwikkeling van bepaalde capaciteiten en vaardigheden van (ex-)gedetineerden, maar ook op hun sociaal kapitaal. Door nieuwe sociale contacten te stimuleren, krijgen (ex-)gedetineerden de mogelijkheid hun vaardigheden in de praktijk te brengen en conventionele bindingen met de maatschappij te ontwikkelen. Anderzijds behelst dit ook het toezicht houden op de relatie met (oude) deviante netwerken.

Ten slotte volgt ook uit dit hoofdstuk dat de percepties van de (ex-)gedetineerde ten aanzien van een straf en uitvoering daarvan ertoe doen. Binnen een re-integratietraject is daarom een correcte benadering van alle betrokkenen vereist. Hierbij zijn niet alleen duidelijkheid en eerlijk ten aanzien van de (ex-)gedetineerde belangrijk, maar ook het op positieve wijzen stimuleren van goed gedrag (belonen).⁶⁹

Door ex-gedetineerden te begeleiden en controleren tijdens en na hun detentie, streven verschillende instanties naar een veiliger samenleving.⁷⁰ In 2009 werd in Nederland het *Samenwerkingsmodel nazorg ex-gedetineerden* geïntroduceerd.⁷¹ In dit model werken gemeenten, penitentiaire inrichtingen en maatschappelijke organisaties (woningcorporaties, schuldhulpverleners en zorginstellingen) samen aan het voorkomen van recidive en overlast van ex-gedetineerde burgers. De basisgedachte is drieledig: ex-gedetineerden krijgen praktische hulp en begeleiding, er wordt een vorm van controle ontwikkeld en er worden gedragsinterventies gedaan. Zo wordt de kans op recidive verkleind.⁷²

68 Zie ook Van de Bunt e.a., 2012; Weaver & McNeill, 2010.

69 Van de Bunt e.a., 2012: 24-25.

70 Reclassering Nederland, 2013. Zie ook Dienst Justitiële Inrichtingen, 2013; Rijksoverheid, 2014.

71 Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 2011: 8-10.

72 Ibidem: 7-8.

Er kan op verschillende manieren praktische ondersteuning worden geboden bij de overgang van gevangenis naar maatschappij. Zo kan er hulp worden geboden bij het vinden van huisvesting, een geschikte baan of het aanvragen van een uitkering. (Gedrags)interventies kunnen zich richten op bepaalde eigenschappen van gedetineerden. Dit kan het aanleren van nieuwe vaardigheden betreffen (scholing), maar ook het aanpakken van individuele problemen die mogelijk van invloed zijn op crimineel gedrag. Afkickprogramma's proberen (ex-)gedetineerden van een verslaving af te helpen, waardoor ook een motief voor crimineel gedrag verdwijnt. Religieuze begeleiding kan nuttig zijn om radicale ex-gedetineerden van hun hang naar een gewelddadige omverwerping van 'de orde' af te brengen. Seiter en Kadela (2003) onderscheiden verschillende interventies die binnen de gevangenis muren kunnen worden toegepast: beroeps- en werkprogramma's, verslavingsprogramma's, scholingsprogramma's, programma's voor gewelddadige en seksuele delinquenten.⁷³

Re-integratieprogramma's (het geheel van programma's tijdens en na detentie) richten zich dus op het controleren en monitoren van een (ex-)gedetineerde, op het bieden van hulp en begeleiding bij het oplossen van praktische knelpunten en op het helpen opbouwen van een sociaal netwerk (bijvoorbeeld door familie te betrekken bij de nazorg⁷⁴). (Ex-)gedetineerden kunnen verschillende motieven hebben om deel te nemen aan dergelijke resocialiserende activiteiten. Ze volgen een dergelijk programma bijvoorbeeld, omdat deelname aan sommige activiteiten bepaalde vrijheden oplevert, zoals het mogen volgen van een studie buiten de inrichting, of omdat het bepaalde sancties voorkomt. Anderen zijn intrinsiek gemotiveerd om deel te nemen aan de programma's.⁷⁵ De begeleiding na detentie (nazorg of voortgezette zorg⁷⁶) is eveneens van belang: zonder deze begeleiding zullen de effecten van de verschillende programma's tijdens detentie van korte duur zijn en in veel gevallen de kans op recidive niet verkleinen.⁷⁷

De voorbereiding op een leven na de vrijlating kan, zoals ook hierboven gesteld, op verschillende manieren worden vormgegeven. Via detentiefasering en verlofperiodes kan een gedetineerde geleidelijk wennen aan het leven buiten de gevangenis. Hoewel proefverlof voor extremistische gedetineerden tot

73 Seiter & Kadela, 2003.

74 Zie ook Raad voor Strafrechtstoepassing en jeugdbescherming, 2014.

75 Ibidem.

76 Ibidem.

77 United Nations Office on Drugs and Crime, 2012.

publieke commotie kan leiden, vormt dit toch een belangrijk onderdeel van het hedendaagse re-integratiebeleid.⁷⁸ De transitie vanuit de geïsoleerde en georganiseerde omgeving van de gevangenis naar de open en dynamische maatschappij is niet eenvoudig. De ex-gedetineerde moet leren omgaan met druk en verwachtingen vanuit zijn omgeving, en moet zijn eigen leven weer in de hand nemen. Dat kan zorgen voor gevoelens van onzekerheid en stress, waardoor ex-gedetineerden kunnen vervallen in oude criminele gewoonten. Een verlofperiode zou de gedetineerde hierop kunnen voorbereiden.⁷⁹

In voorgaande paragrafen zijn we uitgebreid ingegaan op de theoretische inzichten in processen van uitsluiting, transitie en gewenning; processen die trajecten van re-integratie bemoeilijken. Deze inzichten komen voort uit criminologische en sociaalpsychologische studies naar reguliere gedetineerden. Voor een groot deel zullen deze inzichten van toepassing zijn op gedetineerden met een extremistische achtergrond, maar er zijn ook verschillen. Te denken valt aan de context van grote publieke gevoeligheid rond jihadismegedetineerden (die overigens wel te vergelijken valt met andere *high profile cases*, zoals van zedendelinquenten), maar ook het aspect van de nationale veiligheid maakt dat re-integratie en recidive van jihadismegedetineerden afwijkt van de gangbare procedures. Al is het maar omdat er andere partijen (AIVD, IND, Buitenlandse Zaken/sanctielijst) bij betrokken zijn. In dit hoofdstuk werken we deze verschillen niet verder uit, maar hebben we algemene principes en inzichten willen noemen die ook op de re-integratiepraktijk van jihadismegedetineerden van toepassing zijn. In hoeverre die praktijk additionele maatregelen vergt, zal blijken uit de volgende hoofdstukken.

2.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we de mogelijke effecten van detentie en het belang van begeleiding van (ex-)gedetineerden kort beschreven. Een verblijf in detentie is zowel op cognitief, praktisch als sociaal vlak van invloed op het leven na de vrijlating. Een gevangenisstraf kan een keerpunt zijn in het leven van sommige gedetineerden, terwijl het in andere gevallen juist nieuw deviant gedrag in

⁷⁸ Raad voor Strafrechtstoepassing en jeugdbescherming, 2014.

⁷⁹ Leonard, 2004.

de hand lijkt te werken. Ex-gedetineerden krijgen vaak te maken met praktische problemen met betrekking tot huisvesting, inkomen, schulden en zorg. Daarnaast kunnen sociale problemen als stigmatisering, maatschappelijke isolatie en het terechtkomen in een (sub)cultuur van delinquentie de kans op recidive verhogen.

Aan de hand van verschillende re-integratieprogramma's waarbinnen (ex)-gedetineerden worden begeleid, proberen verschillende instanties de negatieve gevolgen van een detentie tegen te gaan. We hebben gezien dat de slagingskans van re-integratietrajecten en -pakketten toeneemt als die zijn samengesteld uit instrumenten van controle en toezicht, persoonsgericht zijn, en ook het sociale kapitaal en het sociale *Umfeld* van de verdachte en/of ex-gedetineerde hierbij betrekken. We zullen hierna verder stilstaan bij dat wat extremistische ex-gedetineerden onderscheidt van 'reguliere' ex-gedetineerden en in hoeverre re-integratie door verschijnselen van radicalisering wordt beïnvloed.

Radicalisering, deradicalisering en detentie

Hoe verhouden processen van radicalisering zich tot re-integratie? Dat is de hoofdvraag van dit hoofdstuk. Is de bestrijding van radicale gedachten een noodzakelijk onderdeel van een effectief re-integratietraject? Om de samenhang van radicalisering en re-integratie beter te begrijpen, gaan we nu eerst wat dieper in op bestaande theorieën van radicalisering en deradicalisering.

In het eerste deel van dit hoofdstuk zullen we het verschijnsel radicalisering nader belichten. De afgelopen jaren is het aantal onderzoekers op dit terrein exponentieel toegenomen. Met diverse modellen en theorieën is getracht inzichtelijk te maken waarom sommige mensen zich aangetrokken voelen tot extremistische ideeën en gedragingen.⁸⁰ Verschillende studies hebben geprobeerd indicatoren en signalen van radicaliseringsprocessen te identificeren; hoe ‘zie’ je nu dat iemand aan het radicaliseren is?⁸¹ Inmiddels weten we dat het complexe proces van radicalisering niet te reduceren is tot een algemeen-geldige set vaste indicatoren. Er bestaat immers niet één pad in de richting van extremisme. Schmid (2013b) stelde al dat ‘the more researchers tried to find individual variables [...] the more they found’.⁸² Geen enkele (combinatie van) variabele(n) heeft tot nog toe de gronden voor radicalisering zodanig kunnen vangen dat er een voorspellende werking van uitgaat. Die zoektocht willen wij in deze studie dan ook niet dunnetjes overdoen, want dat is vrijwel onmogelijk en bovendien onnodig.

Hier wordt slechts getracht met behulp van bestaande inzichten en theorieën samenhang tussen en correlatie van processen van radicalisering en de-

80 Bekende modellen: het ‘vierfasen-model’ van Borum (2003), het ‘Staircase-model’ van Moghaddam (2005), het ‘Piramide-model’ van McCauley & Moskalenko (2011) en het ‘Supply-en-Demand-model’ van Mellis (2007). Deze modellen verschillen zowel inhoudelijk als qua praktische toepasbaarheid.

81 Zo wezen onderzoekers op het belang van de nabijheid van ouders (Björgo, 2002), andere benadrukten dat zaken als succes op school (Boehnke e.a., 1998) en slachtofferschap (DeMause, 2002) uiteindelijk zouden kunnen leiden tot radicalisering. Ondanks het feit dat onderzoekers op micro-, meso- en macroniveau zochten naar de cocktail van factoren waaraan personen die radicaliseerden bloot hebben gestaan, werd een definitief antwoord niet gevonden.

82 Schmid, 2013b.

radicalisering enerzijds, en het eveneens complexe proces van re-integratie anderzijds in kaart te brengen. Daarom zullen we eerst stilstaan bij het begrip ‘radicalisering’. Vervolgens beschrijven we kort de samenhang tussen radicalisering en detentie. Daarna bespreken we het proces van deradicalisering, en de manier waarop dit proces zich verhoudt tot detentie en re-integratie.

3.1 Het definiëren van radicalisering

Het concept ‘radicalisering’ heeft zich in hoog tempo ontwikkeld tot een belangrijke schakel in studies naar de oorzaken van extremisme en terrorisme.⁸³ Een in Nederland veel gehanteerde definitie van radicalisering is opgesteld door de AIVD. Volgens de AIVD is radicalisering een proces waarbij er een ‘groeïende bereidheid ontstaat om diepingrijpende veranderingen in de samenleving (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven en/of te ondersteunen die op gespannen voet staan met of een bedreiging kunnen vormen voor de democratische rechtsorde’.⁸⁴

Demant en collega’s (2008) benadrukken dat het bij radicalisering voornamelijk draait om een toenemende afkeer van ‘het systeem’. De wijze waarop het huidige (maatschappelijke en politieke) systeem is ingericht of de wijze waarop het zich ontwikkelt, reëel of gepercipieerd, roept naarmate dit proces vordert steeds meer weerstand op. Dat gaat samen met de aanvaarding van een alternatief dat idealiter de plaats inneemt van de huidige (democratische) staatsinrichting, en desnoods met geweld moet worden verwezenlijkt. Extremisten zijn dan personen die een totale verwerping van democratische waarden en processen nastreven.⁸⁵

Hoewel radicaliseringsprocessen niet lineair verlopen, onderscheiden Buijs en collega’s (2006) drie algemene radicaliseringsfasen.⁸⁶ Ze noemen als eerste de *vertrouwensbreuk*, waarbij het vertrouwen in de overheid sterk afneemt en het wantrouwen toeneemt. In de volgende fase, die van het *legitimiteitsconflict*, staat niet langer slechts het beleid, maar het gehele politieke systeem ter discussie. Er wordt een alternatief ontwikkeld in de vorm van een andere ideologie en een daarbij behorend cultureel systeem. De laatste fase is de *legitimiteitscrisis*. Kritiek op de maatschappij en op het systeem als zodanig wordt verbreed naar de per-

83 Weggemans, 2013.

84 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 2004.

85 Buijs e.a., 2006.

sonen die dit systeem vertegenwoordigen of, in de ogen van de radicaal, hiermee verbonden zijn. Processen van dehumanisering worden in gang gezet, de radicalen beginnen zichzelf steeds meer te zien als ‘strijders van het licht die de duisternis bestrijden’.⁸⁷

Samengevat definiëren wij radicalisering als het proces van afnemend vertrouwen in en een groeiende weerstand tegen, het (maatschappelijke) systeem, waarbij, aan de hand van een alternatief idee van de ‘goede’ of ‘juiste’ samenleving, een toenemende bereidheid ontstaat om dit systeem te veranderen, en waarbij de acceptatie toeneemt om daarbij toevlucht te nemen tot meer ondemocratische uitlatingen en illegale middelen (geweld, sabotage enzovoort).

Hierbij is belangrijk om op te merken dat het fenomeen ‘radicalisme’ *an sich* niet meteen of per se een gevaar vormt voor de fysieke veiligheid van een samenleving. Personen kunnen een ideologie aanhangen die grote (politieke) verandering nastreeft zonder hiervoor geweld te willen gebruiken. Niet iedereen is ook overtuigd van het nut van geweld als middel om deze veranderingen te bereiken. Veldhuis en Bakker (2007) stelden dan ook: niet iedere radicaal is een extremist is (maar elke extremist is wel een radicaal).

3.2 Een blik op het proces: radicalisering en vervreemding

Waarom voelen mensen zich aangetrokken tot extremistische idealen en sluiten sommigen zich zelfs aan bij extremistische bewegingen? Demant en collega's (2008) en Klandermans en Mayer (2006) vonden verschillende motieven voor radicalisering. Dat kunnen ideologische en maatschappelijke opvattingen zijn, sociale behoeften en processen, maar ook strikt persoonlijke behoeften. Hierna worden, aan de hand van deze categorisering, verschillende factoren of ‘oorzaken’ (*precipitating factors*) van radicalisering besproken. Daarbij moet uitdrukkelijk worden aangemerkt dat dit een analytisch model is, een benadering om de dimensies van radicalisering in kaart te brengen – de hierna genoemde motieven kunnen dan ook niet zonder meer als lineaire, causale verklaring worden opgevat.

86 Ibidem.

87 Ibidem: 17.

3.2.1 ‘Iets willen doen’: ervaringen van politiek-maatschappelijk onrecht

Radicalisering gaat bij veel personen gepaard met een sterk gevoel van maatschappelijk onrecht. Extremisme wordt dan gezien als uiting van verzet en weerstand tegen vormen van onrechtvaardigheid in de maatschappij.⁸⁸ Deze ervaringen van onrecht kunnen leiden tot grote frustratie en uiteindelijk zelfs tot de bereidheid om actie te ondernemen. Mensen kunnen de drang voelen om voor zichzelf op te komen en ‘iets terug te doen’.⁸⁹ Verschillende onderzoekers benadrukken dat de behoefte aan wraak misschien wel de belangrijkste drijfveer is voor radicalisering.⁹⁰

De bereidheid om deze gevoelens daadwerkelijk om te zetten in gewelddadige acties, verschilt echter per individu. Zo stellen Buijs en collega's (2006) dat mannen positiever staan tegenover wraakacties dan vrouwen, en jongeren positiever dan ouderen. Waar komt deze behoefte aan wraak of verzet vandaan? Dit kan het gevolg zijn van specifieke gebeurtenissen (*trigger events*), of zaken die iemand in het verleden heeft meegemaakt.⁹¹ Dit kunnen bijvoorbeeld (inter)nationale aangelegenheden zijn, zoals de publicatie van een cartoon over de profeet Mohammed, een bepaalde uitspraak van een politicus of berichten over schendingen van mensenrechten in Guantanamo Bay. Maar ook persoonlijke ervaringen, zoals uitsluiting en discriminatie, kunnen processen van radicalisering op gang brengen.⁹² Zo raakte Tamerlan Tsarnaev, een van de *Boston Marathon Bombers*, volgens familieleden sterk gefrustreerd toen hij werd uitgesloten van deelname aan een sportwedstrijd.⁹³ Uit een onderzoek naar radicaliseringsprocessen onder Nederlandse jongeren bleek dat hun gevoelens van uitsluiting worden aangewakkerd door herhaaldelijke afwijzing voor stageplaatsen.⁹⁴ De ervaring van persoonlijk onrecht is echter noch een voorspellend, noch een noodzakelijk element van radicalisering. Daar is meer voor nodig.⁹⁵

De Wolf en Doosje (2010) benadrukken de relevantie van de sociale identiteit. Naast de persoonlijke identiteit, die gevormd wordt door individuele eigen-

88 Muller e.a., 2008.

89 Silke, 2002.

90 Richardson, 2007; Sarraj, 2002.

91 Zie bijvoorbeeld Veldhuis & Bakker, 2007.

92 Buijs e.a., 2006: 253.

93 *The New York Times*, 2013.

94 Weggemans e.a., 2014.

95 Zie bijvoorbeeld Murshed & Pavan, 2009.

schappen en prestaties (iemand ziet zichzelf bijvoorbeeld als heel sportief), is ook de groep waar iemand deel van uitmaakt van belang voor het zelfbeeld: de *sociale identiteit*.⁹⁶ Volgens de socialeidentiteitstheorie van Tajfel en Turner (1986) zien mensen zichzelf graag als onderdeel van een positief gewaardeerde groep en vergelijken ze hun eigen groep met die van anderen. De goede kwaliteiten van de eigen groep (de ‘in-group’) worden positiever gewaardeerd dan die van andere groepen (de ‘out-group’). In sommige gevallen worden de vermeende negatieve kwaliteiten van andere groepen zelfs bewust geëxpliciteerd of aangedikt. Zo’n andere groep wordt dan bijvoorbeeld neergezet als inferieur of immoreel.⁹⁷

Een vergelijking met andere groepen kan ook leiden tot het inzicht dat de eigen groep onheus wordt behandeld. Dit idee, waarbij mensen ervaren dat zijzelf of leden uit hun groep ten onrechte worden achtergesteld, vinden we terug binnen de theorie van de *relatieve deprivatie* (RD).⁹⁸ Ervaringen van onrecht volgen niet uit de ‘objectieve’ eigen situatie, maar juist na een vergelijking met anderen. Een vrouwelijke werknemer kan bijvoorbeeld het gevoel hebben te worden achtergesteld wanneer zij ziet dat haar mannelijke collega – die nota bene elke dag een uur te laat komt! – steeds promotie krijgt, terwijl zij daar al jaren op wacht. Ze kan dit zelfs zien als onrecht dat niet alleen haar, maar ook andere vrouwen aangaat: er is sprake van structurele discriminatie. Dit kan een individuele ervaring zijn (‘Ik krijg niet wat ik verdien’) of een groepsgebonden beleving (‘Wij krijgen niet wat wij verdienen’). In het laatste geval is er sprake van *collectieve relatieve deprivatie* (CRD).⁹⁹

Tijdens een radicaliseringsproces zal dit denken in groepen (wij-zijdenken) verder worden aangewakkerd en steeds meer leiden tot woede en vijandigheid ten opzichte van andere groepen of zelfs de gehele samenleving. Dit sluit aan bij de theorie van socioloog Schuyt over sociale cohesie: personen die radicaliseren, ervaren dat zij er als leden van een bepaalde sociale groep niet bij *mogen* horen (discriminatie) en niet bij *kunnen* horen (werkloosheid, armoede en onderdrukking), en besluiten vervolgens dat ze dat ook niet meer *willen*.¹⁰⁰ De

96 De Wolf & Doosje, 2010: 18.

97 Zie ook Hogg, 1992.

98 Davis, 1959; Crosby, 1976.

99 Zie onder andere Abeles, 1976.

100 Schuyt, 1997: 21.

sociale cohesie raakt ondermijnd. Radicalen nemen hun groepslidmaatschap bijzonder serieus en zijn bereid actie te ondernemen in naam van de eigen groep. Ze reageren sterk op de situatie van groepsgenoten binnen en/of buiten Nederland wanneer ze menen dat die onrechtvaardig worden behandeld.¹⁰¹

Extremistisch gedachtegoed is bij deze ervaring van onrecht voor sommigen niet langer ‘irrationeel [...] maar [...] een welkome, alternatieve en meer realistische weergave van de werkelijkheid met een belofte voor een betere en vooral rechtvaardige toekomst’.¹⁰² Dit impliceert dat radicaliserende jongeren aanvankelijk niet per definitie religieus hoeven te zijn. Hun radicaliseringsproces kan beginnen met de ervaring van politiek-maatschappelijk onrecht, zoals marginalisatie, onderdrukking en vernedering, waardoor zij zich aangetrokken voelen tot bepaalde radicale groepen.¹⁰³ Een ideologie of religie biedt vervolgens een welkom houvast om dit maatschappelijke onrecht in een samenhangend kader te plaatsen.

3.2.2 ‘Het zoeken naar (echte) antwoorden’: ideologie en existentiële vragen

Een tweede factor van belang om processen van radicalisering te verklaren is het verschijnsel van onzekerheid en existentiële twijfel die jongeren kunnen ervaren. Veel jongeren staan op een bepaald moment stil bij vragen naar de ‘zin’ van alles: ‘Hoe zou “het” allemaal moeten zijn, wat kan en moet ik eigenlijk aan met mijn leven?’ Die vragen kunnen ook een politiek-maatschappelijke lading krijgen: ‘Wat vind ik eigenlijk van de huidige samenleving en de politiek? Hoe zie ik mijn eigen rol of groepsrol hierin?’ De meeste mensen zullen volgens Van San en collega’s (2010) hun uiteindelijke maatschappelijke ideeën en standpunten relateren aan democratische kaders en de haalbaarheid ervan. Een enkeling gaat echter verder en begint extreme idealen en standpunten te verkennen.

Met name jongeren die een relatief grote onzekerheid over hun eigen identiteit en plaats binnen de samenleving ervaren, gaan op zoek naar ‘echte’ antwoorden. Buijs en collega’s (2006) stellen dat dit in potentie vooral geldt voor personen met een dubbele of hybride identiteit.¹⁰⁴ Jongeren met bijvoorbeeld zowel een islamitische als westerse identiteit worstelen dikwijls met vragen als:

¹⁰¹ Smith e.a., 2007.

¹⁰² Mellis, 2007.

¹⁰³ Buijs e.a., 2006: 254.

¹⁰⁴ Ibidem: 220-223.

‘Ben ik Marokkaan of Nederlander? Hoe zien anderen mij?’ Met deze vragen kunnen ze lang niet altijd bij hun ouders of traditionele omgeving (zoals de moskee) terecht. Sommige jongeren gaan dan op zoek naar andere autoriteiten of gezaghebbende figuren die hun wel eenduidige antwoorden geven.¹⁰⁵ Moslimjongeren worden daarbij op straat of op internet ook aangesproken op hun islamitische identiteit.¹⁰⁶ Hierdoor zullen moslimjongeren die worstelen met deze onzekerheid hun antwoorden sneller zoeken bij radicale vertolkers van de islam. Die zijn immers goed in staat twijfels weg te nemen,¹⁰⁷ en heldere ‘religieuze waarheden’ te presenteren.¹⁰⁸

Zo’n radicale, religieuze ideologie biedt een duidelijk geconstrueerd beeld van de bestaande maatschappij als immoreel, en predikt actieve verandering. Het idee dat je als individu onderdeel bent van een groter plan en daar ook direct aan kunt bijdragen, biedt deze zoekende jongeren niet alleen zingeving in de vorm van morele regels en een duidelijk wereldbeeld, maar ook een perspectief van verandering en een manier waarop dit kan worden bereikt, en vooral ook een idee en gevoel van morele superioriteit. Buijs en collega’s (2006) stellen hierover: ‘Terwijl zij vroeger niet goed wisten wie of wat zij waren, kunnen zij zich nu opeens boven alle anderen plaatsen, omdat in hun ogen hun geloof superieur is en zij de ware volgers van dit geloof zijn.’¹⁰⁹

Radicale jongeren raken vervolgens steeds dieper verstrikt in een ideologie en netwerk waarbinnen concepten als martelaarschap en heldendom populair zijn. Kruglanski en Orehek stellen dat dergelijke concepten een belangrijke rol kunnen spelen bij een individuele ‘quest for significance’, zeker wanneer individuen het gevoel hebben te leven in een maatschappij waarbij zowel hun persoonlijke doelen als hun groepsidentiteit onder druk staat. Voor hen geldt: ‘from zero to hero’.¹¹⁰

Die ideologie, zeker wanneer het om jihadisme gaat, dicteert vervolgens het gebruik van geweld om bepaalde doelen te bereiken. Kruglanski en Fishman (2006) spreken daarbij over *focalism*. Focalism is het proces waarbij een individu zich steeds meer concentreert (focust) op een specifiek doel, bijvoorbeeld de

105 Hogg e.a., 2007.

106 Gemeente Amsterdam, 2007: 20.

107 Buijs e.a., 2006: 252.

108 Gemeente Amsterdam, 2007. Zie voor meer informatie over de orthodoxe islam ook Roex, 2013: 281.

109 Buijs e.a., 2006: 252.

110 Kruglanski & Orehek, 2011.

gewelddadige jihad, waardoor de waarde van alternatieven (het vreedzaam samenleven, tolerantie, democratie, ontplooiing) meer en meer in betekenis zal afnemen.¹¹¹ Radicaliserende personen zullen zo geleidelijk meer opgaan in een wereld van extremistische ideeën, waarbij steeds minder ruimte overblijft voor nuance of pragmatisme.

3.2.3 ‘Vriendschap en voordelen’: sociale behoeften en processen

McCauley en Moskalenko (2011) menen dat ideologische motieven niet per se doorslaggevend zijn voor het toetreden tot een radicale beweging.¹¹² Bjørge (1997) stelt over rechts-extremistische groepen zelfs dat ‘in most cases, young people do not join racist groups because they are racists, but they gradually adopt racist views because they have become part of a racist group’.¹¹³ Mensen worden sterk beïnvloed door hun omgeving en sociale interacties bepalen voor een belangrijk deel onze houdingen en gedragingen.¹¹⁴ Dit is niet anders bij radicalisering. Om radicalisering te begrijpen, moet er daarom ook gekeken worden naar de manier waarop radicale netwerken ontstaan en zich ontwikkelen. Soms kan de radicale overtuiging ontstaan *nadat* en *doordat* iemand tot een radicale groep is toegetreden. Er zijn dan andere factoren in het spel dan de hiervoor benoemde ideologische of religieuze.

Het hebben van een bepaald netwerk is redelijk voorspellend voor het toetreden tot een bepaalde organisatie of beweging.¹¹⁵ Zo liet McAdam (1986) in een onderzoek naar deelname aan een mensenrechtenproject zien dat het meestal niet motieven of overtuigingen waren die tot die deelname inspireerden, maar simpelweg het feit dat mensen door de organisatie waarvan ze al lid waren daartoe werden aangezet. Dit lijkt ook vaak het geval te zijn bij ‘projecten’ van gewelddadige radicalisering. Uit onderzoek van Bjørge (1997) blijkt dat jongeren in rechts-extremistische bewegingen daar vaak via bekenden in terechtkomen, ongeacht of ze er nu wel of niet zelf ook al extremistische opvattingen op na hielden. Ook Della Porta (1988) toonde aan dat lidmaatschap van links-extremistische groepen vaak tot stand kwam via vrienden of familieleden.

¹¹¹ Kruglanski & Fishman, 2006: 204.

¹¹² McCauley & Moskalenko, 2011: 206-214.

¹¹³ Bjørge, 1997

¹¹⁴ Veldhuis & Staun, 2009: 42.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld Snow e.a., 1980.

Toetreding tot extremistische groepen is dus ook, of zelfs vooral, een sociaal proces.¹¹⁶ Sageman (2004) heeft berekend dat van 75 procent (!) van de door hem onderzochte jihadisten via vriendschapsrelaties bij het desbetreffende jihadistische netwerk terecht kwam.

Wanneer iemand zich eenmaal in een radicale beweging of groep bevindt, worden de sociale bindingen vaak alleen maar sterker. Sociale affectie, vriendschap en liefde ‘binden’ leden aan hun radicale groep.¹¹⁷ Juist radicale jongeren voelen zich, zoals we hiervoor al beschreven, vervreemd van de maatschappij waarin zij leven en ervaren weinig begrip of steun in hun eigen omgeving. Dan is zo’n radicaal ‘warm nest’ des te aantrekkelijker. Maajid Nawaz, een ex-moslimextremist, voelde zich bijvoorbeeld naar eigen zeggen ‘totally rejected by mainstream society’ en ging daarom op zoek naar andere verbanden.¹¹⁸ Radicale groepen bieden dan een duidelijk alternatief.¹¹⁹

Lidmaatschap van een radicale beweging heeft ook duidelijk voordelen. Demant en collega’s (2008) spreken in dit kader over *selectieve prikkels*.¹²⁰ Lid worden van een jeugdbende of radicaal netwerk biedt bescherming tegen echte of vermeende ‘vijanden’. Lidmaatschap geeft aanzien en status aan jongeren die voorheen sociaal geïsoleerd waren, denk aan bepaalde leden van de ‘Hofstadgroep’. Een fascinatie voor geweld, broederschap, wapens en sterke symboliek vindt er bevrediging. Extremistische groepen bieden een outlet voor *sensation seeking*, bijvoorbeeld door geheime bijeenkomsten of trainingen te bieden.¹²¹ Zo’n radicaal netwerk is dikwijls heel hecht en verzorgt ook sociale of financiële diensten voor leden en hun familie, denk aan de inzamelingsacties die de ‘Hofstadgroep’ hield voor de vrouwen en kinderen van gearresteerde en veroordeelde leden.

Wat gebeurt er met iemand als hij in een extremistische omgeving is beland? Met sommigen weinig: ze komen, blijven kort bij de groep en verlaten die omdat het toch niet was wat ze ervan hadden verwacht.¹²² Anderen worden opgenomen in deze nieuwe wereld van extremisme en maken zich (nog) ver-

116 Bakker, 2006; Horgan, 2005; Nesser, 2005; Hegghammer, 2006.

117 De Wolf & Doosje, 2010: 27; Abrahms, 2008.

118 *The Independent*, 2009.

119 Demant e.a., 2008: 102.

120 Ibidem: 103.

121 Victoroff, 2005.

122 Bjørge, 1997.

der los van de maatschappij. Dit heeft een aantal gevolgen. Allereerst zal de radicale ‘blijver’ zijn opvattingen en gedrag steeds meer gaan aanpassen aan dat van de groep.¹²³ Meertens en collega’s (2005) lichten dit proces toe aan de hand van Festingers idee van cognitieve dissonantie (1954). De cognitieve dissonantietheorie verwijst naar het feit dat mensen avers zijn tegen gevoelens, opvattingen, houdingen en gedragingen (cognities) die niet met hun bestaande opvattingen en gedrag te verenigen zijn (dissonantie). Wanneer iemand iets doet wat in strijd is met hetgeen hij voelt of denkt (*cognitieve dissonantie*), zorgt dat voor een onaangenaam gevoel. Liever zien wij onszelf als consistent en stabiel. Als mensen te maken krijgen met onverenigbare cognities, zullen zij proberen nieuwe cognities toe te voegen of bestaande cognities te veranderen, om zo dat ‘fijne’ consistente gevoel weer terug te krijgen.¹²⁴

Mensen zijn eerder geneigd hun opvattingen aan te passen aan hun gedrag dan andersom. Dit kunnen we volgens Meertens en collega’s (2005) ook herkennen bij processen van radicalisering. Voor radicaliserende personen geldt dat ze als lid van een radicale groep voortdurend geconfronteerd worden met radicaal gedrag, waardoor ze dit gedrag en de daarbijbehorende opvattingen zelf ook steeds meer zullen internaliseren. Ze zullen het vervolgens ook steeds meer gaan verdedigen naar ‘buiten’ toe en minder twijfel toelaten. De patronen van radicaal gedrag en overtuiging slijten steeds dieper in.

Een tweede aspect van cognitieve dissonantie betreft de reeds gedane investering. Toetreding tot een radicaal netwerk gaat gepaard met serieuze offers. Banden met oude vrienden en familie zijn verbroken, een opleiding is afgebroken en een strafblad wordt op de koop toe genomen. Die investeringen moeten gerechtvaardigd zijn en blijven. Dat leidt tot sterkere overtuigingen of ten minste het niet snel willen loslaten van de huidige. Want waarom had de radicaal anders al zo veel schepen achter zich verbrand?¹²⁵

De nog resterende banden met de maatschappij zullen zo steeds losser worden. Volgens Gielen (2008) heeft dat ook te maken met externe stigmatisering. Als de maatschappij hen als gevaarlijke radicalen bestempelt en behandelt (of ze dat nu zijn of niet), is dat voor de jongeren een bevestiging van hun eigen overtuigingen en een bron voor verdere waardering van de eigen beweging. De maatschappij ziet ze toch al als ‘vijanden’, dus hun eigen vijandschap is ge-

123 Zie bijvoorbeeld Festingers theorie van sociale vergelijking: Festinger, 1954; Meertens e.a., 2005: 56.

124 Meertens e.a., 2005: 46.

125 Ibidem: 51.

rechtvaardigd. Leiders binnen de beweging zullen die processen van *othering* extra benadrukken. Zo wordt het steeds moeilijker om een leven in te denken zonder en buiten de radicale groep.¹²⁶

Bij sterk gepolariseerde verhoudingen tussen ‘de groep’ en ‘de maatschappij’ zal de interne cohesie binnen radicale groepen steeds sterker worden en zal de groepslogica eventuele afwijkingen van de groepsnormen zo veel mogelijk onderdrukken.¹²⁷ Dit geldt nog sterker als de vertrouwde omgeving, zoals ouders en oude vrienden, na verloop van tijd uit beeld verdwijnt. Zo groeit het risico op *group think* en *risky shift*. Isolatie zorgt voor het verdwijnen van bronnen van kritiek en pragmatisme uit de omgeving van het individu. In het geval van *group think* zullen mensen die zich sterk betrokken voelen bij een bepaalde groep zich niet langer kritisch uitlaten over hun *peers*, en meer moeite hebben zich in andere opvattingen te verplaatsen.¹²⁸ Dit kan ervoor zorgen dat personen zich binnen radicale bewegingen gaan conformeren aan de groep en groepen als geheel verder radicaliseren, steeds grotere risico’s nemen en radicaal gedrag gaan omarmen (*risky shift*).

3.3 Radicalisering en detentie

De samenhang tussen radicalisering en detentie is de laatste paar jaar steeds relevanter geworden.¹²⁹ Het risico op rekrutering van ‘gewone’ gedetineerden voor de jihad in de gevangenis is al vaker benoemd. Neuman (2010) schrijft:

‘Terrorists are not “ordinary” offenders. They often use their time in prison to mobilise outside support, radicalise other prisoners, and – when given the opportunity – will attempt to recreate operational command structures.’¹³⁰

Gevangenis vormen een geschikte omgeving voor de verspreiding of instandhouding van radicale ideologieën. Het zijn ‘plaatsen van kwetsbaarheid’

126 Ibidem: 80.

127 Schuyt, 1997: 21.

128 Janis, 1972: 9.

129 Zie bijvoorbeeld Veldhuis e.a., 2010; Olsen, 2008; Clarke & Soria, 2010; Neumann, 2010.

130 Neumann, 2010: 1.

waar radicale denkbeelden gedetineerden houvast kunnen bieden en hen helpen de situatie waarin zij zich bevinden het hoofd te bieden. Een gevangenisstraf brengt nieuwe onzekerheden met zich mee, waardoor mensen beïnvloedbaar zijn voor radicale ideologieën.

Een gevangenisstraf of arrestatie vormt voorts een bevestiging voor zowel de radicale gedetineerde als zijn achterban van de juistheid van het vijandige wereldbeeld. Arrestaties en gevangenschappen spelen dan ook een belangrijke rol in extremistische narratieven over recht en onrecht. Een bekend historisch voorbeeld is de detentie van RAF-leden in de zwaarbeveiligde Stammheim-gevangenis in Stuttgart. De detentie van Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Ulrike Meinhof en Jan-Carl Raspe werd in de jaren 1970 een symbool voor het falende West-Duitse rechtssysteem. Dit kwam onder andere doordat de gedetineerden zelf elke mogelijkheid aangrepen hun politieke strijd voort te zetten.¹³¹ RAF-leden gingen in hongerstaking, maakten luid misbaar tijdens de rechtszitting en wisten daarmee de aandacht te trekken van de internationale publieke opinie. Vanuit de gevangenis slaagden ze er zelfs in nieuwe rekruten te werven en kameraden die voor kleinere vergrijpen voor korte duur in Stammheim verbleven ‘bij te scholen’ en van instructies voor verdere aanslagen te voorzien.¹³²

Extremisten kunnen hun eigen arrestatie en gevangenschap succesvol inzetten als wapen in de ideologische strijd tegen ‘het systeem’. Zij doen dat volgens de theorie van de *injustice frames*, die ervan uitgaat dat legendes van onrecht bestaande radicale houdingen en opvattingen van de eigen achterban versterken, en nieuwe vormen van geweld legitimeren.¹³³ Een arrestatie of detentie kan als *injustice frame* worden bestempeld: het wordt gezien als een vorm van onderdrukking en repressie die roept om vergelding. Dit sluit aan bij het idee dat een gevangenisstraf contraproductief kan werken op het moment dat iemand zijn straf (of procedures rondom deze bestraffing) als onrechtvaardig of niet-proportioneel beschouwt.¹³⁴ Dit verschijnsel zien we ook terug in de Nederlandse praktijk van terrorismege-detineerden sinds 2004. Toenmalig minister van Justitie Donner stelde in 2006 dat ‘voorkomen moet worden dat de gevangenis een leerschool voor radicalisering wordt’ voor zowel gedetineerden met een extremistische achtergrond als voor ‘personen die niet pri-

131 De Graaf, 2010: 239-242.

132 Ibidem: 231.

133 Zie Della Porta, 1995: 60-61.

134 Zie hoofdstuk 2.

mair vanwege radicalisering in de gevangenis zijn beland', maar bij wie wel sprake is van een 'potentiële voedingsbodem'.¹³⁵

Als we de hiervoor genoemde theoretische inzichten in processen van radicalisering koppelen aan het verschijnsel van detentie, blijkt dat detentie op elk van de genoemde factoren die radicalisering bevorderen van invloed is. Detentie kan gevoelens van onrecht vergroten, het brengt jihadismeverdachten en veroordeelden in een nog nauwer contact met elkaar als groep, het bevordert eventuele statusaspecten (heldendom, martelaarschap, street credibility) en het versterkt de wij-zijgevoelens ten aanzien van de samenleving als geheel. Dat hoeft lang niet altijd zo te zijn, maar het is met het oog op deze populatie van gedetineerden een substantieel risico.

Radicale opvattingen worden door eventuele negatieve gevolgen van een gevangenisstraf versterkt, en processen van re-integratie worden omgekeerd of bemoeilijkt door het verblijf in detentie en de mogelijke doorgaande radicaliseringsprocessen aldaar. Denk aan stigmatisering en aanpassingsproblemen of juist aan de steun en aandacht van geloofsgenoten of kameraden die in de vrijgelaten 'broeder' of 'zuster' juist een held(in) zien. Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Theo van Gogh, werd bijvoorbeeld door Al Qaida in een propaganda-filmpje 'een voorbeeld' genoemd. Ook zou de organisatie hebben opgeroepen om gijzelaars te ruilen voor Bouyeri.¹³⁶ Op internet circuleren afbeeldingen ter verering van gesneuvelde Nederlandse Syriëstrijders waarin het afscheidsgedicht van Bouyeri is verwerkt.¹³⁷ Ex-gedetineerden kunnen zich in die bewondering wentelen. De omarming van zo'n helden- of martelaars-status maakt succesvolle re-integratie er niet waarschijnlijker op.¹³⁸

Vanuit de theorie kunnen we dus concluderen dat er sprake is van een negatieve, dubbele binding tussen radicalisering en detentie. Maar zijn er ook aanwijzingen voor een positieve relatie tussen detentie en deradicalisering? Om die vraag te beantwoorden, staan we eerst stil bij de factoren die van belang zijn bij het loslaten van extreme ideologieën en interpretaties.

¹³⁵ Tweede Kamer der Staten-Generaal (2006).

¹³⁶ Elsevier, 2010.

¹³⁷ De Telegraaf, 2011.

¹³⁸ Veldhuis e.a., 2010: 16.

3.4 Deradicalisering in theorie

Een carrière als extremist heeft doorgaans een beperkte houdbaarheid. Zo'n carrière komt óf door externe oorzaken tot een (voortijdig) einde, óf de extremist in kwestie maakt zich zelf los uit de gewelddadige context.¹³⁹ Welke overwegingen horen bij het verlaten van extremistische milieus? En hoe kunnen inzichten in dit proces worden gebruikt om re-integratie na detentie te bevorderen? In deze paragraaf zetten we de inzichten omtrent deradicalisering op een rij, waarna we in het volgende hoofdstuk bestaande re-integratieprogramma's beschrijven.

Deradicalisering is het loslaten van extremisme, maar kan niet als het afspe-len van de omgekeerde film van radicalisering worden gezien. Het is een op zichzelf staand proces, waarvan de snelheid, volgorde en vorm behoorlijk kunnen afwijken van het traject van radicalisering. Ashour (2009) beschrijft deradicalisering als een proces waarbij een individu afstand neemt van een bepaalde ideologie, gewelddadige methoden verwerpt en een pluralistische samenleving meer en meer accepteert. Deradicalisering kan zowel gaan over gedrag als over attitudes.¹⁴⁰ Bij deradicalisering van gedrag gaat het om het afzweren van het gebruik van buitenwettelijke middelen als geweld bij het streven naar veranderingen in de maatschappij (ook wel *disengagement* of *uittreding* genoemd).¹⁴¹ Daarnaast kan het betekenen dat andere gedragingen, zoals het opzoeken van extremistische omgevingen (bijvoorbeeld op straat, in huiskamers of op het internet), zich niet langer of in mindere mate manifesteren. Bij deradicalisering van attitudes neemt de weerstand tegen het systeem en maatschappij af. Hierbij hoort ook het *afkeuren* van niet-democratische middelen.¹⁴²

Soms wordt verondersteld dat deradicalisering van gedrag automatisch leidt tot deradicalisering van attitudes of opvattingen en visa versa. Daarvoor is echter weinig wetenschappelijk bewijs. Vaak zien we dat mensen om verschillende redenen besluiten extremistisch gedrag vaarwel te zeggen, maar kunnen ze er nog steeds radicale attitudes op na houden. Jihadisten staken bijvoorbeeld hun extremistische activiteiten, omdat die niet langer met een gezin of nieuwe baan te verenigen vallen, maar kunnen nog steeds radicale, of zelfs jihadistische ideeën koes-

139 Zie bijvoorbeeld Bjørge & Horgan, 2009: 5-10.

140 John Horgan spreekt in deze context niet over deradicalisering van gedrag maar over 'disengagement'. Zie Horgan, 2008; Brandon, 2009.

141 Ibidem.

142 Demant e.a., 2008: 5.

teren. Het is ook mogelijk dat iemand er minder radicale ideeën op na houdt, maar wel in een extremistische omgeving blijft, waar geweld aan de orde van de dag is. Hoewel hun gedrag of attitude dan nog steeds in bepaald opzicht radicaal is, benoemen we dit proces van afstand nemen toch als deradicalisering.

Net als bij radicalisering spelen bij het loslaten van extremisme politiek-maatschappelijke, ideologische, sociale en praktische overwegingen een rol.¹⁴³ Ook is er zowel bij radicalisering als deradicalisering sprake van vertrouwde opvattingen, gebruiken en omgevingen die (langzaam) plaatsmaken voor nieuwe. Toch zijn de motieven voor deradicalisering dikwijls van een geheel andere aard dan de beweegredenen voor radicalisering. Om deradicalisering te verklaren, ontwikkelde Bjørgo de concepten ‘push-factoren’ en ‘pull-factoren’ (2009; Bjørgo & Horgan, 2009). Bij push-factoren gaat het om negatieve sociale krachten en omstandigheden die het onaantrekkelijk maken om nog langer bij een extremistische beweging betrokken te zijn. Die factoren ‘duwen’ individuen als het ware uit de radicale omgeving. Denk aan interventies van ouders of politie of aan emotionele en sociale druk van oude vrienden. Ook falend leiderschap binnen de beweging kan iemand het laatste zetje geven. Bij pull-factoren gaat het juist om die factoren die een terugkeer in de maatschappij aantrekkelijk maken. Extremisten kunnen bijvoorbeeld voelen dat ze verantwoordelijkheid moeten nemen voor hun gezin of ze willen eindelijk weer eens normaal eten, uitgaan, op straat lopen enzovoort.

Om beter de onderliggende redenen voor het verlaten van een radicale beweging te begrijpen, onderscheiden Demant en collega’s (2008) verschillende ideologische, sociale en praktische factoren die – al dan niet gezamenlijk – deradicalisering kunnen stimuleren:

- De *graduele ondermijning en twijfel aan de radicale ideologie en opvattingen* maken de binding aan de groep losser.¹⁴⁴ Vaak gaat het hierbij om twijfel die ontstaat omtrent het gebruik van geweld. Het heroïsche beeld van de ‘kameraden die zij aan zij vechten tegen het kwaad’ blijkt in de praktijk meestal een stuk minder romantisch. Een identiteit als strijder blijkt minder aantrekkelijk dan gedacht (‘Ik ben geen moordenaar!’). Ook het uitblijven van succes, in welke vorm dan ook, kan schadelijk zijn voor de binding aan de beweging.¹⁴⁵ Van vragen over de middelen (‘Is dit wel echt de manier?’), verschuift de twijfel naar de doelen (‘Is het wel realistisch wat we willen?’ en ‘Is het nog

143 Kruglanski & Fishman, 2006.

144 Zie ook Ebaugh, 1988.

145 Demant e.a., 2008: 104.

wel nodig?’) en naar de correctheid van de diagnose van de vermeende huidige misère (‘Misschien is het allemaal zo slecht nog niet’).

- De beweging en het groepsnetwerk zelf kunnen teleurstelling en twijfel veroorzaken. Kleine ruzies kunnen tot verwijdering leiden. Interne machtsstrubbelingen, kwesties rond eer, aanzien en imago in de groep zelf kunnen frustraties opleveren. De groep blijkt helemaal niet zo hecht en kameraadschappelijk te zijn. De leiders zijn niet charismatisch, maken de verkeerde keuzes en wakkeren onenigheid juist aan. Onderzoek van Helgeson en Mickelson (1995) wees uit dat individuen hun rol of identiteit eerder loslaten als ze het gevoel hebben dat anderen hen ongeschikt vinden.¹⁴⁶ Zo kan worden verklaard dat interne kritiek en strijd bij kan dragen aan het verlaten van een extremistische groep. Ook de ‘subculturele aspecten’ van de groep zijn in dit verband van belang. Dit zijn gewoonten of gebruiken die binnen een beweging zijn uitgekristalliseerd en die ook afstotend kunnen werken. Bijvoorbeeld het feit dat groepsleden ondanks de gepredikte orthodoxe levensstijl toch roken en alcohol drinken.
- Persoonlijke ervaringen en ontwikkelingen kunnen een derde belangrijke bron zijn voor twijfel. Radicale jongeren worden ouder, en voelen zich vervolgens ‘te oud’ voor hun extremistische levensstijl. Zij hebben na jaren van betrokkenheid behoefte aan rust en een ‘normaal’ leven.¹⁴⁷ De onverenigbaarheid van verschillende rollen of identiteiten is vaak de primaire drijfveer voor verandering.¹⁴⁸ Het krijgen van verantwoordelijkheid voor partner en gezin kan de behoefte aan spanning verminderen. Hierdoor worden de oude, radicale doelen soms minder belangrijk, terwijl de consequenties van het radicale gedrag steeds onaantrekkelijker worden. De kosten van de radicale identiteit worden te hoog.¹⁴⁹

Naast deze factoren die twijfel en onthechting bespoedigen, zijn er factoren te identificeren die deradicalisering tegenhouden.¹⁵⁰ Zij vormen *barrières voor deradicalisering*.¹⁵¹

¹⁴⁶ Helgeson & Mickelson, 1995.

¹⁴⁷ Demant e.a., 2008: 105.

¹⁴⁸ Merton, 1957.

¹⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Chinman & Wandersman, 1999.

¹⁵⁰ Bjørge, 2009: 40; Demant e.a., 2008: 106-107.

¹⁵¹ De Wolf & Doosje, 2010: 161-164. De Wolf en Doosje spreken over *group commitment* op verschillende niveaus en stellen dat de mate waarin iemand verbonden is met een groep samenhangt met de bereidheid om deze groep te verlaten.

- *Ideologische barrières* zorgen voor een aanhoudende prominente rol van radicale opvattingen in het leven van het individu. Het loslaten van een radicale positie kan worden beschouwd als ‘ongelovig’ of ‘moreel verwerpelijk’. De niet-gelovige buitenwereld is dusdanig immoreel en decadent afgeschilderd, dat een radicaal groepslid er grote moeite mee zal hebben om zijn vertrouwde, beschermde groepsomgeving achter zich te laten. Om nog maar te zwijgen van de angst dat hij of zij daarmee de ideologische voordelen van het groepslidmaatschap verliest, zoals de belofte van een hiernamaals.
- Ook *sociale barrières* kunnen een probleem zijn. Persoonlijke banden, wellicht zelfs liefdesrelaties, verbreek je niet zo eenvoudig. Zeker niet als iemand alle oude vriendschappen en relaties (buiten de groep) al heeft verbroken. Om zonder enige vorm van moreel of praktisch support in de maatschappij terug te keren, en daar dan ook nog als paria te worden gezien, kan een geduchte drempel zijn om de groep te verlaten.¹⁵² In termen van de eerder besproken push- en pull-factoren, betekent dit dat de radicale beweging leden in zijn greep houdt (pull), als er geen betere sociale alternatieven voorhanden zijn.
- In het verlengde hiervan liggen de *praktische barrières* die uittrede uit een radicale beweging belemmeren. Het verlies van praktische steun (geld, tehuis, huur, een baan of positie) vanuit de groep weegt zwaarder dan het ‘nieuwe leven’ in de marge, met strafblad en verlies van eer, aanzien en status. Het risico op vergeldingsacties vanuit de beweging is eveneens aanwezig. Net zoals het risico dat politie en justitie een uitgetreden groepslid verder onder druk zullen zetten om zijn voormalige kameraden te verraden, en daarmee diens persoonlijke veiligheid verder in gevaar brengen.

3.5 Deradicalisering en detentie

Op 16 oktober 2010 drukte *de Volkskrant* een open brief af van Jason W., die als lid van de ‘Hofstadgroep’ veroordeeld werd tot dertien jaar gevangenisstraf. In 2013, na tweederde van zijn straf te hebben uitgezeten, zou hij op vrije voeten komen. Dit schreef hij in 2010, tijdens detentie:

‘De idealen die ik eens huldigde zijn teloorgegaan en ik ben tot het besef gekomen dat ze moreel bankroet zijn. Met afgrijzen heb ik toegezien hoe

¹⁵² Ibidem.

een ooit hooggestemde “vrijheidsstrijd” die het startsein zou moeten zijn voor een nieuwe, rechtvaardige wereld – met name in Irak – is verworden tot een bloedige escalatie van geweld, sektarisme en godsdienstwaanzin. Daarbij zijn ongehoorde wreedheden en misdaden begaan. [...] Mensen in landen die (mede) door Islamisten zijn bevrijd van dictaturen, zoals Irak, hebben massaal de ideologie verworpen in welke naam ze “bevrijd” zouden zijn nadat ze er in de praktijk onder hebben moeten leven. Ze concludeerden dat deze geen enkel toekomstperspectief biedt. Dit heeft mij ertoe gedwongen mijn standpunten kritisch te herzien, wat heeft geleid tot het besef van de onhoudbaarheid ervan. Ik schrijf dit om de samenleving te informeren dat ik mij niet langer identificeer met de vroeger door mij gehuldigde standpunten en hoop een constructieve bijdrage te leveren aan onze verdeelde samenleving. Ik hoop hiermee jongeren te waarschuwen om zich niet te laten misleiden door valse beloften en idealen.’¹⁵³

De brief veroorzaakte veel ophef en leidde tot allerlei dreigementen aan het adres van Jason W. De brief is ook bewijs van het feit dat een verblijf in detentie (en tijd om tot zichzelf te komen, te studeren en na te denken) dus wel degelijk deradicalisering kan bevorderen. Detentie en deradicalisering kunnen dus een goede combinatie vormen. Wanneer iemand met dwang uit zijn oude omgeving wordt gehaald, kan dit leiden tot ‘cognitieve openingen’, zodat er ruimte ontstaat om twijfel aan het tot dan toe onwrikbare wereldbeeld toe te laten.¹⁵⁴ Een gevangenisstraf plaatst iemand in een nieuwe sociale omgeving, wellicht een omgeving waar de eigen extreme idealen minder weerklank vinden. Zo ontstaat er ruimte voor reflectie: ‘Was dit het waard? Wat wilde ik hiermee bereiken?’ Geloofsgenoten of groepsleden zullen niet meteen aanwezig zijn om die twijfels en vragen de kop in te drukken of te weerleggen. Ook de impliciete groepsdruk vanuit de radicale beweging is even weggefallen. Zo kunnen processen van group think worden doorbroken (zie paragraaf 3.2.3).

Toch weten we nog veel te weinig over de precieze verbanden tussen deradicalisering en detentie. Die verbanden zijn ook veel complexer dan de bovenstaande alinea suggereert. Want moet het gedrag of de attitude tijdens detentie beïnvloed worden? En hoe voer je dat soort interventies in detentie uit? Of

¹⁵³ *De Volkskrant*, 2010.

¹⁵⁴ Wiktorowicz, 2005.

moet je dat pas doen ter voorbereiding op en direct na de vrijlating?¹⁵⁵ Er zijn allerlei (tegenstrijdige) verbanden en correlaties denkbaar. Wanneer een gedetineerde minder radicaal wordt in zijn attitudes, zou dat een opmaat kunnen zijn naar een grotere afstand ten opzichte van de radicale beweging en dus een transformatie naar een leven buiten de groep. Het risico dat een (ex-)gedetineerde deel zal nemen aan aanslagen of andere extremistische handelingen, neemt dan af. Maar is dat altijd de gebruikelijke volgorde? Het aanpassen van attitudes en denkbeelden is een buitengewoon ingewikkeld proces dat soms pas op gang komt lang nadat iemand de groep vaarwel heeft gezegd en de extremistische levensstijl heeft afgezworen.¹⁵⁶ Bovendien is het hebben van radicale denkbeelden niet strafbaar. Daarom is het de vraag of je bij radicale jongeren in detentie interventies niet eerder moet inzetten op het domein van levensstijl, gedragingen en groepsbanden, dan op opvattingen en attitudes.

Het verband tussen detentie en deradicalisering gaat dus niet alleen om de factor ‘ideologie’ of ‘geloofsovertuiging’. Of juist niet in eerste instantie. Ideologie was immers slechts een van de motieven en beweegredenen van een gedetineerde om zich bij een extremistische groep aan te sluiten of extremistische handelingen te plegen. Sociale motieven waren meestal van minstens net zo’n groot belang. Daarom moeten deradicaliseringsprogramma’s tijdens detentie daar wellicht veel meer werk van maken.¹⁵⁷ Programma’s voor het deradicaliseren of re-integreren van islamistische extremisten doen er daarom goed aan zich niet uitsluitend te richten op het faciliteren of voeren van een dialoog over interpretaties van de islam. Hoffmann (2006) benadrukt dat dergelijke programma’s meer succes hebben als ze gericht zijn op het tegengaan van gevoelens van vervreemding en het bieden van alternatieven:

‘The [...] sense of alienation and isolation [...] needs to be vigorously counteracted. A bridge needs to be found between mainstream society and these militants so that they do not feel threatened and forced to withdraw psychologically into aggressive defensive stances used to justify violence or physically into heavily armed, seething compounds or into preemptive acts of violence directed against what they regard as a menacing, predatory society.’¹⁵⁸

¹⁵⁵ Zie Horgan, 2008; Silke, 2011.

¹⁵⁶ Bjørge, 2009: 37.

¹⁵⁷ Abrahms, 2008.

¹⁵⁸ Hofmann, 2006: 128.

Binnen dergelijke programma's moet er worden nagedacht over de factoren die gedetineerden het besef geven dat ze wel degelijk onderdeel zijn en blijven van de maatschappij. Hierbij hoort het herstellen of opnieuw opbouwen van conventionele sociale bindingen, bijvoorbeeld met familieleden, de arbeidsmarkt, het onderwijs of de moskee. Praktische interventies kunnen ervoor zorgen dat een 'gewoon leven' een realistisch en gewenst alternatief wordt, analoog aan Bjørge's pull-factoren.

Anderzijds moeten de factoren die zorgen voor verdere of hernieuwde vreemding, zoals de nabijheid en sociale druk van oude kameraden en de blijvende blootstelling aan extreme ideologische denkbeelden van andere gedetineerden, worden tegengegaan. Volgens Mullins (2010) moeten sommige (ex-)gedetineerden fysiek worden verwijderd van hun (oude) kameraden.¹⁵⁹ Tijdens detentie betekent dit dat sommige deradicaliserende gedetineerden juist niet op een gang moeten worden geplaatst met gevangenen die er nog wel radicale denkbeelden of gedragingen op na houden. Na vrijlating houdt dit in dat een ex-gedetineerde nieuwe huisvesting krijgt in een andere woonplaats dan waar hij voor die tijd woonde. In beide gevallen moet worden nagedacht over het aanbod van nieuwe sociale contacten en verbanden.¹⁶⁰ Als iemand langer in de gevangenis verblijft, kunnen vriendschappen met 'reguliere' gedetineerden zonder extremistische achtergrond gestimuleerd worden. Eenmaal buiten de gevangenis kan iemand met begeleiding geholpen worden oude radicale netwerken te verlaten en nieuwe contacten op te doen. Het omgekeerde is hierbij natuurlijk het grote risico: dat iemand via een verblijf in de TA juist in allerlei nieuwe radicale netwerken en contacten gezogen wordt.

Een van de weinige onderzoeken dat zich richt op het verband tussen detentie, re-integratie en deradicalisering bracht de lotgevallen in beeld van de personen die vast hadden gezeten in Guantanamo Bay. De Amerikaanse onderzoekers Laurel Fletcher en Eric Stover (2008) hielden diepte-interviews met meer dan 60 voormalige Guantanamo Bay-gedetineerden en hun advocaten. De onderzoekers ontdekten dat na vrijlating het 'Guantanamo-hoofdstuk' nog lang niet voorbij was. Sommige ex-gedetineerden werden nadat zij waren overgebracht naar hun land van herkomst direct gearresteerd door de lokale autoriteiten. Anderen keerden terug in gemeenschappen die hen beschouwden als 'suspect, even a threat to public safety'. Voor personen die terugkeerden naar West-Europese landen betekende dit onder andere 'death threats over the

¹⁵⁹ Mullins, 2010: 167.

¹⁶⁰ Ibidem. Zie ook Neumann, 2010; Noricks, 2009: 305-306; Speckhard, 2010.

phone, [...] signs denouncing them in their neighborhood, and [...] people shouting profanities in their direction on the street'. Na hun detentie bleken veel respondenten moeite te hebben om het contact met familie en vrienden weer op te pakken. Zij waren vaak geheel van hun oude bekenden vervreemd geraakt. Ook maakten ze vrijwel geen kans meer op de arbeidsmarkt. De meeste ex-gedetineerden waren na hun vrijlating werkloos en uiterst pessimistisch over de mogelijkheid om ooit nog een andere baan te vinden. 'Prospective employers always noticed the three-year gap in his employment history. When he disclosed he had spent time in U.S. custody, he never heard from them again.'¹⁶¹ Voor hen waren de sociale contacten, vanuit onze theorie dus de praktische en sociale barrières en mogelijkheden, belangrijker en relevanter voor de re-integratie dan de ideologische of religieuze obstakels en factoren. Dat is voor nu belangrijk om vast te houden.

Er is tot slot nog een laatste complicerende factor die als belangrijk obstakel moet worden genoemd bij het bevorderen van deradicaliserings- en re-integratietrajecten: het element van de grote media-aandacht voor dit soort gedetineerden.

De reeds zeer precaire relatie tussen detentie en deradicalisering wordt namelijk substantieel belast door de enorme media-aandacht waarbinnen de kwestie van radicale jongeren en hun re-integratie zich afspeelt. Vrijlating van extremisten die hun straf hebben uitgezeten, is een onderwerp dat zich in de discutabele eer van grote maatschappelijke aandacht mag wentelen. Zoals besproken in hoofdstuk 2, maakt deze maatschappelijke aandacht een effectieve re-integratie er niet makkelijker op, noch voor de gedetineerde zelf, noch voor zijn omgeving en de autoriteiten die hier besluiten over moeten nemen (inclusief de directeur van de TA). Politici, Kamerleden, publicisten en andere instanties maken dikwijls voor eigen, electorale, overwegingen bewust gebruik van die latente aandacht voor 'draaideurterroristen'.

Deradicaliseringsbeleid wordt soms gebruikt om maatschappelijke aandacht (en politieke stemmen) voor het fenomeen en probleem te genereren.¹⁶² De 'performativiteit' van dit soort maatregelen kan zeer hoog zijn. Dit houdt 'de mate in waarin contraterrorisme- of deradicaliseringsbeleid is gericht op het mobiliseren van politiek en publiek draagvlak en zo bijdraagt aan de transformatie van maatschappelijke of politieke verhoudingen'.¹⁶³ Dat kan noodzakelijk

161 Fletcher & Stover, 2008.

162 Zie De Graaf, 2010; Demant & De Graaf, 2010.

163 De Graaf, 2010: 267.

en nuttig zijn, maar kan ook averechtse effecten hebben. Demant en De Graaf (2010) geven in dit kader het voorbeeld dat de arrestatie van een gewelddadige extremist op korte termijn extra veiligheid kan betekenen, maar op de lange termijn de basis kan zijn voor de radicalisering van drie anderen.¹⁶⁴ De boodschap die overheidsbeleid uitdraagt en de wijze waarop deze gepercipieerd wordt, zijn daarom van groot belang. Detentiebeleid, omgang met jihadisme-verdachten in voorarrest, op de TA en rondom eventuele hongerstakingen, heeft invloed op de perceptie van 'geleden onrecht' binnen de radicale beweging en kan zelfs munitie vormen voor voortzetting van die strijd (gijzeling, gewapende acties, bevrijdingspogingen, wraakacties enzovoort).

Om radicalen deze munitie uit handen te nemen, namen de Verenigde Staten het besluit om meer werk te maken van het re-integratietraject voor gevangenen van Guantanamo Bay. Daarbij speelde de wens mee om de beschadigde reputatie van de VS te herstellen.¹⁶⁵ Maar er stond meer op het spel dan de reputatie van de VS, het ging ook om het voorkomen van nieuwe processen van radicalisering: 'Reintegration can serve an important symbolic function: a set of well-designed, U.S.-backed reintegration programs can be seen as a break from the past and a new symbol for American justice.'¹⁶⁶

Een goede begeleiding bij de maatschappelijke terugkeer van extremisten, als symbool voor een tweede kans, is dus niet alleen goed voor de reputatie van de autoriteiten en justitiële inrichtingen van het land zelf. Het is ook een belangrijk onderdeel van een eerlijk en duidelijk contraterrorismebeleid dat, in navolging van De Graaf en Malkki (2010), de status van terroristen verkleint en daarmee de radicalisering van nieuwe generaties beïnvloedt.¹⁶⁷ Dit idee vormt een essentieel element in de uiteindelijke doelstelling van elke contraterrorismestrategie: duurzame, rechtsstatelijk gewaarborgde veiligheid. Bij alle verdere studie naar de samenhang, op de diverse niveaus, tussen deradicalisering, re-integratie en detentie moet dat de rode draad zijn.

¹⁶⁴ Demant & De Graaf, 2010: 410.

¹⁶⁵ Fletcher & Stover, 2009: 9.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Zie De Graaf & Malkki, 2010.

3.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we patronen van radicalisering en deradicalisering in kaart gebracht. We hebben die patronen in verband gebracht met processen van re-integratie van gedetineerden tijdens en na detentie. Radicalisering is een proces waarbij mensen in houdingen en gedragingen steeds meer vervreemd raken van de conventionele maatschappij. Een verblijf in detentie, ongeacht de duur daarvan, kan bestaande radicaliseringsprocessen verder aanwakkeren en kwetsbare ‘reguliere’ gedetineerden ‘besmetten’. We hebben gezien dat de groeiende vijandigheid ten opzichte van de samenleving moeilijk weg te nemen is. Dit compliceert de mogelijkheden voor een effectieve re-integratie.

Toch zijn er ook lichtpuntjes, zowel in theorie als praktijk. Sommige gedetineerden nemen wel degelijk het besluit om hun radicale houdingen los te laten en geweld af te zweren. We hebben ook gezien dat programma’s tijdens en direct na detentie processen van deradicalisering kunnen bevorderen. Daarbij gaat het om interventies op het terrein van ideologie en religieuze en maatschappelijke opvattingen, maar ook om interventies in sociale verbanden en leefomgeving. Daarbij konden we ook al uit de literatuur concluderen dat zowel de aard en omvang van het sociale netwerk als het hebben van een basaal ‘ritme’ van werk, inkomen en huisvesting van doorslaggevend belang zijn voor een succesvol traject van re-integratie. Het domein van ideologie en religie moet daarentegen met grote omzichtigheid en terughoudendheid worden betreden. In alle gevallen was en is het bieden van een redelijk uitzicht en een praktisch alternatief voor het opbouwen van een nieuw leven de beste voorspellende factor voor een succesvol re-integratietraject.

We zullen in hoofdstuk 4 zien hoe dergelijke programma’s in verschillende landen vorm hebben gekregen en al dan niet succesvol zijn gebleken.

Re-integratieprogramma's in binnen- en buitenland

4.1 Inleiding

De afgelopen jaren zijn er overal ter wereld meer of minder omvangrijke programma's ontwikkeld die zijn gericht op de re-integratie van islamitische extremisten. Hoe ziet dergelijk beleid eruit? Welke afwegingen zijn bij de ontwikkeling ervan gemaakt? En wat zijn eigenlijk de effecten van deze programma's? Ervaringen uit binnen- en buitenland – best maar zeker ook *worst practices* – kunnen waardevolle inzichten bieden voor de toekomstige omgang met gedetineerden met een vermeende extremistische achtergrond.

Een eerste blik op bestaande bronnen leert ons dat het functioneren van deze re-integratieprogramma's verschillend wordt ingeschat. Volgens autoriteiten is het eigen programma vaak een succes en is het recidivecijfer door die programma's en intensieve begeleiding daadwerkelijk verlaagd. Tegelijkertijd wijzen allerlei wetenschappelijke publicaties op een gebrek aan harde cijfers rond de zo geprezen rehabilitatieprogramma's. Onderzoekers van de universiteit van Maryland stelden in 2009 bijvoorbeeld: 'There is no evidence of transparent or valid internal or external evaluation of the claimed success of these programmes.'¹⁶⁸ Er is ook nog geen 'received wisdom' aangaande de praktische criteria en maatstaven waaraan dergelijke programma's zouden moeten voldoen om succesvol te zijn.¹⁶⁹ Om nog maar te zwijgen van de onderzoeken die het verband tussen deradicalisering en rehabilitatieprogramma's in twijfel trekken, want hebben personen die willen deradicaliseren die beslissing niet al genomen voordat ze aan zo'n traject willen meewerken? En hoe oprecht zijn die meewerkende radicalen eigenlijk, is het geen manier om sneller strafvermindering te krijgen?¹⁷⁰ Hier zit een kern van waarheid in. Denk alleen maar aan de aanslag op de Saoedische prins Muhammed bin Nayef door een jongeman, Abdullah al-Asiri, in

¹⁶⁸ The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), 2009: 3.

¹⁶⁹ Schmid, 2013a: 43-44. Zie ook Horgan & Braddock, 2010: 279; Bovenkerk, 2011a: 274; Rabasa e.a., 2010: xvi.

¹⁷⁰ Silke, 2011: 18-21.

augustus 2009. Al-Asiri had aangegeven dat hij zich als radicaal wilde aanmelden voor een rehabilitatieprogramma, maar greep de gelegenheid aan om zichzelf op te blazen met explosieven die hij in zijn lichaam had verstopt. Dat lukte, maar Bin Nayef raakte slechts lichtgewond.

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de ervaringen met re-integratieprogramma's in een aantal niet-westerse landen (Saoedi-Arabië, Jemen, Singapore en Indonesië) en aan beleid in Europese landen (Noorwegen, Zweden, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Nederland). De best en worst practices van deze programma's zijn voor de ontwikkeling van het detentie-, re-integratie- en rehabilitatiebeleid natuurlijk zeer waardevol. Voor onze studie is het interessant na te gaan wat er te zeggen valt over de effecten en successen van de door ons benoemde specifieke domeinen van het deradicaliserings- en re-integratiebeleid (ideologie/religie, sociale en praktische obstakels en barrières).

4.2 Niet-westerse ervaringen: re-integratie, rehabilitatie en religieuze dialogen

4.2.1 De 'war of ideas' in Saoedi-Arabië

In Saoedi-Arabië is een omvangrijk resocialisatie- en re-integratieprogramma ontwikkeld dat gericht is op de terroristen zelf, de financieringsstromen van terroristische organisaties en het extremistische gedachtegoed. Het tegengaan van de ideologische basis voor terrorisme – de *war of ideas* – kent een 'zachte' aanpak en is gericht op het laten terugkeren van extremisten in de maatschappij. Deze aanpak wordt wel beschreven als een 'heropvoedingsprogramma', waarbinnen door middel van intensieve religieuze debatten en psychologische bijstand een tolerante en gematigde staatsislam wordt overgedragen.¹⁷¹ De centrale aannames van dit programma zijn dat extremistische delinquenten een gebrekkige kennis van de islam hebben, slachtoffer zijn van extremistische propaganda en een problematische thuissituatie hebben gehad. De insteek van het programma is dan ook drieledig: naast de genoemde religieuze heropvoeding, wordt aandacht besteed aan het afzweren van geweld en de creatie van een stabiele thuissituatie. Daarbij is een belangrijke rol weggelegd voor de familie van de gedetineerde. Het programma speelt daarmee in op zaken als sociale verantwoordelijkheid, eergevoel en de waarde van traditionele familiale hiërarchieën, binnen de Saoedische context. Bij detentie wordt meteen al rekening

¹⁷¹ Ambassade van Saoedi-Arabië, 2012: 5-7.

gehouden met de thuissituatie van de 'deelnemer': als de gedetineerde kostwinner is en het programma accepteert, ontvangt zijn familie een geldbedrag ter hoogte van een salaris.¹⁷²

Een van de voorwaarden voor succesvolle rehabilitatie is de expliciete verwerping van geweld en van de leer van de *takfiri*.¹⁷³ Na vrijlating ontvangt een ex-gedetineerde sociale bijstand, om te voorkomen dat hij terugvalt op de oude netwerken. Ook wordt ondersteuning geboden bij het vinden van een baan, studiebeurs, auto of woning. (Ex-)gedetineerden worden bovendien gestimuleerd zich te vestigen, te trouwen en een gezin te stichten. Er wordt gedacht dat ze dan minder snel zullen recidiveren. Die bijstand gaat zover dat de overheid in sommige gevallen zelfs bereid is de kosten van een bruiloft of bruidsschat voor haar rekening te nemen. Zo moet het ene (extremistische) sociale netwerk worden vervangen door een nieuwe, positieve sociale omgeving.¹⁷⁴

Het Saoedische programma gold tot circa 2009 als succesvol. De mislukte aanslag in 2009 is in paragraaf 4.1 al genoemd. In datzelfde jaar riep Said al-Shehri, een ex-gedetineerde die als 'succesvol gerehabiliteerd' was bestempeld, per videoboodschap op: 'to kill every Christian we find in our lands, and destroy Western interests'. Hij had zich inmiddels bij Al Qaida aangesloten. Dat deed natuurlijk afbreuk aan het programma, maar het werd desalniettemin gecontinueerd en zelfs overgenomen door landen als Algerije, Egypte, Jordanië en Singapore.¹⁷⁵ Betrokkenen bij het Saoedische programma claimen dat er van de 1400 ex-gedetineerden die het programma doorliepen, slechts 35 recidiveerden. Van de 117 repatrianten die zich na vrijlating uit Guantanamo Bay in Saoedi-Arabië hebben gevestigd, zou nog niemand zijn teruggefallen in oude gedragingen.¹⁷⁶ Deze cijfers zijn echter discutabel: tot aan 2009 kregen ongeveer 4300 gedetineerden religieuze scholing, van wie uiteindelijk vervolgens maar een klein aantal 'gematigden' mochten deelnemen aan het daadwerkelijke rehabilitatieprogramma:

172 Rabasa e.a., 2010: 60-63, 67.

173 Takfiri is het verketteren van moslims die niet de 'juiste' islam aanhangen. Onder anderen Osama bin Laden was aanhanger van de takfiristroming. Zie verder El-Said & Barrett, 2013: 216-217.

174 Rabasa e.a., 2010: 66, 73-74.

175 *The Daily Telegraph*, 2010; Boucek, 2009: 64; Ambassade van Saoedi-Arabië, 2012: 7.

176 Boucek, 2009: 61.

‘This suggests that the Saudi authorities have been extremely cautious about whom they release and despite the general perception in the West, they have not put “terrorists back into the streets”. Not surprisingly, the recidivism rate among released individuals has been low.’¹⁷⁷

Ook het recidivecijfer staat niet vast. Dit wordt geschat op tussen de tien en twintig procent. Dat is weliswaar lager dan bij andere criminelen, maar de vraag is of deze cijfers kloppen en welke definitie er aan recidive wordt gegeven. Volgens Britse en Amerikaanse gegevens vonden van de genoemde 117 Guantanamo-repatrianten ruim 10 vrijwel direct na hun vrijlating (hernieuwde) aansluiting bij de terroristische organisatie Al Qaida op het Arabisch Schiereiland (AQAS). Ook andere ex-gedetineerden hebben later aanslagen voorbereid of gepleegd.

Kortom, de Saoedische claim dat de programma's een doorslaand succes zijn, is niet helemaal hard te maken. Het lijkt erop dat er vorderingen en resultaten zijn geboekt, alleen kunnen die niet geverifieerd worden. Los van het recidivecijfer zijn de programma's overigens wel van groot symbolisch belang. De Saoedische overheid laat hiermee zien terrorisme af te wijzen en het tegelijkertijd als verantwoordelijkheid van de overheid, samenleving en familie op te vatten. Ze laat ook zien in deradicalisering te willen investeren. Het debat over terrorisme en radicale ideologie is hierdoor op gang gekomen. Zo wordt er ruimte gecreëerd voor het bespreken van de voorwaarden waaronder geweld wel of niet mag worden toegepast. Medewerkers van het programma mochten zelfs betogen dat terrorisme in bezette moslimlanden is toegestaan. Met wat goede wil kun je hieruit opmaken dat de ruimte voor dialoog is toegenomen en dat deradicalisering voor Saoedische begrippen genuanceerd wordt opgevat. Extremisten moeten zich wel afkeren van geweld binnen Saoedi-Arabië, maar mogen doorgaan met het ventileren van radicale overtuigingen.¹⁷⁸

Een cynicus kan hier natuurlijk tegen inbrengen dat het gehele rehabilitatieprogramma wordt afgedraaid onder de schaduw van het Arabische kromzwaard. Wie niet mee wil werken, wacht de doodstraf. Dit zet ook de 'ruimte voor dialoog' in een wat grauwer licht. Eveneens is de verdeeldheid en mogelijke hypocrisie van de Saoedische overheid een probleem: gevangenen worden 'witgewassen' verklaard, maar zijn daarna klaarblijkelijk weer even eenvoudig in staat zich bij terroristische organisaties aan te sluiten en financiers te vinden.

¹⁷⁷ El-Said & Barrett, 2013: 219. Zie ook Ibidem: 212-213.

¹⁷⁸ Boucek, 2008.

4.2.2 Jemens dialoogprogramma

Na de aanslagen van 11 september 2001 werden ook in Jemen tientallen terrorismeverdachten en hun familieleden gearresteerd. De bewijslast was dun of ontbrak geheel en de druk op president Ali Abdullah Saleh om ze vrij te laten nam toe. De Jemenitische regering introduceerde al snel een 'dialoogprogramma' om een 'garantie' te kunnen afgeven dat de verdachten na hun vrijlating niet alsnog geweld zouden gaan gebruiken binnen Jemen. Het programma hield in dat de verdachten/gevangenen met een commissie in debat dienden te gaan over hun interpretatie van de islam. Rechter Al-Hitar, het hoofd van de commissie, legde het als volgt uit: 'We tell them, if you are right we will follow you, but if what we are saying is right, you have to admit it and follow us.'¹⁷⁹ Voordat ze vrijgelaten konden worden, moesten gedetineerden na meerdere dialoogsessies een document ondertekenen waarin ze officieel afstand deden van hun extremistische overtuigingen en waarin ze hun erkenning uitspraken voor de staat Jemen. Ook werd hun familie verantwoordelijk gehouden voor hun daden in de toekomst.¹⁸⁰ In de praktijk was de 'dialoog' vaak meer een eenzijdige monoloog, waarin vertegenwoordigers van de staat aan extremisten probeerden duidelijk te maken dat hun ideologische opvattingen niet deugden. Dit had volgens sommige onderzoekers een averechts effect, want de afkeer van de autoriteiten nam hierdoor juist toe.¹⁸¹ Het programma stopte in 2005 toen veel Jemenieten naar Irak vertrokken om daar te vechten en het binnenlandse radicale probleem voorlopig naar het buitenland was verplaatst.

Hoewel opnieuw harde cijfers ontbreken, maakt dit programma een povere indruk. Volgens experts vonden de autoriteiten hun reputatie en het uitspreken van steun en sympathie voor de overheid door radicalen soms belangrijker dan dat radicalisering en deradicalisering echt serieus werden aangepakt.¹⁸² De aanname dat enkele discussies genoeg zouden zijn voor de omarming van een gematigde vorm van de islam en daarmee voor een bestendige situatie van deradicalisering was natuurlijk niet onderbouwd. Naast het weerleggen van de ideologie was het programma ook niet of nauwelijks gericht op het daadwerkelijk verbreken van banden met het extremisme.¹⁸³ Na een periode van relatieve

¹⁷⁹ Stracke, 2007; Weggemans, 2014: 11.

¹⁸⁰ Birk, 2009: 9-10.

¹⁸¹ Ibidem: 17-18.

¹⁸² El-Said, 2013: 253-254.

¹⁸³ Horgan & Braddock, 2010: 275-276; Sharqieh, 2012.

rust tussen 2002 en 2005 namen de activiteiten van Al Qaida in Jemen in 2006 dan ook weer toe met ‘a wave of attacks that targeted both state symbols and personal, as well as foreign objectives’.¹⁸⁴

4.2.3 Benaderingen in Zuidoost-Azië

De resocialisatie- en re-integratieprogramma's in Zuidoost-Azië zijn te verdelen in twee types: landen als Singapore en Maleisië kennen een *top-down*-benadering, georganiseerd en aangestuurd vanuit de overheid, met medewerking van islamitische organisaties, en met grootschalige inzet van middelen. De programma's in deze landen richten zich op gedetineerden en hun omgeving (familie), net als in Saoedi-Arabië. In Indonesië wordt een ad-hocbenadering gekozen, is er beperkte steun vanuit de centrale overheid en is het vooral een zaak van lokale justitiële autoriteiten en individuele sponsors. Het Indonesische programma richt zich op extremisten binnen en buiten de gevangenis.

Net als in andere landen in Zuidoost-Azië is in Singapore en Maleisië de islamistische terroristische organisatie Jemaah Islamyah (JI) actief, de belangrijkste toeleverancier van extremistische gedetineerden aldaar. Over het rehabilitatieprogramma in Maleisië is weinig bekend, behalve dat ook hier de religieuze dialoog centraal staat. In Singapore werd een programma in het leven geroepen omdat de autoriteiten de extremisten die werden opgepakt niet permanent wilden opsluiten, maar ze vanwege veiligheidsrisico's ook niet zomaar konden vrijlaten. Er kwam een resocialisatie- en re-integratieprogramma dat psychologische, religieuze en sociale onderdelen bevatte. Net als in Saoedi-Arabië was er hier ook sprake van ondersteuning voor de familie en de directe omgeving van de gedetineerden, om zo de *habitus* van extremistische gedetineerden blijvend te veranderen. Opmerkelijk genoeg waren resocialisatie en vrijlating niet de ultieme doelen van deze programma's. De programma's waren ook bedoeld voor gedetineerden die levenslang hadden gekregen. Het ging en gaat vooral om het neutraliseren van de dreiging die van de gedetineerden uitgaat, resocialisatie (van een deel van de gevangenen) is dan slechts een van de instrumenten om dat te bereiken.¹⁸⁵ In de gevangenis worden de gedetineerden door psychologen onderzocht. Daaruit is gebleken dat velen van hen lijden aan vereenzaming.

¹⁸⁴ El-Said, 2013: 249.

¹⁸⁵ Rabasa e.a., 2010: 94-98, 105-106.

Daarom werd, vanwege de therapeutische waarde, een wekelijks familiebezoek ingesteld.

Evenals in Saoedi-Arabië en Jemen nemen theologische discussies een belangrijke plaats in binnen het rehabilitatieproces. De Religious Rehabilitation Group (RRG), een groep gematigde islamitische geleerden, merkte op dat vele extremisten er een 'verstoord' wereldbeeld en dito ideologie op na houden, gevoed door een gevoel van uitsluiting. Door middel van discussies proberen ze gedetineerden te overtuigen van een alternatieve, gematigde interpretatie van de islam. Verder speelt het wegnemen van gevoelens van uitsluiting een rol. Dat wordt enerzijds gedaan door de familie bij het proces te betrekken, anderzijds krijgen gedetineerden onderwijs en trainingen voor het vergroten van hun arbeidskansen. Bovendien wordt de betrokkenheid bij de gemeenschap benadrukt: de moslimgemeenschap heeft een controlerende functie en dient daarnaast de 'juiste' islamitische interpretatie en leerstelling uit te dragen. Tot slot moet bepaald worden of en hoe families ondersteund kunnen worden – dit varieert van enkele gesprekken tot financiële bijstand voor het thuisfront.¹⁸⁶

Net als in Saoedi-Arabië is er geen uniform criterium of maatstaf aan de hand waarvan vrijlating bereikt kan worden. Ook in Zuidoost-Azië geldt dat een persoons- en omgevingsgerichte aanpak het veiligheidsrisico moet verkleinen. Na vrijlating blijft de verplichting tot begeleiding en monitoring bestaan. Ex-gedetineerden moeten zich regelmatig melden bij de religieuze begeleiders, om zo het verval in oude overtuigingen te voorkomen. Door deze begeleiding in de gevangenissen, de aandacht voor de omgeving en de geboden nazorg lijkt de maatschappelijke re-integratie van (ex-)gedetineerden in Singapore goed te zijn geregeld: van de 60 gedetineerde extremisten van JI waren er in 2010 40 vrijgelaten, van wie er slechts 1 opnieuw werd gearresteerd voor extremisme. Daarbij dient te worden opgemerkt dat Singapore beschikt over efficiënte veiligheidsdiensten en een serie draconische wetten en maatregelen die in andere maatschappijen die zich geconfronteerd zien met islamistisch extremisme vaak ontbreken.¹⁸⁷

Indonesië kent in tegenstelling tot Singapore een minder gecoördineerd, gestructureerd en goed gefinancierd programma. Zo houdt de antiterrorisme-eenheid van het Indonesische politiekorps (Detachment-88, belast met de interactie met JI-gedetineerden) er een eigen programma op na. Dat programma probeert wel bij te dragen aan de re-integratie van gedetineerden in de

¹⁸⁶ Hassan & Pereire, 2006: 461-464; Hassan & Mostarom, 2011: 25-31.

¹⁸⁷ Rabasa e.a., 2010: 103-104.

maatschappij, maar is ook sterk ‘blauw’ gekleurd en gericht op het vergroten van de eigen, politionele informatiepositie binnen terroristische netwerken.¹⁸⁸ Niet de studie en verandering van de habitus van extremisten, maar het voorkomen en verstoren van recidive en (nieuwe) aanslagen staat centraal. Onderzoekers van politie en voormalige militanten spelen hierbij een centrale rol. Zij moeten een vertrouwensband met de gedetineerden smeden om zo een dialoog op gang te brengen. De meeste gedetineerden willen immers niet praten; de overheid, en zeker de politie wordt als de grote tegenstander gezien. En iedereen die met en voor de overheid werkt, zelfs de meest prestigieuze religieuze geleerden, is vanuit jihadistisch oogpunt verderfelijk bezig, omdat hij de invoering van de sharia in Indonesië belemmert. Daarom wordt er veel verwacht van voormalige militanten, die moeten proberen geharde extremisten in detentie tot gesprekken te bewegen.¹⁸⁹

Het Detachment-88 draagt zelf de kosten en de verantwoordelijkheid voor dit project. Religieuze of centrale seculiere autoriteiten zijn er marginaal bij betrokken. Over de resultaten is daarom ook niet veel bekend. Volledige deradicalisering is niet het hoofddoel, dat staat vast, het is een *intelligence*-gedreven programma.¹⁹⁰ Van de honderden gedetineerden die sinds 2002 zijn vrijgelaten, waren enkele tientallen bereid actief samen te werken met de politie. Die samenwerking was ‘gekocht’ met financiële bijstand aan hun thuisfront. De overheid stelt zelf dat het programma een succes is, al is er geen transparantie rond de resultaten en is het onduidelijk welke definitie van succes men hierbij hanteert – maar hoogstwaarschijnlijk gaat het vooral om succes op het front van de informatievoorziening.¹⁹¹

4.3 Europa: deradicaliserings- en uittredingsprogramma's

Ook Europese landen hebben de afgelopen decennia programma's ontwikkeld om deradicalisering en re-integratie van extremisten te bevorderen. Tot voor kort waren die programma's vooral gericht op ‘oudere’ vormen van extremisme en op uittrede uit die bewegingen (in tegenstelling tot re-integratie tijdens

¹⁸⁸ Horgan & Braddock, 2010: 273.

¹⁸⁹ Rabasa e.a., 2010: 107-108.

¹⁹⁰ Woods, 2009; Horgan & Braddock, 2010: 274-275.

¹⁹¹ Horgan & Braddock, 2010: 274.

en na detentie).¹⁹² Een bekend voorbeeld zijn de EXIT-programma's in Duitsland, Zweden en Noorwegen, bedoeld om jongeren te helpen bij het verlaten van rechts-extremistische omgevingen. Het betreft hier echter geen programma's gericht op (ex-)gedetineerden, maar op actieve radicalen. Toch biedt een kort overzicht van best en worst practices wel wat relevante inzichten in de wijze waarop getracht is radicalen te laten afzien van gebruik van geweld. Ook deze programma's zijn er immers op gericht een lid van een (gewelddadig) extremistische groep te helpen zijn omgeving te verlaten en hem een nieuwe maatschappelijke kans te bieden.

4.3.1 EXIT-programma's in Noorwegen en Zweden

In 1996 maakten Noorwegen en Zweden een begin met EXIT-programma's: programma's en activiteiten die waren bedoeld om rechts-extremistische jongeren te stimuleren hun radicale omgeving te verlaten. Jongeren die wilden uittreden, werden daarbij ondersteund en aangemoedigd. Via het programma werden ook ouders betrokken bij dit proces. Het programma investeerde flink in de begeleiding van deze ouders en zorgde ervoor dat kennis over radicalisering verspreid werd onder eerstelijnsprofessionals.¹⁹³ Hiervoor werd onder andere een EXIT-handboek ontwikkeld.¹⁹⁴

De uitvoering van het programma was in handen van lokale instanties en werd geleid door de non-gouvernementele organisatie voor het mentale welzijn van kinderen, Adults for Children. Deelname aan de programma's was vrijwillig. In de eerste twee jaar werden tientallen jongeren geholpen hun extremistische milieu te verlaten.¹⁹⁵ Een concreet voorbeeld van de manier waarop het re-integratieproces in zijn werk ging, is te vinden in Kristiansand. In de jaren 1990 nam de rechts-extremistische jongerenbeweging daar steeds gewelddadiger vormen aan. In 1995 en 1996 raakte de beweging geregeld slaags met groepen jonge migranten.¹⁹⁶ Het EXIT-team ondernam verschillende stappen. Van de ouders kwam weinig hulp bij de pogingen deze jongeren tot uittrede te bewegen. De gemeente en politie omschreven hen als machte-

¹⁹² Stern, 2010: 95.

¹⁹³ Warchold, 2003: 25-137; Vidino & Brandon, 2012; Bjørge, 2002: 19; Demant e.a., 2009: 16.

¹⁹⁴ Bjørge e.a., 2001.

¹⁹⁵ Demant e.a., 2008: 148-150.

¹⁹⁶ Warchold, 2003: 25-137; Vidino & Brandon, 2012; Demant e.a., 2009: 62.

loos en hulpeloos.¹⁹⁷ Daarom investeerde het programma in het zoeken en aanstellen van begeleiders. Zij luisterden naar de jongeren en hielpen hen bij uitrede.

Ook het Church Youth Project (CUP) speelde een belangrijke rol in de uitvoering van de EXIT-programma's.¹⁹⁸ Het CUP bestond al 20 jaar en was een kleine organisatie met 4 maatschappelijk werkers en vrijwilligers die zich bezighielden met jeugdproblematiek in de Kristiansand. Zij slaagden erin het vertrouwen van sommige leden uit de harde kern van de extremistische beweging te winnen. Vervolgens konden zij hen helpen met het vinden van werk, onderdak en het (weer) oppakken van een opleiding. Ook hielpen ze sommige extremisten met het verkrijgen van een rijbewijs.¹⁹⁹ Gesprekken over ideologie werden bewust vermeden. De nadruk van het programma lag primair op het inventariseren en vervullen van praktische en sociale behoeften. Zo werd getracht de jongeren te helpen bij het opbouwen van een nieuw sociaal netwerk.²⁰⁰

In 1998 werd een soortgelijk project in Stockholm opgezet, dat voor een belangrijk deel werd gedragen door voormalige neonazi's. Het idee was dat uitgetreden extremisten beter in staat zouden zijn het vertrouwen van actieve extremisten te winnen en persoonlijke relaties met hen op te bouwen.²⁰¹ Dit programma ging nog een stap verder dan in Noorwegen. Men ontwikkelde een vijfstappenplan om in zes tot twaalf maanden tijd uittrekders te helpen een normaal leven op te bouwen: van motivatie, via uittrede, vestiging en reflectie naar stabilisatie. Ook hier waren de praktische handvatten om een nieuw leven op te bouwen belangrijker dan een vorm van ideologische 'herprogrammering'. Een belangrijke aanname van zowel het Zweedse als Noorse programma was dat veel leden van extremistische groepen wel willen uittreden, maar dit in de praktijk niet durven of hierbij worden tegengehouden door allerlei obstakels.²⁰² Ook bij het Zweedse programma was de benoeming van een contactpersoon cruciaal. Zodra iemand contact opnam met het EXIT-programma, kreeg diegene informatie en werd een contactpersoon toegewezen. Daarna

197 Gemeente Kristiansland, 1997.

198 Carlsson & Haaland, 2004.

199 Melzer & Serafin, 2013: 335.

200 Demant e.a., 2008: 151-153.

201 The National Council for Crime Prevention (BRA), 2001.

202 Melzer & Serafin, 2013: 336.

volgde een fase van gesprekken, en na uittrede hulp en begeleiding bij het vinden van een woning, werk of studie. Ook daarna bleef het contact tussen de uittreder en de contactpersoon bestaan, om inderdaad te garanderen dat iemand zijn nieuwe leven aan zou kunnen.²⁰³ In 1999 startte ook een Zweeds EXIT-programma in Motala, dat vooral gericht was op het verlenen van ondersteuning aan migrantenjongeren en asielzoekers die actief waren in bendes of extremistische bewegingen. Tot aan 2001 zouden van de 133 personen die uit de Zweedse extreem rechtse beweging zijn gestapt, 125 geholpen zijn door Exit.²⁰⁴

Hierbij moet wel worden aangetekend dat de inzet van voormalige extremisten ook risico's kan opleveren. Want ondanks hun geloofwaardigheid en enthousiasme bleken zij veelal onervaren in het leiden van een organisatie, waardoor de kosten relatief hoog uitvielen.²⁰⁵

4.3.2 De re-integratie van extremistische jongeren in Duitsland

In de jaren negentig werd Duitsland geteisterd door een serie brandaanslagen en racistisch gemotiveerd geweld tegen asielzoekerscentra en huizen van allochtonen. Dat was de opmaat voor de inrichting van een serie programma's voor de re-integratie van rechts-extremistische daders. Zo werd in samenwerking met de Scandinavische initiatieven in 2000 de organisatie EXIT-Deutschland opgericht, voor mensen die een rechts-extremistische omgeving wilden verlaten en daar ondersteuning bij nodig hadden – zowel sociaal als ter bescherming tegen represailles.²⁰⁶ Ook werd uitgebreid stilgestaan bij de persoonlijke geschiedenis en het radicaliseringsproces van de individuele extremisten.²⁰⁷ Binnen de Duitse EXIT-programma's werd dan ook meer aandacht besteed aan ideologie en wereldbeeld van de potentiële uittreder dan in de Zweedse en Noorse programma's.²⁰⁸ Later werd vanuit deze organisatie het

203 Zie de website van dit EXIT-programma, opgezet door de ngo Fryhuset: exit.fryshuset.se (EXIT-Fryhuset, 2015); Qatar International Academy for Security Studies (QIASS), 2012: 23-29; Demant e.a., 2009: 16-17.

204 Englund, 2002: 3.

205 The National Council for Crime Prevention (BRA), 2001.

206 Zie EXIT-Deutschland, 2015. <http://www.exit-deutschland.de>.

207 Rommelspacher, 2006.

208 Grunenberg & Van Donselaar, 2006: 161.

Hayat-programma in het leven geroepen, met als doel radicale islamisten op vrijwillige basis, vaak via hun familie, hernieuwde aansluiting te laten vinden bij de Duitse maatschappij.²⁰⁹

Ook het programma dat in 2002 de effectieve re-integratie van gedetineerde extremistische jongeren moest garanderen, *Verantwortung übernehmen – Abschied von Hass und Gewalt*, richtte zich in eerste instantie uitsluitend op rechts-extremistische jongeren. Vanaf 2007 konden ook jonge islamisten hier hulp en begeleiding krijgen. Het programma vertoont overeenkomsten met de benadering die we eerder in Singapore tegenkwamen. De Duitse programma's zijn gebaseerd op waarden die niemand uitsluiten, ongeacht iemands religie, etniciteit of cultuur, gericht op het aanbieden van scholing en opleiding, en bedoeld om het zelfvertrouwen van de kandidaten te vergroten. Opmerkelijk detail: alleen 'volgelingen' komen in aanmerking, ideologische leiders niet.²¹⁰

Binnen het programma worden jongeren met een extremistische achtergrond al tijdens detentie geholpen om na hun vrijlating communicatieve vaardigheden te ontwikkelen, relaties op te bouwen en conflicten op vreedzame wijze op te lossen. Net als in Singapore is er een centrale rol weggelegd voor vrienden en familie. Familieleden worden uitgenodigd in gesprek te gaan met coaches die hen helpen met het opbouwen van een (nieuwe) gezonde familieband. Daarnaast volgen de jongeren wekelijkse sessies om ze voor te bereiden op het oppakken van een 'gewoon' leven. Ook na de vrijlating worden ze bijgestaan en kunnen ze – als ze dat willen – hulp krijgen bij het vinden van een huis, opleiding of baan.²¹¹ Een evaluatie stelt dat 80 procent van de deelnemers baat heeft gehad bij de begeleiding na de vrijlating en dat recidive lager dan 5 procent lijkt te liggen.²¹² *Verantwortung übernehmen* is daarmee een omvattend re-integratieprogramma van gedetineerde extremistische jongeren.

4.3.3 Programma's voor extremistische gedetineerden in het Verenigd Koninkrijk

In het Verenigd Koninkrijk zijn verschillende lokale programma's ter preventie van islamistische radicalisering ontwikkeld. Ook gedetineerden met een jihadistische achtergrond komen daarvoor in aanmerking. Zo worden deze gedeti-

209 Köhler, 2013: 182.

210 Violence Prevention Network, 2012.

211 Ibidem: 10-27.

212 Ministry of Refugee, Immigration and Integration Affairs, 2010: 14.

neerden geplaatst in maximaal beveiligde gevangenissen, worden ze in aparte cellen opgesloten en vallen ze onder een regime van uitgebreide veiligheidsmaatregelen, zoals beperkte bewegingsvrijheid, dagelijkse persoons- en cel-controles en cameratoezicht. De verspreiding van deze groep gedetineerden over verschillende gevangenissen is bedoeld om clustering en bendevoorming tegen te gaan. Tegelijkertijd neemt daardoor het risico van 'besmetting' en radicalisering van medegevangenen toe. Uit onderzoek blijkt dat gedetineerden met een Al Qaida-achtergrond al snel 'opklimmen' in de interne hiërarchie en als bendeleider medegedetineerden intimideren en dwingen zich te bekeren.²¹³ In 2008 wees een Britse hoofdinspecteur van gevangenissen al op 'a rising problem of prisoner radicalization and an increase in Muslim conversions'.²¹⁴ Gedetineerde niet-moslims en personeel omschreven de islamisten als een 'georganiseerd' netwerk, dat terrorisme verheerlijkte en genoot van de angst en intimidatie die daarmee gepaard ging.²¹⁵ Bekende voorbeelden van Britse jihadisten die tijdens detentie zijn geradicaliseerd zijn de 'shoe bomber' Richard Reid en Muktar Said Ibrahim, een van de daders van de aanslagen in Londen in 2005.²¹⁶

De Britse detentieprogramma's zijn formeel op rehabilitatie gericht, maar in de praktijk is informatieverzameling en risicobeheersing het hoofddoel. De informatieverzameling is ook gericht op het identificeren van mogelijke nieuwe targets van radicalisering in detentie.²¹⁷ De resocialisatieactiviteiten verlopen niet veel anders dan bij gewone gedetineerden: extremistische gedetineerden mogen met verlof, krijgen hulp bij het vinden van een baan en wanneer nodig bijstand. Daarnaast kunnen ze cursussen of studies volgen, hebben ze toegang tot bibliotheken, krijgen ze psychologische bijstand enzovoort.²¹⁸ Afgezien van speciale ruimtes voor gebed, is er geen specifieke aandacht voor het radicale gedachtegoed dat jihadistische ex-gedetineerden eventueel mee terugnemen de maatschappij in.

213 Hamm, 2013a: 17-19.

214 Ibidem: 20.

215 Kern, 2013.

216 Warnes & Hannah, 2008: 408-410; Beckford, 2005: 294.

217 Hamm, 2013a: 20-21.

218 Ibidem: 18.

4.4 Resocialisatie- en re-integratiebeleid in Nederland

In Nederland was er pas vanaf 2004 sprake van gedetineerden die op grond van de nieuwe Wet terroristische misdrijven waren veroordeeld. Mohammed B., die op 2 november 2004 Theo van Gogh doodde, en de leden van de ‘Hofstad-groep’ die daarna werden gearresteerd, zaden de DJI met een eerste grotere groep terrorismeverdachten en jihadistische gedetineerden op. Al snel bleek dat sommige van die gedetineerden in de gevangenis doorgingen met hun radicale activiteiten en probeerden ‘gewone’ medegevangenen te rekruteren.²¹⁹ Mede daarom werden in 2006 op advies van de AIVD en de toenmalige Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb) aparte afdelingen voor terroristen ingericht in de justitiële inrichtingen van Vught en De Schie (Rotterdam). Hier werden personen die verdacht werden van of veroordeeld waren voor een terroristisch misdrijf of die hadden geprobeerd tijdens hun detentie anderen te radicaliseren onder een streng regime geplaatst.

Dit beleid werd in 2010 in opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie geëvalueerd door Veldhuis en collega’s. In hun onderzoek *Terroristen in detentie* staan zij stil bij de vraag in hoeverre de terroristenafdelingen in staat zijn radicalisering en rekrutering binnen de gevangensmuren aan te pakken. Ze zijn daar zeer kritisch over. Volgens Veldhuis en collega’s brengt het samenballen van terroristische gedetineerden op een TA allerlei nieuwe risico’s met zich mee. Gedetineerden met een extremistische achtergrond kunnen daar immers gezamenlijk doorgaan met het voorbereiden van acties. De groepsdruk kan ervoor zorgen dat de individuele gedetineerden verder radicaliseren. Het regime van de TA werd en wordt als discriminerend en repressief ervaren, waardoor het gevoel van onrechtvaardigheid en de afkeer van de overheid verder groeit. De TA wordt zo een symbool van onderdrukking, ook in de ogen van sympathisanten buiten de gevangensmuren. De gedetineerden die daar zitten worden als slachtoffers, helden of martelaren gevierd.²²⁰

Een belangrijk punt van kritiek in het rapport-Veldhuis was voorts dat er binnen de TA weinig aandacht was voor resocialisatie. Het gevangenisregime was niet gericht op maatschappelijke terugkeer of deradicalisering, maar voornamelijk op de preventie van verspreiding van extremistische ideeën en verdere radicalisering van derden.²²¹ De afwezigheid van specifieke resocialisatiepro-

219 Veldhuis e.a., 2010: 13, 21.

220 Ibidem: 14-15; Veldhuis & Lindenberg, 2012: 438.

221 Veldhuis e.a., 2010: 16-17, 116-117. Zie ook Dienst Justitiële Inrichtingen, 2014.

gramma's zou volgens Veldhuis en collega's 'mogelijk nieuwe veiligheidsrisico's genereren', en daarmee de preventieve doelstellingen van detentie ondermijnen.²²² Deze kritiek en de genoemde risico's, maar wellicht nog meer het simpele feit dat het aantal jihadistische gedetineerden na verloop van tijd weer afnam (want ze hadden hun straf uitgezeten en er kwamen geen nieuwe veroordeelden bij), leidde ertoe dat de TA in Vught in 2011 werd gesloten.

Die 'beleidsrust' bleek van korte duur. Nadat de AIVD in april 2013 de noodklok luidde en het vertrek van tientallen Nederlandse jongeren naar Syrië bekendmaakte, kwam de kwestie van radicalisering en preventie daarvan weer op de publieke en politieke agenda. Nadat de eerste 'terugkeerders' of 'uitreizigers' – jongeren die terugkwamen van vermoedelijke deelname aan de gewapende strijd in Syrië of Irak, of die in de voorbereidende fase waren aangehouden – in aanraking kwamen met politie en justitie, werd de TA in Vught weer geopend. Sindsdien is het probleem – hoe om te gaan met jihadisten in detentie – alleen maar gegroeid. In de afgelopen jaren zaten circa 30 jongeren voor kortere of langere duur op een TA.²²³ En de stroom uitreizigers en terugkeerders droogt niet op. Bovendien zijn er meer wetten en instrumenten bijgekomen om hen al in een voorbereidende fase te kunnen aanhouden. Deze ontwikkelingen leiden ertoe dat er meer jihadistische gedetineerden op de TA terechtkomen, dat er dus ook meer zullen worden vrijgelaten en dat het probleem van recidive en re-integratie toeneemt.

Sinds 2004 zijn er in Nederland uiteraard wel ervaringen opgedaan met rehabilitatie-, resocialisatie- of deradicaliseringsactiviteiten, maar die werden tot voor kort niet centraal opgezet of aangeboden in een soortgelijk programma als de hiervoor genoemde landen erop na houden. Al rond de voorbereidingen van proefverlof, verlof en vrijlating van de eerste leden van de 'Hofstadgroep', vroegen instanties zich af hoe ze de terugkeer in de samenleving van ex-gedetineerden, zoals Jason W. en Samir A. (maar ook van Volkert van der G.), konden regelen.²²⁴ Vooral de reclasseringsorganisaties hebben geïnvesteerd in trainingen waarin medewerkers leren om te gaan met extremistische ex-gedetineerden. Daar zijn ook specialistische clusters van begeleiders voor gevormd.

Het 'voordeel' van de begeleiding van de hiervoor genoemde gevangenen was dat zij voor een langere periode hadden vastgezet en dat er dus veel en langdurig in gesprekken, psychologische begeleiding, studie enzovoort geïn-

222 Veldhuis e.a., 2010: 16.

223 Interview medewerker DJI, Rotterdam.

224 Interview reclasseringsmedewerker.

vesteerd kon worden. De ‘persoonsgebonden aanpak’ die zo binnen de TA en vanuit de DJI en reclassering ontwikkeld werd, was dan ook vooral gericht op veroordeelde gedetineerden. Voor radicale jongeren in voorarrest of in afwachting van hun veroordeling, bestaat er eigenlijk nauwelijks beleid dat voorziet in begeleiding of deradicalisering. Terwijl deze groep extremisten juist een van de grootste risico’s vormt: ze zitten kortstondig in voorarrest of detentie en de kans dat zij minstens net zo radicaal weer op vrije voet komen of nog verder zijn vervreemd van de maatschappij is aanzienlijk.²²⁵

Uiteraard zijn er diverse organisaties die uitgebreide ervaring hebben met het organiseren van huisvesting, arbeid en scholing voor voormalige gedetineerden. Ook extremistische ex-gedetineerden krijgen tegenwoordig hulp aangeboden. Er is echter geen sprake van een centraal geleid deradicaliserings- of resocialisatieprogramma, zoals in Duitsland, Zweden en Noorwegen. In Nederland heeft een aantal radicale ex-gedetineerden wel een lokaal deradicaliseringsprogramma doorlopen. Steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam hebben hier ervaring mee opgedaan. Enkele leden van de ‘Hofstadgroep’ kregen na hun vrijlating ook begeleiders en experts toegewezen, die met hen in gesprek bleven over hun radicale attitudes en gedragingen. En in 2011, net voor de opheffing, kondigde toenmalig staatssecretaris Teeven, de invoering aan van een jaarlijkse toets voor gedetineerden op de TA, om te bepalen of zij in aanmerking komen voor overplaatsing naar een reguliere afdeling.²²⁶ Maar van structurele deradicaliseringsprogramma’s voor gedetineerden met een extremistische achtergrond is vooralsnog geen sprake.

Veel van de kritiek van Veldhuis en collega’s op de doorwerking van het regime van de TA op het risico van recidive en verdere radicalisering is echter nog niet beantwoord. Sinds 2013 is er een scala aan nieuwe repressieve en preventieve, bestuurlijke en strafrechtelijke instrumenten aangenomen die het eenvoudiger maken voor de autoriteiten om te interveniëren in radicaliseringstrajecten. Tegelijkertijd is het aantal gedetineerden op de beide TA’s nog te overzien, hoewel dat aantal gestaag is toegenomen en tussen 2012 en maart 2015 op ongeveer 30 personen wordt geschat. Het werk aan een gerichte, doordachte combinatie van sancties, preventieve middelen én re-integratietrajecten tijdens detentie en met lange doorlooptijd daarna, staat echter nog in de kinderschoenen. We zullen hier in het praktijkonderzoek nog op terug-

225 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

226 Teeven, 2011.

komen, maar het strenge regime op de TA blijkt niet altijd congruent te zijn met de resocialisatieactiviteiten die lokaal, incidenteel en na vrijlating worden ontplooid (zie ook hoofdstuk 6).

4.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we de verschillende internationale programma's en ervaringen rondom detentie en re-integratie van vermeende extremisten op een rij gezet. Deze ervaringen bieden ons, in aanvulling op de bestaande literatuur, wat praktische handvatten voor de omgang met vermeende extremisten gedurende hun detentie en na hun maatschappelijke herintreding.

Allereerst blijkt dat effect en impact van de resocialisatieprogramma's heel moeilijk vast te stellen is. Autoritaire regimes, zoals dat van Saoedi-Arabië, claimen welhaast onwaarschijnlijke succescijfers, maar noemen daarbij niet expliciet de dwingende, repressieve context waarbinnen die programma's worden uitgevoerd. Over de 'weigeraars' of de 'uitvallers' zwijgen de statistieken in deze landen in alle talen.

Verder blijken de doelen van de diverse resocialisatie- en re-integratieprojecten enorm te verschillen. Het Indonesische programma (Detachment-88) koppelt zijn deradicaliseringsactiviteiten en de begeleiding die aan het thuisfront van de gedetineerden wordt geboden vooral aan het verkrijgen van intelligence over nieuwe netwerken. Hier zijn informatievoorziening en het ontworpen van terroristische netwerken dus het hoofddoel. Dat heeft natuurlijk zijn weerslag op de houding en de bereidwilligheid van de gedetineerden om hieraan mee te werken.

Tot slot bestaat er een duidelijke tweedeling in de benaderingen: er zijn programma's die inzetten op het beïnvloeden van geloofsinhouden, overtuigingen en attitudes, en er zijn programma's die juist uitgaan van gedrag, sociale context en praktische begeleiding. In Jemen en Saoedi-Arabië gaat het om het 'overtuigen' van de gedetineerden dat hun versie van de islam niet de juiste is. In Duitsland, Zweden en Noorwegen gaat het vooral om het radicaal losbreken van de extremist uit zijn oude netwerk, en het creëren van een nieuwe sociale basis en context. In de besproken niet-Europese landen nemen religieuze debatten en dialogen een centrale plaats in binnen het re-integratiebeleid. Daar is de overtuiging dat het grootste gevaar schuilt in een 'foutieve', deviante interpretatie van de islam, die afwijkt van die van de 'staatsgodsdienst' of van de heersende geestelijke leiders. In Europa overheerst het beeld dat de overheid niet kan

treden in geloofsinhouden, maar dat het er praktisch om gaat iemand van zijn gewelddadige pad af te brengen.

Omdat er nog zo weinig harde cijfers beschikbaar zijn, is het niet mogelijk om deze twee benaderingen hier tegenover elkaar te zetten. Bovendien hangt het er dan nog maar van af welk effect je wilt meten of zien. De landen met langdurige ervaring op het gebied van EXIT-programma's zijn ervan overtuigd dat een consistent, centraal gecoördineerd, doordacht en langlopend traject van praktische en sociale begeleiding goede resultaten voorspelt voor de re-integratie van het radicale individu. Wanneer dat echter ongestructureerd en incidenteel gebeurt of alleen vanuit de politie geïnitieerd (dus vooral met veiligheidsdoelen), zoals in Indonesië en gedeeltelijk in het Verenigd Koninkrijk, kan dit in de beeldvorming en coöperatie van gedetineerden tot verwarring en afkeer leiden. Resocialisatie is immers niet hetzelfde als intelligence-vergaring, en een gedetineerde radicaal zal goed aanvoelen of hem echt een kans op re-integratie wordt geboden of dat het een soort klik-regeling betreft, met alle mogelijk ongewenste effecten van dien.²²⁷

Wat we in de programma's wel zien, is dat re-integratie toeneemt en het risico op recidive afneemt als een ex-gedetineerde inderdaad uit zijn radicale netwerken en zijn radicale gedachtegoed losgeweekt kan worden. Daarbij is een consistente aanpak en de stroomlijning van betrokken organisaties van groot belang. Opmerkelijk detail: bij alle programma's met langduriger ervaring op dit vlak spelen lokale instanties een grote rol. Dat is ook weer niet zo verrassend wanneer we bedenken dat juist de lokale instanties kunnen inspringen op de diverse praktische en sociale behoeften van de re-integrerende ex-gedetineerden.

Voor Nederland geldt dat er al wel aardig wat ervaring is opgedaan met de re-integratie van gedetineerde extremisten, maar die ervaring is versnipperd en verspreid over diverse instanties. Ze is niet geborgd of samengebracht in een kennisknooppunt, laat staan dat er inmiddels centrale, gestandaardiseerde programma's zijn opgetuigd. De kritiek van Veldhuis en collega's is een belangrijke waarschuwing geweest aan het adres van de TA in 2010. Dat was nog voordat de TA in verband met de toestroom van veroordeelde Syriëgangers werden her-

227 Er bestaat veel literatuur over de ongewenste ethische effecten op de rechtsgang en de omgang met rechts- en links-extremistische gedetineerden in Italië waar vanaf de jaren tachtig op grote schaal *pentiti*-regelingen werden aangeboden. Zo konden gedetineerden die voor een zwaar terroristisch vergrijp waren veroordeeld hun vrijlating 'kopen' door kameraden te verraden. Dit leidde tot veel verwarring, onderlinge represailles binnen radicale netwerken en tot een discriminerende rechtspraak en detentieregimes. Zie De Graaf, 2010.

opend of uitgebreid. Voor de huidige generatie van extremistische en jihadistische gedetineerden betekent dit dat plaatsing op een TA dus gepaard moet gaan met meer onderzoek, meer bundeling en meer coördinatie van bestaande resocialisatie- en re-integratiepraktijken. Het houdt ook in dat de gepraktiseerde lokale, persoonsgebonden aanpak om recidive te voorkomen en deradicalisering en re-integratie na vrijlating te bevorderen, gekoppeld moet worden, of aan de voorkant verlengd moet worden, met programma's die al beginnen direct na de aanhouding, tijdens het voorarrest of tenminste meteen na de veroordeling.

Re-integratie in de praktijk

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk concentreren we ons op de *praktijk* van re-integratie van gedetineerden met een extremistische achtergrond. Voor dit deel van het onderzoek hebben we interviews afgenomen met personen die dit proces zelf hebben doorlopen en met partijen die betrokken zijn geweest bij hun begeleiding en toezicht. Wat houdt zo'n proces van re-integratie voor radicale of zelfs jihadistische ex-gedetineerden precies in? Is de duur van detentie van invloed? Hoe hebben deze ex-gedetineerden hun maatschappelijke terugkeer ervaren en tegen welke kansen en obstakels zijn zij gedurende dit proces aangelopen?

We zullen de ervaringen van de ex-gedetineerden, zoals opgetekend uit interviews (en aangevuld met eerdere interviews en teksten uit open bronnen), beschrijven en analyseren aan de hand van de in hoofdstuk 3 geïdentificeerde domeinen waarop het deradicaliserings en/of re-integratieproces zich voltrok: het ideologische, sociale en praktische domein, inclusief de daarbij behorende barrières en kansen.

We zullen eerst stilstaan bij de totstandkoming van onze dataverzameling en bronnen, alsmede bij de onderzoeksgroep. Vervolgens kijken we eerst in algemene zin samen met de voormalig gedetineerden terug op hun verblijf in detentie. Wat is hun eigen perspectief op deze periode? Daarna komt hun re-integratie aan bod – dit gedeelte hebben we geordend volgens de hiervoor genoemde domeinen. Om de complexiteit en de diversiteit aan re-integratieprocessen te benadrukken, hebben we op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk 'losse' verhalen ingevoegd van drie ex-gedetineerden.

In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk geven we enkele eerste aanknopingspunten voor de toetsing en ontwikkeling van re-integratie- en resocialisatiebeleid.

5.1.1 Dataverzameling en bronnen

De interviews waarop dit hoofdstuk is gebaseerd, kwamen niet altijd eenvoudig tot stand. Voor de gesprekken met ex-gedetineerden waren we voor een belangrijk deel afhankelijk van de behulpzaamheid van anderen – vrienden, familie, eerstelijns werkers – die ons bij onze gewenste gesprekspartners wilden introduceren. Daarnaast zijn we met sommige ex-gedetineerden in contact gekomen via sociale media (Facebook en Twitter) of op basis van informatie die in de media over deze ex-gedetineerden is verschenen. Het bleek, zoals verwacht, een uitdaging om personen te vinden die bereid waren tot een gesprek. Schaamte, verdriet of angst om weer in de publiciteit te belanden vormden voor hen vaak belangrijke obstakels om met onderzoekers in zee te willen gaan. Onder deze personen bestaat immers ook vaak een sterk gevoel van wantrouwen ten aanzien van journalisten en onderzoekers. Voorts was het soms ook gewoon praktisch onmogelijk om in gesprek te komen: het mocht niet van de reclassering, vanwege de opgelegde beperkingen, of de ex-gedetineerde was inmiddels als ongewenst vreemdeling uitgezet.

Toch hebben enkele ex-gedetineerden, mensen uit hun directe omgeving, maar ook de professionals die met hen werken, het risico genomen om met ons te spreken. Zodoende kunnen we binnen dit onderzoek bijzondere aandacht besteden aan de ervaringen van tien ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond. Met zeven van deze ex-gedetineerden is er minstens één persoonlijk diepte-interview afgenomen. De informatie over de andere drie ex-gedetineerden is afkomstig uit interviews met advocaten, vrienden en voormalige begeleiders. Daarnaast is er informatie verzameld uit diverse open bronnen. Er zijn ook gesprekken geweest met familieleden die ons hebben verteld over hun eigen ervaringen met het re-integratieproces van hun verwant.²²⁸ Wij hebben al deze gesprekken gevoerd op basis van de garantie dat we de interviews zouden anonimiseren.

228 De vraag blijft uiteindelijk in hoeverre de interviews die zijn afgenomen de waarheid volledig zullen reflecteren. Dit geldt voor de interviews met ex-gedetineerden en familieleden, maar ook voor die met professionals en andere relevante betrokken partijen bij de re-integratie. Dergelijke beperkingen zijn inherent aan sociaalwetenschappelijk onderzoek en dienen in het achterhoofd gehouden te worden bij het lezen van dit onderzoek.

229 Onder deze respondenten bevindt zich één (ex-)gedetineerde Syriëganger. Deze respondent heeft gepoogd naar Syrië uit te reizen, voor en na zijn detentie. Het ontbreken van deze groep hangt samen met de looptijd van dit onderzoek. Een vervolgstudie zou de mogelijkheid bieden om ook de ervaringen van gedetineerde (potentiele) Syriëgangers verder te onderzoeken.

Omdat we ook uit open bronnen hebben geput, hebben we besloten alle tot personen herleidbare informatie, of die nu uit de interviews of uit de open bronnen kwam, te anonimiseren, dan wel weg te laten. Ook hebben we de voornamen van de geïnterviewde ex-gedetineerden veranderd, om toch nog in herkenbare vorm over individuele gevallen te kunnen schrijven. Dit heeft verder geen gevolgen voor de strekking van de interviews, noch voor de conclusies die we hieruit hebben getrokken. Wanneer enkel voornamen zijn genoemd, gaat het dus om fictieve namen die verwijzen naar de ex-gedetineerden die wij voor dit onderzoek zelf hebben gesproken.

Aanvullend zijn er inleidende achtergrondgesprekken of verdiepende interviews afgenomen met 37 eerstelijnswerkers en professionals. Deze categorie omvat personen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij de trajecten van toezicht op, controle en begeleiding van (ex-)gedetineerden met een extremistische achtergrond. Het betreft personen die werkzaam zijn in de advocatuur, bij lokale overheden, politie of justitie, de DJI en het Openbaar Ministerie. Ook met professionals uit de geestelijke gezondheidszorg en met representanten van informele (islamitische) netwerken hebben wij interviews gehouden. Tot slot hebben we interviews gevoerd met een enkele wetenschapper of journalist die gespecialiseerd is in dit veld. Onze assumptie was en is dat in Nederland veel kennis in het veld aanwezig is, maar dat die nog te weinig wordt ‘opgehaald’ en verwerkt. Daar heeft dit onderzoek dus ook alvast een bijdrage aan willen leveren. Tegelijkertijd hebben we zo het beeld dat de (ex-)gedetineerde van zijn re-integratie en terugkeer heeft geschetst van contrapunten en flankerende perspectieven willen voorzien, om een zo ‘rond’ mogelijk verhaal te krijgen.

5.1.2 De onderzoeksgroep

De ex-gedetineerden die wij voor dit onderzoek hebben gesproken, zaten vast tussen 2002 en 2014, en waren op het moment van het interview allemaal weer langer dan een jaar op vrije voeten.²²⁹ 7 van hen waren onderdeel van de populatie van 60 personen die tussen 2010 en 2014 verbleven op de terroristenafdelingen in de penitentiaire inrichtingen De Schie en Vught. Sommigen zijn gedurende hun detentie op een andere afdeling geplaatst. Eén persoon (Khalid) verbleef meerdere jaren in een jeugddetentiecentrum en twee personen verbleven in reguliere inrichtingen. Aan het begin van detentie was de gemiddelde leeftijd van de ex-gedetineerden 22 jaar. Slechts één persoon

(Abdel) verbleef korter dan een jaar in detentie. Zeven van hen werden veroordeeld. In drie gevallen volgde geen veroordeling.

Onder deze respondenten bevindt zich één (ex-)gedetineerde Syriëganger, Farid. Deze respondent heeft twee pogingen gedaan naar Syrië uit te reizen, zowel voor als na zijn detentie. Inmiddels is Farid ook echt uit Nederland vertrokken. Het ontbreken van meer uitreizigers naar en terugkeerders vanuit Syrië is te verklaren op grond van de looptijd van dit onderzoek. Toen wij in 2011-2012 begonnen, was er van 'Syriëgangers' nog geen sprake. En de huidige (ex-)gedetineerde 'Syriëgangers' staan onder een streng regime van reclassering, politie, justitie of de AIVD, waardoor het voeren van interviews voor ons (en voor hen) onmogelijk of onwenselijk is. Een vervolgstudie zou de mogelijkheid bieden om ook de ervaringen van gedetineerde 'Syriëgangers' verder te onderzoeken.

Gedurende de periode dat onze respondenten in detentie zaten, is het terrorismebeleid aan grote veranderingen en verschuivingen onderhevig geweest. Zo werden in 2006 twee terroristenafdelingen geopend, werd er in 2011 één gesloten en werd die in 2014 weer geopend (zie paragraaf 4.4). Ook is er vanaf circa 2010 sprake van eerste pogingen om de begeleiding, toezicht en controle binnen en buiten de gevangenis nadrukkelijker te sturen. Deze ontwikkelingen betekenen dat de hierna beschreven ervaringen van (ex-)gedetineerden en andere betrokken partijen niet beschouwd mogen worden als een een-op-eenevaluatie van de huidige aanpak. De uitkomsten van de interviews en analyse zijn bedoeld om inzicht te verwerven in de huidige praktijken van re-integratie van jihadistische of radicale ex-gedetineerden, om zo beter te begrijpen welke kansen en obstakels zich daarbij voordoen.

Een laatste voorbehoud bij deze studie. De ex-gedetineerden die wij voor dit onderzoek hebben ondervraagd, gaven allemaal aan dat zij geweld hadden afgezworen. Desondanks is een van hen (Farid) gedurende het onderzoek, na afname van een interview, afgereisd naar Syrië of Irak. Dat geeft al meteen de relatieve waarde van interviews aan. Ze zeggen uiteindelijk niet alles over iemands diepste beweegredenen en plannen. Het zijn ook slechts momentopnames. Juist deze jongeren leiden dikwijls een grillig en soms ook voor henzelf onvoorspelbaar leven. Wat betreft houdingen, is het nog lastiger om vast te stellen of een respondent sociaal wenselijke uitlatingen doet en er een andere agenda op na houdt. Ook is het lastig om op grond van een of enkele interviews vast te stellen of iemand er ook echt andere opvattingen op na is gaan houden. Ten minste drie van de geïnterviewde ex-gedetineerden gaven nog steeds blijk van radicale overtuigingen (ten aanzien van vrouwen, rechtspraak,

religie), die haaks staan op fundamentele uitgangspunten van de Nederlandse democratische orde.

5.2 Re-integratie nader besproken

5.2.1 Detentie vanuit het eigen perspectief

Vanuit de theorie van de ‘sociale identiteit’ geredeneerd, is het van groot belang om te weten hoe iemand zichzelf ziet en hoe hij zijn eigen traject van detentie waardeert. Re-integratie kan alleen een succesvol proces zijn als ook de detentie zinvol wordt ingebed in de eigen biografie. Het omgekeerde kan immers ook. Ervaringen van geleden onrecht of repressie in de gevangenis, hoe subjectief ook, kunnen een voortgezet traject van radicalisering in de hand werken.

Hoe kijken de geïnterviewde ex-gedetineerden aan tegen hun detentie? Iemand kan bijvoorbeeld vinden onterecht te zijn vastgehouden, zijn gevangenisstraf niet in verhouding vinden tot de begane overtreding of het regime en de uitvoering van de straf als veel te zwaar en onrechtvaardig bestempelen. Die overtuigingen kunnen re-integratie bemoeilijken. Het omgekeerde kan ook het geval zijn: iemand heeft begrip voor zijn of haar arrestatie en detentie. Beide posities zien we bij de respondenten terug.

Sommige geïnterviewde ex-gedetineerden geven aan hun arrestatie en detentie in principe ergens wel te kunnen begrijpen. Ayman stelt bijvoorbeeld: ‘Destijds was ik wel dingen van plan. Dan kun je zeggen: “Er gaat een reëel gevaar van hem uit. Dus sluiten we hem op.” Oké dat kan ik nog snappen.’

Khalid zegt zelfs dat zijn detentie ‘het beste was wat [hem] was overkomen’. Volgens een familielid van een ex-gedetineerde hoeft een verblijf in de gevangenis dan ook niet per definitie iets slechts te zijn. ‘Ik ben er zeker van overtuigd dat het vaak goed is zelfs’, stelt deze persoon.²³⁰

Tegelijkertijd vinden veel gedetineerden hun straf onevenredig streng en zelfs onrechtvaardig. ‘In mijn ogen was ik niets meer dan een politieke gevangene’, meent Khalid. Andere ex-gedetineerden geven aan dat zij vooral gefrustreerd raakten door de wijze waarop hun straf ten uitvoer werd gebracht. Nassim is daardoor naar eigen zeggen zo getraumatiseerd geraakt, dat hij soms zelfs vergeet hoe blij hij met zijn herwonnen vrijheid is. Met name de zeven respondenten die verbleven op de TA zijn kritisch over hun detentie. Sommigen

230 Familielid Mehmet.

zeggen dat het systeem te rigide was: voor hun gevoel hebben ze te lang op de TA vastgezet, terwijl ze in hun eigen ogen allang geen extremistische bedoelingen meer hadden en liever in een reguliere inrichting hadden gezeten. Veel respondenten wijzen bovendien op de strenge procedures van de TA, zoals langdurige isolatie. Meerdere ex-gedetineerden geven aan dat deze ervaringen hen veranderd hebben. Tarik vertelt bijvoorbeeld:

‘Ik zeg je eerlijk, als je puur kijkt naar de tijd in de TA, als je heel lang in isolatie zit: het verandert je wel. Je hebt nauwelijks contact met mensen. Er zijn hele dagen, weken dat je tegen niemand “hallo” kunt zeggen of “hoe gaat het?”. Dan merk je dat heel elementair menselijk contact toch belangrijk is. Het feit dat je niemand fysiek kunt aanraken. De impact daarvan kun je niet begrijpen als je dat niet hebt meegemaakt. Het contact met je familie is één keer in de week, tien minuten aan de telefoon, af en toe op bezoek. De liefdeloosheid, het totale gebrek aan menselijk contact, warmte, liefde, aan alles, de totale onverschilligheid die je daarvoor voelt, ga je internaliseren. Het vernietigt eigenlijk je menselijkheid. Ik merk nu nog steeds dat ik weinig empathie heb. Als je mensen ziet lijden dan laat het me vaak koud en onverschillig. Toen ik de gevangenis binnenkwam in een normaal regime wilde ik iedereen helpen, stond ik voor mensen klaar. Toen ik uit de TA kwam was ik onverschillig, egoïstisch en niet meer geïnteresseerd in anderen. Het klinkt heel hard, maar dat is helemaal weg.’

Anderen geven aan dat zij de redenen voor deze isolatie niet altijd begrijpen. Daarnaast benoemen verschillende gedetineerden het gevoel van vernedering tijdens hun detentie. Nassim vertelt hierover:

‘Ik moest me bij elk bezoek dat ik kreeg uitkleden en werd gevisiteerd. Ik heb liever dat ze me een pak slaag geven. Begrijp me niet verkeerd: ik vind dat erg, maar deze vernedering vind ik nog veel erger. Juist omdat wij opgroeien met het idee dat naaktheid een taboe is tenzij je met je vrouw bent. Voor veel Hollanders is het normaal om met zijn allen te gaan douchen na het voetballen. Wij groeien op met een bepaald gevoel van schaamte en dat voelen we op het moment dat ze zeggen: “Doe al je kleren uit”, en er vier of vijf bewakers kijken. De vieze blikken van de bewaarders. Hoe die bewakers daar met je omgaan. Die domme Tokkie-bewaarders, die echt niet eens een opleiding van het laagste niveau heb-

ben gedaan. Die dan zeggen wat je moet doen: dat is heel vervelend [...] Het is gewoon vernederend allemaal.'

Een familielid van Mehmet beschrijft dat negatieve ervaringen niet beperkt blijven tot de personen die achter tralies zitten:

'Het is geen normale detentie. Je wordt bijna dagelijks een x aantal keer gevisiteerd. Lichamelijk worden ze vernederd terwijl ze daar gewoon zitten in een zwaar beveiligd detentiecentrum. Familieleden die daar naar binnen gingen, ik weet nog dat wij bijna geblinddoekt in een busje naar Vught werden gezet en gefouilleerd moesten worden. Heel vernederend was dat. In een geblindeerd busje werden we rondgereden voordat we naar binnen mochten. Er was glas en achter muren stonden mannen en vrouwen ons af te luisteren, we hadden geen privacy. Dat doet wat met zowel de gedetineerde als de familie en de andere mensen die de gedetineerde bezoeken. Het is onbeschrijfelijk.'

Sommige ex-gedetineerden spreken over de 'kleine ongemakken' van hun detentie. Vaak gaat het dan over regels waar ze zich aan moesten houden en die volgens hen te streng waren in vergelijking met de regimes die gelden voor andere gedetineerden.²³¹ Het idee zonder goede reden anders te worden behandeld dan andere gedetineerden, zorgde bij de meeste respondenten voor veel frustraties. Zo ook bij Ayman:

'De bajes is niet om af te koelen. Hoe kan je afkoelen als er constant andere regels op je worden toegepast, je constant in een speciaal regime wordt geplaatst? Word je eindelijk wel in een normaal regime geplaatst: dan nog passen ze alleen op jou. Dan zaten we met zijn allen op de afdeling, 50, 70 man en gingen we naar het wekelijks bezoek. Dan liep iedereen naar de bezoekszaal en dan werd je als enige eruit gehaald om te visiteren, alle kleren uit, voor en na bezoek. En dan moet je als enige in een aparte ruimte met telefoons en bewakers erbij je bezoek ontvangen.'

231 Farid spreekt bijvoorbeeld over de ramen die gesloten moesten blijven tijdens warme zomerdagen. Ook mocht hij bijna niet buiten zijn cel komen, in tegenstelling tot andere (niet-extremistische) gedetineerden.

Nassim wijst daarnaast ook op een algemenere vorm van willekeur in het detentiebeleid van de TA. In zijn ogen is het regime op de terrorismeafdeling onevenredig streng voor moslims:

‘Dan kan je wel zeggen dat we in een slachtofferrol kruipen: “Je vindt jezelf zielig.” Maar kijk dan: het is gewoon zo! PKK’ers, Tamil Tijgers, hoeven allemaal maar kort op de TA voordat ze naar een gewoon regime mogen. Wat versta je dan onder terreur? Je moet dus echt een moslim zijn om een terrorist te zijn. Dat beeld had ik eerst absoluut niet. Ik dacht zelfs nog dat er in Nederland recht zou worden gesproken en dat je hier rechtvaardig behandeld zou worden. Nu weet ik dat dat absoluut niet zo is. Want als zij rechtvaardig waren geweest, hadden ze mij niet zo lang alleen gezet, hadden ze me niet zo behandeld. Zij hebben absoluut geen genade met me gehad. Ze hebben het me zo moeilijk gemaakt. Ze hebben me in de steek gelaten.’

Andere respondenten delen die ervaring van isolatie, vernedering en willekeur, maar zien onder ogen dat dit het resultaat van hun eigen keuzes is, en spreken er met meer berusting over. Tarik:

‘Ik ben er zelf dubbel over. Je krijgt niets anders dan wat je verdient. Je hebt het op je eigen kerfstok staan. Als je niet tegen de consequenties kunt, moet je je niet met dat soort zaken bezighouden. Dat weet je. Primair dient het strafrecht om de maatschappij te beschermen en wraak te nemen. Dan is men niet in eerste instantie uit op je persoonlijke welzijn. Het is gek als dat wel zo zou zijn. [...] Als we daar schade van ondervinden dan is dat ons probleem. [...] Dat wordt alleen wel een probleem als deze mensen weer vrijkomen.’

Maar zelfs de respondenten die zelf aangeven ermee om te kunnen gaan, zien in de TA grote risico’s voor anderen:

‘De TA is een oven. Ik heb jongens daar gezien, die gewoon echt binnenkwamen als normale jongens. Jongens met een schriftje met wat teksten dat ze niet eens goed hadden gelezen: die werden opeens opgepakt voor haatzaaiing en opruiing en kwamen vast te zitten. En toen dachten ze: wow wat is dit? Die kwamen met een heel ander gevoel [extremer] naar buiten.’²³²

Die waarschuwing sluit aan bij wat andere ex-gedetineerden, geïnterviewde professionals en een familielid onderstrepen, namelijk dat een verblijf op de TA radicalisering juist stimuleert.²³³ De concentratie van radicale gedetineerden op één afdeling, die daar te maken krijgen met een streng regime, is volgens de meeste respondenten contraproductief met het oog op de gewenste deradicalisering en re-integratie. Nassim stelt kritisch:

‘Schaf de TA af! Dat helpt absoluut niet. Je frustreert mensen. De mensen komen toch vrij. Het is niet iets waar je voor eeuwig kunt zitten. Nu zitten er wat jongens vast. Die zitten er misschien voor drie of zes maanden. Die komen er sterker en gevaarlijker uit. Als je ze zou mixen met allerlei andere soorten mensen, dan ontmoeten ze andere mensen, dan zullen ze gedwongen met deze andere mensen omgaan. De overheid is bang dat ze geronseld zullen worden voor de jihad, maar je moet bedenken dat het andersom ook kan. Niet dat ik zeg dat ik wil dat mensen deradicaliseren: helemaal niet. Maar dit is mijn ervaring. De TA helpt absoluut niet, het maakt mensen alleen maar gevaarlijker voor de staat.’

Cem bevestigt dit:

‘Mensen gaan daar met elkaar een hele ideologie bedenken. Als je het probleem wilt oplossen, zet die jongens dan bij andere “gewone” gevangenen. [...] Als je deze jongens gaat isoleren dan zit je met één gedachte en één ideologie, die maak je dan sterker en gewelddadiger. Daarom lijkt Vught me heel gevaarlijk voor onze maatschappij. Vught maakt terroristen. [...] Want als die gasten bij elkaar zitten, gaat het alleen maar over geloof. 24 uur per dag ideologie, weet je. Dan worden ze helemaal radicaal.’

Inzichten

- Tarik, Mehmet en Khalid namen gedurende hun detentie afstand van hun extremistische verleden. Tarik en Mehmet deden dit uit eigen beweging. Bij Khalid was het vooral het contact met andere, niet-extremistische gedetineerden dat hem ontvankelijk maakte voor andere interesses.

²³² Ayman.

²³³ Psycholoog, familielid 1, advocaat, ex-gedetineerden Khalid, Nassim, Cem, Farid en Yassir.

- Een verblijf in de gevangenis leidt volgens de meeste respondenten tot groeiende frustratie, woede en bevestiging van (extreme) overtuigingen. De respondenten zeggen dit over zichzelf of nemen dit bij anderen waar. Nassim, Ayman, Farid en Yassir gaven aan na hun vrijlating meer woede te voelen dan voor hun detentie – terwijl zij wel duidelijk maakten dat ze afstand hadden genomen van het gewelddadige jihadisme. Enkele respondenten deelden die ervaring, maar hadden die frustratie inmiddels wel een plaats kunnen geven. Zij gaven uitdrukking aan ‘berusting’.
- Zonder uitzondering gaven de respondenten kritiek op de willekeur en de – in hun ogen – discriminerende manier waarop de strenge procedures op hen werden toegepast tijdens hun detentie. Die procedures werden als overdreven, discriminerend en vernederend ervaren.

Khalid over extremisme en criminaliteit

Khalid was van plan een aanslag te plegen en als martelaar te sterven. Maar zover kwam het niet. Op een zomerdag werd Khalid in het bijzijn van bekenden door een arrestatieteam overmeesterd en afgevoerd. De jaren daarna zat hij in een jeugdgevangenis, tussen jongeren die waren veroordeeld voor uiteenlopende delicten.

Khalid zag zichzelf als politieke gevangene. Het was de schuld van justitie, de rechters en de politie dat hij nu vastzat. ‘Ik wou bloed zien, ik wilde wraak’, aldus Khalid. Hij broedde op nieuwe terroristische plannen. ‘Ik haatte de wereld, waarom moest ik medelijden hebben met anderen? Waar was het medelijden met mij?’

Na verloop van tijd lieten Khalids vrienden, met wie hij eerder een aanslag had willen plegen, niets meer van zich horen. ‘Ik voelde me verraden.’ Tegelijkertijd vond hij steeds meer zijn draai in de gevangenis en maakte hij er nieuwe vrienden. Khalid hoorde in de gevangenis hoe andere gedetineerden opschepten over hun carrière in de misdaad. Met belangstelling luisterde hij naar de tips die werden uitgewisseld. Hij merkte dat hij anders tegen de wereld begon aan te kijken. Zijn belangstelling voor de politiek verdween. Hij besloot om voortaan ‘voor zichzelf’ te gaan, en zijn politieke en religieuze ideeën over de oemma en over uitbuiting van moslims in het Midden-Oosten te laten varen.

Na zijn vrijlating bleef het wantrouwen jegens het juridische systeem bestaan. ‘Ze hadden me nooit zo lang in de gevangenis mogen houden’, vindt hij. Toen Khalid buitenstond, voelde hij zich boos, verward en blij.

Justitie bleef de vijand, maar hij was opgelucht dat zijn detentie voorbij was. Khalids re-integratie verliep niet erg succesvol. Hij stopte met de opleiding die hij tijdens zijn detentie was begonnen, en hield contact met zijn nieuwe vrienden uit de gevangenis. 'We begrepen elkaar.'

5.2.2 Het ideologische domein van re-integratie

Personen kunnen tijdens en na hun detentie anders tegen hun ideologie, religieuze idealen of de maatschappij aan gaan kijken. Uit de interviews blijkt dat er grote verschillen bestaan in de manier waarop deze ex-gedetineerden de maatschappij waarin zij terugkeren zien. Bij bijna alle respondenten is er evenwel sprake van een mate van wantrouwen, soms zelfs paranoia, ten opzichte van de overheid en de samenleving in de breedte.²³⁴ Nassim zegt bijvoorbeeld:

'Ik vertrouw helemaal niemand. [...] Ik zal nooit iemand vertrouwen. Er zijn echt maar een paar mensen bij wie ik dat doe. Ik ben vaak genoeg verraden. Zelfs nog in de gevangenis. [...] Dat is me vaak genoeg gebeurd.'

Dit wantrouwen kan ook een specifiekere focus hebben, bijvoorbeeld ten aanzien van politie en justitie. Verschillende ex-gedetineerden stellen dat zij 'nou eenmaal weten hoe het systeem werkt', en dat ze niet verwachten een eerlijke kans te krijgen van de autoriteiten.²³⁵ Cem heeft bijvoorbeeld altijd het gevoel sterk op zijn 'woorden te moeten letten'.

Bij een deel van de ex-gedetineerden is er tijdens en na hun detentie sprake van toegenomen maatschappelijke frustraties, alsmede van sterkere religieuze overtuigingen. Sommigen geven zelfs aan dat hun verblijf in de gevangenis er wellicht voor heeft gezorgd dat hun ideeën over de maatschappij negatiever zijn dan voor hun arrestatie:

²³⁴ Dit komt onder andere duidelijk naar voren uit de interviews met advocaat 1, advocaat 2, een beleidsmaker van de gemeente Amsterdam en een psycholoog die betrokken was bij de begeleiding van extremistische ex-gedetineerden.

²³⁵ Khalid.

‘Hoe ik eerst dacht over Nederland, zo denk ik nu helemaal niet meer. Je kunt dat bijna niet geloven. Ik ben heel erg geradicaliseerd in de gevangenis. [...] Ik ben bozer geworden tijdens en na mijn detentie. Ik haat Nederland nu. Een diepe haat. [...] Het gaat automatisch. Als je iets wordt aangedaan, dan ga je daar een schuldige voor zoeken.’²³⁶

Ayman schetst een vergelijkbare ervaring:

‘De haat naar de overheid gaat zo diep zitten, dat het er nooit meer uitgaat. Het maakt je helemaal gek. Echt, het kan je helemaal gek maken. Mijn knokkels hadden allemaal bloedkorstjes, ik bleef maar op de muur slaan van stress. Voordat ik werd opgepakt dacht ik dat ik wist wat haat was, maar pas binnen heb ik het leren kennen. Buiten wist ik alleen maar: je hebt ergens een hekel aan, je vindt iets niet leuk of je mag iets niet. Maar binnen gaat het zo diep zitten. Dat je de gekste dingen in je hoofd bedenkt.’

Voor Yassir vormde zijn detentie in eerste instantie een bevestiging dat zijn ‘ideologie de waarheid was’. Hij raakte aanvankelijk steeds meer overtuigd van zijn gewelddadige idealen. In deze periode zorgde vooral de afwezigheid van tegengeluiden er volgens hem voor dat hij radicaler werd. Op een gegeven moment probeerde hij zelfs zijn begeleider te overtuigen van zijn extremistische ideeën. Zijn blik op de maatschappij werd steeds negatiever:

‘Ik stond nog steeds achter de ideologie die ik eerder had. Ik stond scherper dan daarvoor. De gevangentijd had mij alleen maar gesterkt in die gedachten. Het strenge regime, hoe ze met je omgingen, niet alleen vernedering maar ook hoe ze je op zo’n jonge leeftijd behandelen, als de zwaarste crimineel. Toen dacht ik: ik heb niets misdaan, ik ben gewoon een gelovige moslim en ik word tegengewerkt omdat ik moslim ben. Een overvaller, een moordenaar, een pedofiel, die worden allemaal in soepele regimes gehouden in de gevangenis en ik mocht bijna nergens heen en niets doen. De periode in detentie was voor mij een bevestiging dat ik op de waarheid zat.’

236 Nassim.

Een wijkagent herkent dit ook bij een jongen die hij kort daarvoor gearresteerd had zien worden: ‘Hij komt eruit en hij is als een blad aan de boom omgedraaid. Extremer geworden: je wilt het niet weten. Ik schrok er een beetje van.’

Uit andere interviews blijkt dat niet alleen de ervaring van detentie, maar ook de re-integratie kan zorgen voor intensivering van negatieve opvattingen ten aanzien van de samenleving. Zo ook bij Nassim:

‘Het was altijd: “Rot op naar je eigen land.” Al sinds ik klein ben. Dat heeft me heel veel haat bezorgd. Ik voelde me machteloos. Altijd te worden uitgescholden, voelen dat ik minder was. Ik voelde me ook bedreigd. [...] Vooral na 11 september. [...] Wat ik toen voelde en nu weer: een gevoel van altijd bespioneerd te worden, altijd gevolgd te worden en altijd de mensen die mij aankeken met een blik van: “We hoeven je hier niet, wat kom je hier doen?” Een mix van angst en verdenking. Ik kan voor sommige dingen geen sympathie hebben. [...] Ik haat de buitenlandse politiek van Nederland. Daar ben ik het nog steeds niet mee eens. [...] Mijn ideeën zijn mijn ideeën: dat ik Amerika haat, dat is zo. Ik haat de Nederlandse maatschappij, niet alle Nederlanders. Door wat ze mij hebben aangedaan, doordat ik in de steek ben gelaten. [...] Dat betekent niet dat ik ze iets aan ga doen, maar ik mag ze toch wel haten? Ik zal geen haatzaaien, maar ik ben wel boos!’

Onder anderen Ayman stelt dat de vele, in zijn ogen onterechte, regels en controlemechanismen waarmee hij als ex-gedetineerde te maken krijgt, zijn afkeer van de samenleving hebben verdiept:

‘Ik heb ook niets meer met Nederland. Veel minder dan daarvoor. Ik heb niets tegen de gemiddelde persoon, tegen de gemiddelde Hollander of weet ik veel wat. Daar heb ik helemaal geen problemen mee. Maar de staat en overheid, alle regels en alle koppijn ben ik helemaal zat. Het gezeik iedere keer. Ik kan niet eens meer normaal tv-kijken. Ik kijk soms dagen geen tv omdat ik anders gewoon hoofdpijn krijg. Mijn afkeer van het OM, dat gaat er nooit meer uit. Ik heb zo veel met ze meegemaakt, afzondering, hoe ze ons gek hebben lopen maken.’

Farid concludeert dat hij ‘als ze zo door blijven gaan geen deel kan [...] uitmaken van de Nederlandse maatschappij’. Meerdere ex-gedetineerden geven aan dat zij graag met rust willen worden gelaten en weinig te maken willen hebben

met de Nederlandse samenleving. Sommigen willen ook liever niet meer in Nederland wonen.²³⁷ Een aantal van hen had voor hun arrestatie al de wens te vertrekken. Maar de negatieve ervaringen tijdens en na detentie en de in hun ogen fundamentele ideologische verschillen met de Nederlandse maatschappij, hebben die wens wel sterker gemaakt. Zo antwoordt Ayman op de vraag of hij weg zou willen: '100%. Ik ben er helemaal klaar mee. [...] Ik heb hier niets te zoeken. Je bent constant aan het vechten voor een beetje recht. Constant aan het strijden.' Ook Fahrid stelt: 'Hoe ik het verder voor me zie? Dat ik geen toekomst in Nederland heb. [...] Dat gebeurt er na een tijdje: je wordt een beetje levensmoe.'

Meerdere ex-gedetineerden geven aan dat zij tijdens hun detentie sterker zijn gaan vasthouden aan een strikte invulling van hun geloof.²³⁸ Nassim merkt daarbij op dat hij nu wel voelt dat zijn 'ideologie botst met de Nederlandse'. Hij vervolgt: 'Ik zou het liefst willen wonen in een islamitisch land. Ik wil niet leven in een land dat vindt dat homoseksualiteit goed is of dat seks zonder huwelijk kan. Voor ons is dat moeilijk.'

Tegelijkertijd geven zowel Nassim als Ayman, die er beiden een aantal denkbeelden op na houden die haaks staan op fundamentele uitgangspunten van de Nederlandse democratische orde, nadrukkelijk aan dat hun (gegroeide) strikte (religieuze) overtuiging niet betekent dat zij intenties hebben om in de toekomst geweld te gebruiken in Nederland:

'Ik heb een miljoen keer gezegd: "Ik ben moslim, maar er is geen dreiging die van mij uitgaat." "Voor mij hoeven jullie niet bang te zijn", heb ik gezegd. Ik heb geen plannen, ik ben er klaar mee, ik heb mijn offers gebracht, ik heb gedaan wat ik kon doen, het is gelopen zoals het is gelopen. Ik heb mijn straf uitgezeten. Nu wil ik gewoon met rust gelaten worden.'²³⁹

Er zijn ook personen die tijdens en na hun detentie afstand hebben genomen van hun strikte ideologische overtuigingen.²⁴⁰ Tarik beschrijft dit proces als volgt:

237 Khalid, Nassim, Ayman en Farid.

238 Nassim, Ayman en Farid.

239 Ayman.

240 Khalid, Tarik en Mehmet.

‘Dat is een langzame verandering van het denkproces. Hoofdzakelijk door mezelf. [...] Je hebt religieuze angst voor de hel, afvalligheid, dat soort dingen. Het is een heel geleidelijk proces geweest. Op een gegeven moment is het definitieve omslagpunt gekomen. [...] Al die dingen die radicalen doen, kun je alleen rechtvaardigen als je er ook echt in gelooft. Het is van God, het is de waarheid, het doel heiligt de middelen. Alle mensen die je vermoordt zijn allemaal ter meerdere ere van God en van de eindoverwinning. Als je eruit bent is het opeens volslagen absurd allemaal. Dat je denkt: het veroorzaakt zo veel leed en destructie.’

Ook Khalid spreekt over een geleidelijke verandering. De eerste periode in de gevangenis werd hij naar eigen zeggen extremer in zijn denken: ‘Ik wilde bloed zien, ik wilde wraak. Ik had gezworen dat zij zouden boeten voor wat ze hadden gedaan. Radicaler dan daarvoor. [...] Ik wilde opnieuw een terreurplan bedenken.’ Gedurende en na zijn detentie veranderde Khalids denken langzaam. De tijd in zijn cel zorgde er volgens hem voor dat de interesse in extreme ideologieën, politiek en de woede ten aanzien van de maatschappij ‘wegebden’. Ook de dagelijkse gang van zaken in detentie en het contact met anderen zorgde voor twijfel aan zijn extreme idealen. Op de vraag hoe zijn ideeën zijn veranderd, antwoordt Khalid:

‘Door de normale dingen van het leven. [...] Links en rechts natuurlijk ook uit literatuur en de gesprekken met deskundigen, maar ook groten-deels zelf en door het verloop van de tijd tijdens de detentie. Ik wou dat radicalisering simpele wiskunde was, dan had ik je het antwoord wel gegeven, maar ik denk dat het gewoon een beetje is hoe het leven loopt. Ik geloof inmiddels dat extremisme niets met de islam te maken heeft in de zin dat ik ervan overtuigd ben dat de islam echt een vredesboodschap is.’

Yassir vertelt dat hij pas vele maanden na zijn detentie anders is gaan denken over de maatschappij:

‘Mijn beeld van de maatschappij hier is wel veranderd. Het is niet meer zo zwart-wit. [...] Ik nam veel zaken uit de Koran letterlijk. Er was weinig ruimte voor interpretatie en opvattingen van geleerden. We lieten steeds meer onze eigen strikte ideeën op die teksten los. [...] Door discussies met mijn coach en zelfstudie ging ik hierover nadenken en kwam ik tot een andere invulling van het geloof.’

Naast zijn zelfstudie en gesprekken met anderen over het geloof stelt Yassir dat ook het feit dat hij ouder is geworden waarschijnlijk heeft gezorgd voor zijn herinterpretatie van bepaalde idealen. ‘We waren ook jong. [...] Het is niet alleen maar ideologisch. Het begon een beetje als iets spannends, maar het ging wel over in iets waar je in gelooft. Elke jongen van die leeftijd vindt dat spannend’, verklaart hij. Ten slotte geeft Yassir, net als andere ex-gedetineerden, ook aan dat het nieuwe sociale contacten waren die bijdroegen aan de keuze om steeds meer afstand te doen van zijn extremistische idealen:

‘Mijn netwerk werd groter via mijn coach. Verschillende mensen met wie ik in gesprek raakte, hadden verschillende gedachten, maar waren wel gelovig. Zij waren echt religieus en hadden kennis. Ze keurden ook niet alles af, zoals de strijd in Palestina. Daar heb ik veel van geleerd.’

Yassir stelt tegelijkertijd dat zijn geloof nog steeds erg belangrijk voor hem is en dat hij vijf keer per dag bidt, maar dat sommige van zijn interpretaties, bijvoorbeeld over het gebruik van geweld, zijn veranderd. Wel gelooft hij nog steeds in de strijd onder specifieke, defensieve, voorwaarden ‘zoals in Palestina’. Mehmet heeft een minder duidelijk beeld van waarin hij eigenlijk nog gelooft. Wel lijkt vastgesteld te kunnen worden dat de respondenten die hun ideologische opvattingen op sommige punten hebben bijgesteld, nu ook op een andere (positievere) manier aankijken tegen de Nederlandse maatschappij:

‘Ik heb een herwaardering van alle waarden gekregen. Alle vragen en standpunten, dat bedoel ik ook met die identiteit, je mening over letterlijk alles ga je herzien. Je gaat er opnieuw over nadenken en je komt dan vaak tot hele andere uitkomsten. [...] Ik kan niet meer ontkennen dat we op dit moment in bijna de best mogelijke samenleving van alle mogelijke samenlevingen wonen. We hebben het nog nooit zo goed gehad. Er was nog nooit zo veel rechtvaardigheid, zo veel rijkdom, relatieve gelijkheid, democratische inspraak. Ik kijk er op een andere manier naar, allemaal nu. Sceptis zal me niet meer verlaten maar ik geloof dat het huidige systeem waarschijnlijk het minst slechte is.’²⁴¹

241 Tarik.

Inzichten

- Nagenoeg alle ex-gedetineerden koesterden in de eerste periode na hun vrijlating gevoelens van wantrouwen ten aanzien van de maatschappij of delen daarvan.
- Ayman, Nassim en Farid geven aan niet meer te willen re-integreren. Zij willen liever emigreren naar een ander land. Farid vertrok daadwerkelijk naar Syrië of Irak.
- Bij Yassir, Nassim, Farid en Ayman nam tijdens hun detentie de mate van religiositeit en maatschappelijke frustratie toe. Zij geven onder andere aan onevenredig streng te worden behandeld en ervaren na hun vrijlating ook bredere maatschappelijke discriminatie tegen henzelf en personen waarmee zij zich identificeren. Tegelijkertijd geven deze respondenten aan geen geweld meer te willen gebruiken.
- Bij Yassir maakten gevoelens van frustratie en discriminatie na zijn vrijlating uiteindelijk, na een periode van meer dan een jaar, plaats voor een groeiende waardering voor de maatschappij waarin hij nu leeft. Nieuwe sociale contacten en ideologische discussies met gerespecteerde partijen, maar ook het ouder worden, hebben hieraan volgens hem bijgedragen.
- Alle respondenten geven aan het gebruik van geweld binnen Nederland af te keuren.

De lange weg van Yassir

Yassir was een van de eerste gedetineerden met een islamitisch-extremistische achtergrond in Nederland. Hij zat in de gevangenis onder een streng regime en de bewaarders wisten eigenlijk niet goed hoe ze met hem om moesten gaan. Uiteindelijk verliet hij na een paar jaar de gevangenis, maar wel zonder enige vorm van voorbereiding. 'Ik stond daar ineens met mijn tas buiten. Mijn familie blij. Maar na een paar dagen stelde ik mezelf toch de vraag: "Wat nu?"'

Yassir was in die periode nog bozer dan toen hij werd gearresteerd. Hij stond nog steeds achter zijn radicale, ideologische denkbeelden. De gevangentijd had hem er nog meer van overtuigd dat hij op de juiste koers zat. 'Het strenge regime, hoe ze met je omgingen, de vernederingen. Op mijn jonge leeftijd behandelden ze me als de grootste crimineel.' Zelf vond hij dat hij niets had misdaan. 'Ze werkten me gewoon tegen omdat ik een gelovige moslim was', aldus Yassir. 'Door mijn detentie

werd mijn ideologische overtuiging feller en mijn blik op de maatschappij fanatieker.’

Toch klopte hij voor hulp na zijn detentie aan bij de overheid die hij verachtte. ‘Maar op dat moment geloofde ik dat het profiteren was. En daardoor kon ik het wel voor mezelf verantwoorden.’ Hij vertelde de instanties wat ze wilden horen. ‘Als mensen vroegen: “Wat vind je van de jihad?” dan zei ik: “Daar sta ik niet achter. Heb ik afstand van genomen.” En dan stopte het gesprek.’

In de periode die hierop volgde werd Yassir door zijn begeleider in contact gebracht met iemand die veel wist van de islam. Met hem praatte hij veel over het geloof. In eerste instantie probeerde Yassir zijn gesprekspartner vooral te overtuigen van zijn gelijk. Maar door de vele vragen die de man hem stelde, begon hij zelf te twijfelen. Ook ontmoette hij via deze persoon andere mensen voor wie hij respect kreeg, maar die wel op een hele andere manier met hun geloof bezig waren.

Nu, jaren later, is Yassirs beeld van de maatschappij gekanteld. Zijn vrienden en begeleider stellen dat hij ‘zeer goed’ is gere-integreerd. ‘Het is minder zwart-wit geworden’, vertelt hijzelf. Door de gesprekken, zijn nieuwe kennissen, en misschien ook wel gewoon doordat hij ouder is geworden, is hij anders tegen de wereld gaan aankijken. ‘Ik ben nog steeds erg religieus en keur geweld niet altijd af, maar ik zie wel meer ruimte voor andere interpretaties.’

5.2.3 Het sociale domein van re-integratie

Een tweede domein van re-integratie hangt samen met de sociale context waarmee iemand te maken krijgt na een detentie. Een gedetineerde kan, zoals uit het theoretische hoofdstuk al bleek, allerlei negatieve reacties over zich heen krijgen of zelf vlucht- en vermijdingsgedrag gaan vertonen. Hoe gaan de ex-gedetineerden die wij spraken hiermee om?

Uit de interviews komt naar voren dat de ex-gedetineerden veel vrienden hebben verloren en dat ook het contact met familieleden soms is verwaterd of onder spanning is komen te staan. Dat geldt zeker voor veroordeelde jihadisten die een lange gevangenisstraf moesten uitzitten. Daarvoor worden door onze respondenten meerdere redenen aangevoerd. ‘Na mijn detentie had ik alleen familie over. Iedereen ging uit elkaar’, stelt Yassir. Voor Ayman is dit herkenbaar. Hij beschrijft het proces als volgt:

‘Op een gegeven moment, als je een paar jaar vastzit, dan verwatert het contact. Dat gaat zo. [Ik mocht een tijd] niemand bellen. Een of twee keer per week mocht ik tien minuten bellen. Dan bel je naar je vrouw en een keer naar je ouders. Bezoek is één uur in de week achter glas. Diegene moet gescreend worden. Dan zie je je vrouw en kinderen en één keer in de maand mijn ouders. Er mogen maar twee mensen, volwassenen, op bezoek komen. Dan heb je geen contact meer. Sommigen gaan hun eigen leven leiden. Sommigen zijn het land uitgezet. Ook geen contact meer mee.’

Ook Khalid vertelt hierover. Geen van zijn ‘vrienden’, met wie hij eerder nog zulke grootse plannen had gesmeed, nam na zijn arrestatie contact met hem op. ‘Ik voelde me verraden.’

Verder geven sommige ex-gedetineerden aan dat zij zelf door hun geïsoleerde detentie ‘geen gevoel meer in omgang met mensen hebben’, en daardoor slecht in staat waren ‘gewone’ gesprekjes te voeren en normaal met hun kennissen en vrienden om te gaan.²⁴² Ook willen sommige ex-gedetineerden niets meer te maken hebben met hun oude, radicale vrienden. Ze willen juist afstand doen van hun oude contacten.²⁴³ Onder andere uit angst om betrokken te raken bij nieuwe strafzaken. Vaak mogen ze daar ook geen contact mee hebben van de reclassering en is een van de voorwaarden die hen bij hun vrijlating worden opgelegd dat ze hun radicale vrienden mijden. Veel ex-gedetineerden gaan hier zelf ook wel in mee. Ze lijden onder de negatieve reacties en reputatieschade als gevolg van hun detentie en vinden het verschrikkelijk om nog steeds als terrorist te worden gezien. Zo reageert Ayoub na zijn vrijspraak: ‘Ik ben nu vrij, maar ik voel mij nog helemaal niet vrij. Ik blijf voor de buitenwereld altijd een terrorist.’ Ex-gedetineerden wijzen in dit verband vaak op de grootschalige media-aandacht, inclusief Kamervragen, die er voor hun vrijlating is. Volgens een reclasseringsmanager leidt dit vaak tot de keuze voor een ‘teruggetrokken bestaan’. Ayman: ‘Ik ga met niemand om. Ik ga mensen zelf uit de weg. Ik ken bijna niemand meer.’

Farid vertelt dat hij besloot te scheiden toen hij voelde dat zijn schoonfamilie zijn achtergrond als terrorismeveroordeelde had ontdekt. Hij kon niet met de schande leven. Ook andere dingen die horen bij ‘een normaal leven’, zoals het bezoeken van drukke gelegenheden, gaan de onderzochte ex-gedetineerden soms liever uit de weg. Tarik verklaart: ‘Je wilt afstanden. Je denkt dat iedereen

242 Tarik en Cem.

243 Familielid Mehmet.

kan zien wie je bent'. Een leven in de anonimiteit genereert niet veel nieuwe aandacht voor hun beladen verleden vanuit de buurt of de media. De geïnterviewden hebben het gevoel dat ze op die manier de negatieve gevolgen van hun verleden zelf kunnen beheersen.

Daadwerkelijke ervaringen van stigmatisering en negatieve reacties naar aanleiding van de detentie zijn een andere mogelijke verklaring voor het gekrompen sociale netwerk. Uit de interviews wordt duidelijk dat hier zeker niet altijd sprake van is: een terugkeer kan zonder grote problemen verlopen. Zo halen sommige ex-gedetineerden zelf hun kinderen van school en kunnen zij relatief rustig wonen zonder last te hebben van burens, scholen of anderen in hun omgeving.²⁴⁴ Andere ex-gedetineerden krijgen na hun detentie wel regelmatig te maken met sociale spanningen en negatieve reacties. De reclasseringsmanager stelt dat hij en zijn collega's regelmatig meemaken dat een verdenking of veroordeling voor extremisme voor spanningen binnen een familie zorgt. Naast Farid is bijvoorbeeld ook Cem gescheiden in de periode na de detentie en anderen kregen te maken met 'hevige problemen' in de relatie.²⁴⁵ Nassim spreekt over de moeizame band met zijn vader die hem in zijn ogen te veel controleerde nadat hij was vrijgelaten:

'Mijn broer hielp me toen ik vrijkwam. Ik heb toen bij mijn vader gewoond. Mijn hele familie zat nog in die "radicale" hoek. Behalve mijn vader. Ik denk dat mijn vader contact had of heeft met de AIVD en me daarom heel erg ging controleren. Dat was voor mij heel duidelijk en vervelend. Ook al had ik niets te verbergen. Nu woon ik niet meer bij hem. Ik bel hem nog eens in de maand. Niet heel goed contact.'

Tarik vertelt dat juist het feit dat hij afstand deed van zijn verleden voor problemen met oude vrienden en familie zorgde:

'Weinig contact met oude vrienden of sommige familieleden. Sommigen zitten nog in de radicale netwerken. Relatie met mijn zus is wel een beetje verpest geraakt door hoe dingen zijn gegaan. We mijden elkaar ook voornamelijk. Ik weet ook niet met wie zij nog omgaat, ik neem het zekere voor het onzekere.'

²⁴⁴ Khalid en Tarik.

²⁴⁵ Nassim, Cem en Farid.

Spanningen treden niet alleen op in de familiekring, ook in breder verband kregen veel ex-gedetineerden te maken met ongemak van mensen om hen heen. Dit gebeurde bij sommigen bijvoorbeeld op school of in de moskee.²⁴⁶ Een van onze respondenten werd herkend, waarna andere moskeegangers niet meer naast hem wilden bidden. ‘Dan komen mensen naar me toe en zeggen: “Weet je naast wie ik net stond te bidden?”’, aldus een bestuurder van een moskee. Farid wijst vooral op het ‘geroddel’ waarmee hij geconfronteerd werd bij zijn terugkeer:

‘[Vroeger ging ik vaak naar de moskee. Nu ga ik niet meer.] Te veel mensen praten achter je rug. Mensen denken dat ik een bom heb gemaakt. Dat ik een bom klaar heb staan. Dat soort leugens. Ik heb geen zin om daar tegenin te gaan.’

Een wijkagent vertelt dat een ex-gedetineerde niet meer welkom was in zijn oude moskee, toen hij daar na zijn vrijlating weer naartoe wilde gaan. Bestuursleden waren bang dat hij een slechte invloed op andere moskeegangers zou hebben. En ze wilden vooral ook zelf niet geassocieerd worden met zijn extreme denkbeelden en de mogelijke negatieve publiciteit die dit zou opleveren. Ook op straat worden ex-gedetineerden gemeden. Als we vragen of hij merkt dat mensen afstand nemen, antwoordt Nassim:

‘Ja. Heel veel. Mensen die ik van vroeger kende. Vandaag nog zag ik een jongen die ik best wel lang ken. Die had mij lang niet gezien en hij zei alleen: “Zoouou, zoouou.” En toen fietste hij snel door. Hij groette me nog wel. Maar wilde verder niet stoppen.’

Farid schetst een vergelijkbaar beeld: ‘Mensen ontlopen me. Het waren gewoon straatjongens die afstand nemen, van werk. Met wie ik samen ging fitnessen.’

Dit vermijdingsgedrag heeft te maken met het extremistische verleden, maar ook met het risicovolle heden van de ex-gedetineerde.²⁴⁷ De veronderstelling dat de ex-gedetineerde onder toezicht staat van justitie of de AIVD, zorgt ervoor dat vroegere vrienden, kennissen en soms ook familie met een wijde boog om hen heen lopen:

²⁴⁶ Achtergrondgesprek onderzoeker 1.

²⁴⁷ Nassim.

‘Er zijn een paar mensen die hebben gezegd: “Ik heb liever geen contact meer want je staat te veel onder toezicht.” Dat heb ik wel een paar keer meegemaakt dat mensen dat zeiden. Sommigen zeggen dat niet, die stoppen het contact gewoon. Dan hoor je het later via via: “Het is omdat je te veel gevolgd wordt.”’²⁴⁸

Soms worden ex-gedetineerden lastiggevallen en bedreigd, vooral via internet. Op de vraag of hij weleens persoonlijk bedreigd is, antwoordt Nassim:

‘Om mijn verleden? Vaak. “We schieten je dood. Gooien je in de zee.” Ik neem ze niet serieus, zou geen aangifte doen, maar het gebeurt veel. Ik weet dat als het erop aankomt ze toch niets doen.’

Cem vertelt dat hij ‘vaak werd lastiggevallen’ door journalisten toen hij terugkeerde naar zijn oude werkgever.

Khalid, die afstand deed van zijn ideologie, schetst een genuanceerder beeld. Mensen uit zijn directe omgeving reageerden in zijn ogen juist heel normaal op zijn maatschappelijke terugkeer:

‘Dat mensen anders tegen me aankeken toen ik vrijkwam? Totaal niet, ik ben ook niet teruggegaan naar mijn oude woonplaats, ik ging ergens anders bij een familielid wonen. Ik vond het ook fijn om na zo lang niet in mijn oude woonplaats geweest te zijn, niet weer gelijk dagelijks daar te zijn.’

Toen hij echter publiekelijk, in de media, begon te vertellen over zijn ervaringen en de redenen waarom hij afstand had genomen van zijn radicale overtuigingen, ontving hij verschillende bedreigingen uit islamistische kringen:

‘Ik heb toen veel vijanden gekregen. Ik was [...] wel een tijdje de “ongelovige hond” voor velen. Bijvoorbeeld omdat ik soms met een biertje op de foto stond. Mensen begonnen dan te schelden en te dreigen via internet. Ik scheld dan net zo hard terug tegen die jongens en meiden. Of het nou ISIS-lijers of PVV’ers zijn: mij moeten ze niet uitschelden en bedreigen.’

248 Nassim, Ayman en Farid.

Ook Tarik en Mehmet namen publiekelijk afstand van hun oude idealen en kregen daardoor te maken met bedreigingen vanuit het oude extremistische netwerk:

“Je bent een verrader en we gaan je aftuigen.” Ik ken ze niet, maar zij kenden mij kennelijk wel. Zoiets levert veel stress op. Omdat je alles in de gaten gaat houden. Het is heel vermoeiend omdat je constant je hele omgeving in de gaten houdt. Je weet niet waar de dreiging vandaan komt. Je weet niet of die er is en waar die vandaan komt. Het [is vooral de] onzekerheid die erbij komt kijken. Waarom zouden mensen iets doen? Om een signaal uit te zenden? Of hebben ze meer plannen dan dat? [Dat] knaagt aan je. Hoe je het ook wendt of keert: de stress, het piekeren dat erbij komt, dat heeft een enorme impact op je leven.’²⁴⁹

Dit soort ervaringen hebben ertoe geleid dat ex-gedetineerden nu wel drie keer nadenken voordat ze naar buiten treden met hun ‘afvalligheid’, Khalid:

‘Nu probeer ik een beetje neutraal te blijven over ISIS. Het is niet nodig om mensen uit te dagen. Het liefst zou ik me gewoon uitspreken dat ik niet zo gelovig ben, maar ik vind dat moeilijker dan een jaar geleden. Ik denk nu vaak: laat ik sommige dingen maar voor mezelf bewaren. Het blijft blijkaar toch een issue binnen de islamitische gemeenschap om uit te spreken dat je niet zo gelovig bent.’

Een beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie stelt dat uittreden uit een extremistische beweging niet per definitie gevaarlijk is. Het draait volgens hem vooral om de aandacht die de persoon in kwestie hiermee bewust of onbewust genereert:

‘Er zijn genoeg jongens die langzaam uit het zicht zijn verdwenen, gaan trouwen en in stilte een nieuw leven zijn begonnen. Het is uiteindelijk ook zo dat de buitenkaders ideologisch en religieus zijn, maar het is ook gewoon een sociaal vriendennetwerk. Net zoals [bij andere] sociale kringen kan iemand gewoon [het islamistische netwerk] invloeden en dan na verloop van tijd niet meer komen opdagen. Net als vrienden die je na de middelbare school ook niet meer tegenkomt. Er is dan geen kwaad

bloed gezet. Langzamerhand een ander leven oppakken, daar heeft men geen moeite mee. [...] Als jij gewoon met andere dingen bezig bent, je valt hen niet lastig, je gaat niet keihard roepen dat ze fout zijn: dan heb jij er geen last van.'

Als een ex-gedetineerde echter besluit om de jihadistische of extremistische variant van de islam, maar soms ook de islam als geheel, publiekelijk de rug toe te keren, wordt hij 'van deserteur tot vijand'.²⁵⁰ Een reactie blijft dan meestal ook niet uit, en kan bedreigende vormen aannemen.

Hoe zit het nu met de mogelijkheid een nieuw sociaal netwerk op te bouwen als de 'oude' netwerken zijn verwaterd, verloren of vijandig zijn geworden? In ieder geval hebben ex-gedetineerden daar zeker hulp bij nodig. Yassir zocht in de eerste weken na zijn vrijlating in eerste instantie juist weer contact met oude bekenden, wat moest hij anders?

'Ik ging oude vrienden wel opzoeken. Dat was een veilige plekje. Eigenlijk het enige. In detentie heb ik niemand gesproken. Ik ging gewoon terug, er was niemand die klaarstond. Ik heb een weekje thuis-gezet en toen ben ik iedereen gaan opzoeken.'

Al snel kreeg hij steun bij het opbouwen van een nieuw netwerk:

'Mijn coach nam mensen mee. Ik kwam via hem allerlei mensen tegen, hij had ook een groot netwerk. Zo heb ik ook andere mensen leren kennen. Iedereen een ander verhaal, een ander beroep. Ik kende alleen die oude vriendengroep, je zit in detentie bijna alleen maar geïsoleerd en als je vrijkomt, ben je weer terug bij af. Het opbouwen van mijn nieuwe netwerk heeft lang geduurd. Geen periode van twee maanden. Ruim anderhalf jaar. Toen brak ik pas met mijn oude leven.'

Toch bestaat na vrijlating ook het gevaar dat de ex-gedetineerde zijn heil juist gaat zoeken bij nieuwe radicale vrienden, zoals bij Nassim en Farid. Nassim had voor zijn arrestatie nauwelijks radicale kennissen, maar kreeg er tijdens zijn detentie een heleboel bij:

250 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

‘Je wordt met allemaal mensen vastgezet die een bepaald gedachtegoed hebben. [...] De eerste mensen die ik in detentie zag, waren mensen met een radicaal gedachtegoed. [Zij waren de] mensen die mij steunden, die mij bijstonden. Wie schreven mij tijdens mijn detentie? Mensen als Mohammed B. Ik kreeg ook een tijdje elke maand geld van mensen die zelf vastzaten voor hun extremistische gedachten en daden. Dus je wordt hechter met mensen van een bepaalde groep. Toen ik vrijkwam wilde niemand met me omgaan. “Normale” mensen wilde niet met mij omgaan. Wie wilden er met me omgaan? Mensen die volgens Nederland bepaalde “extreme gedachten” hebben. Die gaan met me zwemmen, met me voetballen, die vinden het leuk om met me om te gaan. Ik ga met hen om en dan zegt de overheid: “Ja, hij hoort nu bij een radicaal groepje.” Nee denk ik dan, dit zijn de mensen die nu met mij om willen gaan! Wat moet ik nou doen? De hele dag alleen thuis gaan zitten?’

Bij zijn nieuwe radicale vrienden vond Nassim begrip en herkenning:

‘Je hebt weinig mensen met wie je kan praten over wat je hebt meegeemaakt. Omdat mensen niet snappen en realiseren wat je hebt meegeemaakt. Sommigen die met me hebben vastgezet wel. Zij waren de enigen die begrepen wat daar gebeurt. Daar kan ik mee praten. Verder begrijpen mensen dat niet. [...] Van het ene terrorismeonderzoek ben ik in het volgende beland. De mensen waar ik nu mee omga, daar lopen nu nieuwe onderzoeken tegen. Ik heb gevoetbald met ze, ik heb met ze gezwommen. Het werden mijn vrienden. Maar na detentie pas.’

Binnen radicale en *would be*-radicale kringen genieten jihadistische ex-gedetineerden ook een zeker aanzien.²⁵¹ Ze hebben immers ‘geleden voor de zaak’. Een moskeebestuurder vertelt hoe er in zijn moskee allerlei mensen op de foto wilden met een ex-gedetineerde die daar op bezoek was. “Dat gaan we niet doen”, zei ik toen.’ Een broer ontving zelfs allerlei liefdesbrieven bestemd voor het gedetineerde familielid.²⁵² Yassir:

251 Reclasseringswerker 1, advocaat 2, beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie, bestuurder van een moskee, familielid Mehmet en ex-gedetineerden Nassim en Yassir.

252 Familielid Mehmet.

‘Mensen kijken tegen je op. [...] Ook criminelen die niets met het geloof te maken hebben. Je hebt aandacht, iedereen wilde wat vragen, met je omgaan – in ieder geval uit die oude omgeving. Ja die hadden echt respect voor me. Aanzien: “Hij is voor het geloof vastgezet!” Dat voelt ook goed. Iedereen wilde iets van me, dat was dus tegelijkertijd ook moeilijk.’

Nassim: ‘De fundamentalisten zullen mij altijd op een bepaalde manier zien. Ze hebben respect. Ik wil dat niet of verdien dat ook niet. Maar dat is er wel. Het is voor veel mensen wel zo. Ik kom met meer weg dan anderen in bepaalde kringen.’

Veel ex-gedetineerden vinden ook nieuwe vrienden in het criminele circuit, mensen met wie ze tijdens detentie in aanraking zijn gekomen, en die niet per definitie jihadistisch of extremistisch zijn, maar hun wel een gevoel van herkenning en erkenning geven. Ayman:

‘De enige mensen met wie ik om kan gaan, zijn mensen die ook een paar jaar achter de rug hebben. Ik kan niet met andere mensen normaal functioneren. Misschien een klein groepje, een beetje globaal. Dat ik me echt goed voel, op mijn gemak? Dat heb ik alleen met mensen die een paar jaar achter de rug hebben. Dat zijn bijna altijd mensen die niet eens moslim zijn. De een gelooft nergens in, de ander is christen. Bij hen voel ik me op mijn gemak. Omdat ik weet wat zij hebben doorgemaakt en zij weten wat ik heb doorgemaakt. We begrijpen elkaar meteen. Maar niet met andere mensen.’

Voor Khalid, die later opnieuw werd gearresteerd voor een niet aan extremisme gerelateerde misdaad, was de gevangenis inderdaad een ‘hogere leerschool voor de criminaliteit’. ‘Meer dan zeventig procent van de gesprekken ging [in de gevangenis] over interessante vormen van criminaliteit.’ Ook na zijn detentie bleef hij in contact met deze personen:

‘Ik dacht best positief over de gevangenis, had er geen slechte herinneringen aan, was heel, heel blij met de vrijheid, maar had ook wel heimwee, veel jongens zaten nog binnen en een groot deel van mijn herinneringen waren toch echt daar. Dus ik was ook blij als ik jongens uit die tijd in de buitenwereld tegenkwam, ik deelde herinneringen met hen en dat voelde goed.’

Samengevat in de woorden van een openbaar aanklager bestaat er dus een reëel risico dat ex-gedetineerden na hun vrijlating van de regen in de drup belanden: ofwel ze krijgen nieuwe criminele vrienden, ofwel ze worden met open armen door allerlei radicale sympathisanten ontvangen. Om gedetineerden echt uit die ‘hogeschool voor de criminaliteit’ los te weken, is in ieder geval veel hulp en begeleiding nodig.²⁵³

Inzichten

- Het sociale leven van iemand die is verdacht van of veroordeeld voor extremisme is na zijn detentie radicaal veranderd.
- Tijdens detentie vallen oude sociale contacten, in het bijzonder de ‘positieve’ (zoals familieleden), veelal weg. Dit is voor het opzetten van succesvolle deradicaliseringstrajecten een problematisch gegeven.²⁵⁴
- Veel van de geïnterviewde ex-gedetineerden leiden een teruggetrokken bestaan.
- Veel ex-gedetineerden kregen tijdens of na hun detentie te maken met spanningen binnen de familie.
- Van grootschalige maatschappelijke stigmatisering lijkt bij de onderzochte ex-gedetineerden geen sprake te zijn.
- Bedreigingen en ingrijpende vormen van stigmatisering hangen vooral samen met de mate waarin de ex-gedetineerde publiekelijk afstand doet van zijn geloof en/of ideologie.
- Er bestaat een groot risico dat ex-gedetineerden na vrijlating in criminele netwerken belanden of opnieuw door radicale sympathisanten worden onthaald.

5.2.4 Het praktische domein van re-integratie

Veel geïnterviewden stellen dat het bieden van toekomstperspectief belangrijk is om recidive tegen te gaan, en dat dit voor een belangrijk deel afhankelijk is van de praktische omstandigheden waarmee iemand te maken krijgt na een detentie. Ex-gedetineerden zouden om deze reden volgens hen weer in het rit-

²⁵³ Openbaar aanklager, deradicaliseringsexpert en ex-gedetineerden Khalid en Ayman.

²⁵⁴ Zie Van San e.a., 2010.

me van een dagelijks bestaan moeten komen en daarbij, waar mogelijk, moeten worden ondersteund.²⁵⁵ De geïnterviewde ex-gedetineerden onderstrepen dat inzicht, maar noemen verschillende praktische obstakels, die we hierna langs zullen lopen.

Een algemeen punt van zorg, dat door zowel begeleiders als respondenten wordt benoemd, is het grote risico dat ex-gedetineerden lopen om in een aanhoudende depressie te belanden. Depressiviteit en angstaanvallen komen veelvuldig aan bod in de door ons gevoerde gesprekken.²⁵⁶ Ook familieleden spreken over ‘veel emoties’ bij de ex-gedetineerde, waarmee zij vervolgens ook om moeten zien te gaan: ‘Desillusie en mensen die in de war zijn. Getraumatiseerd in sommige gevallen. Het lijkt wat op een oorlogstrauma. Doordat je geen normale detentie hebt.’²⁵⁷

Nog afgezien van deze psychische obstakels, zien alle geïnterviewde ex-gedetineerden zich na hun detentie geconfronteerd met de uitdaging van het ‘leren leven’. De uitdaging van het weer terugvinden van een ‘dagelijks ritme’ na vrijlating is des te groter als de gedetineerde onder een zwaar regime gevangen heeft gezeten. Tarik:

‘Ik was [...] een beetje bang dat je je eigen handelingsbekwaamheid als het ware toch een beetje kwijtraakt in de gevangenis. Dat is natuurlijk een van de grote dingen in de gevangenis. Dat je volledig alles ontnomen wordt. Dat je niets meer kunt regelen. Je wordt volledig afhankelijk van anderen. Je wordt geleefd. Door anderen die totaal niet geïnteresseerd zijn. Dat is heel frustrerend in het begin. Dat is trouwens iets wat ik bij alle gevangenen merkte. Dat zie je bij iedereen die binnenkomt, dat er een fase is dat ze gaan vechten tegen het systeem. Iedereen heeft zo’n fase. Niemand wil zijn handelingsbekwaamheid opgeven om het maar zo te zeggen. [...] Het gevecht sloopt jou. Je verliest. Er is geen enkel perspectief op verbetering. Het levert ook zo veel stress op. Echte stress voel je in je systeem zitten. Het zorgt voor hartkloppingen, [...] je kan niet slapen ’s nachts. Je gaat kapot van frustratie en boosheid. Je voelt je hart constant steken. Je voelt dat letterlijk. Het vreet letterlijk aan je. Je voelt dat het je kapotmaakt. Fysiek.’

255 Bestuurder van een moskee, familielid Mehmet.

256 Nassim, Cem en Farid, familielid Mehmet.

257 Familielid Mehmet.

Nassim deelt die ervaring:

‘Zij [DJI] hebben controle over jouw leven. Als je bijvoorbeeld wilt douchen dan heb je daarvoor toestemming nodig. In de ochtend moet je een lijstje opstellen van wat je die dag gaat doen. Dan moet je vertellen: “Ik wil vandaag dit doen, dat doen en dat doen.” [...] Dan word je wakker gemaakt, direct uit bed zijn, hun hoofden aanzien, vriendelijk doen. Je wordt gestuurd in je hele leven. Het grootste deel van mijn gevangenis heb ik in complete afzondering gezeten. Daarna was ik kort met andere gevangenen en toen werd ik weer alleen gezet. Ik zat toen drie maanden alleen. [...] Ik zag niemand, echt niemand. Dus dan zat je daar, na een tijdje weet je niet meer hoe je moet praten. Ik begon heel veel moeite te krijgen: als je bezoek hebt dan is het moeilijk om te spreken. Ik begon tegen de muur te praten, ik begon in mezelf te praten. Eerst zeiden andere gevangenen tegen me: “Wacht maar, over een paar maanden ga je tegen jezelf praten.” Daar moest ik toen om lachen, “echt niet”, maar dat deed ik dus wel. Ik begon echt tegen mezelf te praten, ik begon in gedachten verzonken te raken. Dat is heel raar.’

De geïnterviewde ex-gedetineerden hadden in de gevangenis te maken met duidelijke regels, procedures en weinig prikkels. Dat maakte de overgang naar de vrijlating er niet eenvoudiger op:

‘Op het moment dat je vrijkomt dan denk je wel over hoe het dan zal gaan. [...] Buiten de gevangenis is er veel meer gaande om je heen. Je moet meer dingen regelen. Boodschappen doen bijvoorbeeld. Dat soort dingen, dat heb je allemaal niet in de gevangenis.’²⁵⁸

Nassim zag daardoor zelfs enorm tegen het leven ‘daar buiten’ op:

‘Eerlijk gezegd, toen ik hoorde dat ik vrij zou komen, wilde ik bijna niet naar buiten gaan. Er is zo veel dreiging voor mij in de buitenwereld. Ik was bang om naar buiten te gaan. Ik dacht: hoe ga ik dat doen? Toen ik buitenkwam, zag ik allemaal dingen bewegen. Er was een hele wereld. In de gevangenis was het zo: je zit een hele dag in je cel en je mag dan één

uur naar buiten. En dan zit je daar een hele tijd, je ziet niets. Niemand heeft mij ook voorbereid om naar buiten te gaan.'

Alle ex-gedetineerden moesten door een periode van 'gewenning' heen. Voor de respondenten die langer hadden vastgezet en voor degenen onder een zwaar regime, was het zwaar de drukte van het nieuwe leven te accepteren. Khalid:

'Die sfeer thuis was anders voor mij en wennen. De hectiek, ik kon dat allemaal niet verdragen. Vooral de discussies over geld, problemen met brieven, dat soort zaken. Ik wou dat allemaal niet horen. Ik nam daar bewust een beetje afstand van om de innerlijke rust [die was ontstaan in de gevangenis] te blijven ervaren.'

Ook Tarik is nog niet helemaal 'gewend':

'[Ik merk dat ik] soms nog best wel passief ben. [Dat ik] vaak binnen zit. Als het mooi weer is, zit ik bijvoorbeeld nog vaak binnen. Die prikkel om naar buiten te gaan, dingen te gaan doen, die is er niet. Je bent het gewend. Het is niet van: "Goh ik heb zin om iets te doen, ik ga iets doen." Dat zit nog wel in je systeem vaak, dat merk ik. Je moet jezelf soms dwingen, je valt terug in een oud patroon van passiviteit. [...] Het eerste jaar was de balans helemaal weg. Ik stortte me volledig op één ding. Ik heb allerlei andere dingen opgegeven. Zelfs de sportschool. [...] De tegenslagen die ik daarna kreeg, die kon ik niet goed opvangen. Ik heb ook een vrouw gevonden. Dat kost ook heel veel tijd. Die tijd heb je niet.'

Sommige ex-gedetineerden verlangden zelfs terug naar hun cel. Ayman:

'Ik bracht mijn kinderen naar een vakantiepark. Daar heeft mijn familie een chalet of bungalow, met van die kleine kamertjes. Mijn vrouw wilde gelijk weer terug. Ik vroeg haar: "Geef me alsjeblieft een paar minuten in zo'n kamertje." Ik gewoon in dat kleine kamertje, alleen, klein bedje en raampje. Ik deed de deur dicht en kreeg zo'n rust over me. Ik voelde me helemaal in mijn element. Toen ik net vrijkwam, sliep ik echt heel slecht, ik had slechte nachten. Had bijna elke nacht nachtmerries. Ik schrok soms wakker in de nacht. Ook als de burens de deur hard dichtdeden,

schrok ik wakker. Dacht ik dat er gelijk weer een inval was in mijn cel. Ik heb zo veel invallen meegemaakt. Midden in de nacht. Lawaai, bewakers, deur open, op de grond, kleren uit. Ik heb dat zo veel meegemaakt. Elk klein geluid toen ik thuis was, dacht ik: het is weer zover en was ik weer wakker. In die periode ging ik ook bijna niet naar buiten. Soms zelfs weken niet. Ik denk dat ik de eerste twee weken dat ik thuis was helemaal niet buiten ben geweest. [...] Daarna ging ik pas in de avond met mijn vrouw een rondje maken in de buurt. De eerste tijd was het vooral wennen aan mensen zien.'

Naast het wennen aan de vrijheid en de drukte, moesten de respondenten ook van alles zien te regelen. De berg 'papierwerk' werd ook als een groot obstakel ervaren.²⁵⁹ Nassim:

'Ik heb lang vastgezet; ik wist helemaal niets. Iemand zei: "Je moet een zorgverzekering hebben." Wist ik veel. Als je een uitkering wilt hebben, moet je ingeschreven staan. Je moet dit hebben, je moet dat hebben. Dat wist ik allemaal niet. [...] Het was gewoon van de een op de andere dag. Ik stond opeens buiten. Niemand van de overheid heeft me geholpen. Niets voorbereid. Ik stond zonder geld, zonder iets buiten. Moest het maar zelf uitzoeken. Ik heb gelukkig hulp gekregen van mijn broer. Ik stond er verder alleen voor. Ik heb een label extreem en alles, dan verwacht je toch dat ze je gaan helpen omdat ze bang zijn dat je iets gaat doen? Maar dat was absoluut niet het geval. Ik sta van het ene op het andere moment buiten. Ze willen me wel de hele tijd volgen, dat weet en zie ik ook. Dat doen ze dus wel.'

Yassir zag er ook erg tegen op:

'Mijn vrijlating ging eigenlijk van de een op de andere dag. [...] Dan sta je met je tas buiten en stel je jezelf de vraag: "En nu?" Je moet je zorgverzekering gaan betalen, bankrekening. Uiteindelijk was het moeilijk en nieuw voor mij. Ik wist niet waar ik moest zijn. Mijn nicht adviseerde mij: "Misschien is het handig om naar een onafhankelijke hulpverleningsinstantie in de wijk te gaan." Daar ben ik toen naartoe gegaan: "Ik wil graag werken. Hebben jullie iets, kunnen jullie iets voor mij doen?"

259 Tarik, Nassim en Ayman.

Ik kreeg een inkomensvoorziening van een paar maanden, om op te starten. Uiteindelijk hebben zij mij ook geholpen een verklaring te verkrijgen waarmee ik een bankrekening kon openen. [...] Ik was daar wel erg blij mee.'

Hulp en begeleiding waren cruciaal. Soms schoot een familielid te hulp, soms ook andere ex-gedetineerden.²⁶⁰ Maar incidentele hulp was meestal niet genoeg. Verschillende respondenten zochten uit eigen beweging contact met (overheids)-instanties die hen konden begeleiden tijdens hun re-integratie. Nassim:

'Ik kwam buiten. Had geen geld, geen uitkering, niets. Na twee weken ging ik naar de gemeente. Het was echt wel even crisis. Ik had allerlei soorten problemen. Ging bij mijn broer en vader leven. Nu heb ik mijn eigen huis. Iemand van de gemeente heeft me geholpen. Ik heb hem zelf opgezocht. [...] Mensen zeiden: "Ga naar het gemeentehuis." Daar heeft iemand me heel goed geholpen en helpt me nog steeds. Hij helpt met van alles en nog wat: huis, papieren enzovoort. Ik stress snel, dus het is fijn dat hij me helpt en dingen samen met mij regelt. Hij doet dat goed.'

Khalid kon die hulp moeilijker accepteren:

'Mij was ambulante hulpverlening aangeboden. Maar die [de instantie die verantwoordelijk was voor deze hulpverlening] hadden erg slecht over mij gerapporteerd toen ik ze nodig had voor mijn vrijlating. Dus ja... dat lag niet echt goed. Ik heb toen nog wel een brief gekregen: of ik wou komen. Die heb ik weggegooid. Nog even aan mijn ouders laten zien, gelachen en toen gelijk weggegooid. Achteraf had ik het wel heel fijn gevonden als er iemand voor me was geweest met wie ik kon praten.'

Nadat het papierwerk is geregeld en een eerste vorm van leven 'buiten' is opgepakt, gingen de meeste ex-gedetineerden op zoek naar een baan. Meestal konden ze niet bij hun oude werkgever terugkeren. Cem mocht het wel proberen, maar werd uiteindelijk toch ontslagen, omdat 'zijn aanwezigheid slecht voor de klandizie' bleek.²⁶¹ Abdel, die tien maanden vastzat, was ook niet meer welkom op zijn oude werkadres: 'Zijn ex-collega's waren ook bang voor hem. Hij heeft

²⁶⁰ Tarik.

²⁶¹ Familielid van Cem.

daarna een tijd thuisgezeten en kon nergens aan de slag.’²⁶² Het vinden van een nieuwe baan was en is evenwel ‘lastig’.²⁶³ Onze respondenten twijfelen eraan of ze ooit nog betaald werk zullen vinden.²⁶⁴

‘Als je een gat op je cv hebt en je hebt geen verklaring van goed gedrag, dan heb je heel wat uit te leggen. Je wordt gewoon afgewezen. Los van het feit dat nu sowieso niemand aan de bak komt vanwege de economisch slechte tijd. In de meeste gevallen komen mensen terecht in de bijstand.’²⁶⁵

Daardoor zagen en zien een aantal respondenten zich gedwongen hun tijd ‘doelloos’ thuis door te brengen. Voor hun re-integratietraject is dit natuurlijk niet bevorderlijk.²⁶⁶ Farid is bijvoorbeeld gestopt met zijn opleiding en kan ook zijn verzekering niet meer betalen: ‘Ik moest lesgeld betalen, maar hoe moest ik dat doen? [...] Verzekering is bij mij ook een probleem. Ik ben niet verzekerd. Als ik van de trap val, moet ik het zelf betalen.’

Een advocaat beschrijft het leven van zijn cliënten als een leven van ‘doormodderen’. ‘Zonder baan, met schulden en soms met psychische klachten’.²⁶⁷

Dit geldt gelukkig niet voor alle geïnterviewde ex-gedetineerden. Vier van hen zijn tijdens of na hun detentie met een opleiding of cursus begonnen, twee van hen hebben die opleiding inmiddels afgerond.²⁶⁸ Gezinsgeluk blijkt een goede remedie tegen stuurloosheid en depressie te zijn en ook het geloof kan houvast bieden. Op de vraag hoe hij zijn toekomst ziet, antwoordt Nassim:

‘Eerlijk? Er zijn echt tijden in mijn leven dat ik denk: liever vandaag dood dan morgen. Niet dat ik iets ga doen of zo. Maar dat ik ga slapen en niet meer wakker word. Maar er zijn altijd wel dingen die je op de been houden. God is nummer één. Dat heeft me ook door de gevangenis geholpen en dat is ook iets wat me nu helpt. En natuurlijk ook mijn vrouw en mijn kind. [...] Ik hoop een goede vader te zijn.’

262 Advocaat 3 over Abdel.

263 Reclasseringswerker, advocaat 2.

264 Openbaar aanklager.

265 Familielid Mehmet.

266 Nassim, Ayman en Farid.

267 Advocaat 2.

268 Khalid, Tarik, Nassim, Ayman en Mehmet.

5.2.5 De sanctieregeling

Een aparte paragraaf in dit hoofdstuk wordt gewijd aan de invloed van de ‘sanctieregeling’ op de trajecten van re-integratie en resocialisatie van terrorismeveroordeelden. Deze regeling wordt door diverse ex-gedetineerden als een groot, zo niet het grootste obstakel gezien voor een succesvolle re-integratie. Dat is natuurlijk een subjectieve weergave vanuit het oogpunt van de respondenten. Er zijn voldoende argumenten aan te voeren om die regeling toch toe te passen – uit het oogpunt van veiligheid, controle en internationale solidariteit. Maar we zullen hierna betogen dat de klaarblijkelijk ongecoördineerde wijze waarop de sanctieregeling wordt toegepast deradicalisering en re-integratie niet bepaald bevordert.

Met de ‘sanctieregeling 2007-II’²⁶⁹ geeft het ministerie van Buitenlandse Zaken gevolg aan afspraken die direct na de aanslagen van 11 september 2001 zijn gemaakt in het verband van de Verenigde Naties²⁷⁰ en de Europese Unie.²⁷¹ De sanctielijsten van de VN en de EU bevatten namen van personen en organisaties van wie de tegoeden worden bevroren. Het is tevens verboden financiële diensten te verrichten ten behoeve van deze personen of organisaties of hun middelen ter beschikking te stellen. De ministers van Financiën en Buitenlandse Zaken kunnen in overleg besluiten om de sanctieregeling op iemand van toepassing te verklaren of deze persoon ontheffing te verlenen. De namen van personen of organisaties die op de sanctielijst staan, worden gepubliceerd in de *Staatscourant*. Na veroordeling door de rechter voor een (terroristisch) misdrijf, volgt meestal ook de implementatie van de sanctieregeling. Aangezien dit geen strafrechtelijke handeling is, gelden hiervoor evenwel geen rechtelijke waarborgen. De sanctieregeling en de sanctielijsten zijn niet onomstreden.²⁷²

De oorspronkelijke bedoeling van de sanctielijsten was om de financiers van terrorisme aan te pakken. Daarnaast biedt de sanctieregeling een mogelijkheid tot controle op verdachte personen en organisaties, ook wanneer die niet juridisch vervolgd kunnen worden. Daarmee is plaatsing op de lijst ook een ‘instrument’ dat op verdachten of ex-gedetineerden kan worden toegepast die vrij, en zonder beperkende voorwaarden, rondlopen. Het is een bestuurlijke maatregel.

269 Regeling van de Minister van Buitenlandse Zaken in overeenstemming met de Minister van Financiën, 2007.

270 VN Veiligheidsraad, 2001.

271 Gemeenschappelijk Standpunt van de Raad van de Europese Unie, 2001.

272 Vgl. bijvoorbeeld De Goede, 2011; Van Herik, 2007.

In ons onderzoek bleek dat de doelstelling ‘veiligheid’ (en dus plaatsing op de lijst) dikwijls in botsing kwam met de doelstelling ‘re-integratie’. Wanneer we re-integratie en resocialisatie opvatten als een proces van uittrede en/of deradicalisering, kan het niet anders dan dat dit ook de veiligheid bevordert, zij het op de langere termijn. We zouden ons dus kunnen afvragen of de sanctielijst niet een conflict veroorzaakt tussen (schijn)veiligheid op de korte termijn en een duurzamere veiligheid op de langere termijn. Tegelijkertijd staat het buiten kijf dat het instrument ‘sanctielijst’ afschrikwekkend werkt, en wellicht in een persoonsgerichte aanpak wel degelijk effect kan hebben. De voorwaarde daarvoor is dan wel dat het instrument weloverwogen, in coördinatie met re-integratie-activiteiten en als onderdeel van een persoonsgericht pakket aan maatregelen wordt toegepast. Een aantal van de door ons geïnterviewde ex-gedetineerden is op deze ‘sanctielijst’ geplaatst.²⁷³ We zullen zien dat de toepassing van deze regeling hun re-integratie ‘meer in de weg zat dan dat deze helpt’.²⁷⁴

De door ons geïnterviewde eerstelijns werkers zijn kritisch op de sanctielijst. Volgens hen legt de regeling zulke sterke beperkingen op dat er van resocialisatie weinig sprake kan zijn. De regeling vergroot juist de frustraties over en afkeer van de Nederlandse maatschappij, waardoor het risico op recidive in hun ogen toeneemt.²⁷⁵

In de praktijk komt de regeling erop neer dat iemand geen bankrekening kan openen, geen verzekering kan afsluiten en zijn burgerservicenummer niet kan gebruiken. Lokale instanties moeten na toepassing van de regeling met de gedupeerde om tafel om hem te helpen bij het voldoen van huur of andere kosten. Dit moet allemaal worden afgestemd: het ministerie van Buitenlandse Zaken gaat over plaatsing op of ontheffing van de lijst. Justitie gaat over reclasering. De gemeente gaat over wonen, werk en uitkering. Alle instanties gezamenlijk moeten een op maat gemaakt sanctie- en preventiepakket samenstellen om re-integratie te bevorderen. Maar zo werkt dat in de praktijk meestal niet. Halverwege iemands re-integratietraject kan het ministerie van Buitenlandse Zaken op basis van onduidelijke en niet te achterhalen motieven alsnog besluiten een persoon op de lijst te plaatsen – hetgeen voor dat traject niet bevorderlijk is. Een bank besluit een rekening op te heffen, de werkgever hoort daar niet

273 Tarik, Ayman, Farid en Mehmet.

274 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

275 Medewerker van de reclasering.

van, de lokale instanties vergeten huur over te maken of incassobrieven worden verkeerd bezorgd: allemaal ingrediënten voor een buitengewoon weerbarstige, zo niet welhaast onmogelijke, praktijk van resocialisatie.

Ayman vertelt geïrriteerd hoe hij brieven ontving van een incassobureau over een huurachterstand die door de beheerders van zijn financiën was ontstaan. ‘Als ik zelf mijn eigen dingen kon regelen, dan had ik die problemen niet gehad’, aldus Ayman. Andere ex-gedetineerden ondervonden grote problemen met het afsluiten van een zorgverzekering: ‘Overal heb je een bankrekening voor nodig, als je die niet hebt dan gaan ze je niet verzekeren. Maar deze personen kunnen niet zomaar een bankrekening openen.’²⁷⁶ Ayman vertelt over zijn ervaringen als gevolg van het niet kunnen afsluiten van een verzekering:

‘Ik moest laatst naar de dokter en toen zeiden ze dat ze me niet konden helpen, want ik had geen verzekering. Ik moest een voorschot betalen. [...] Ik stond toen op het punt om weer terug te gaan naar de gevangenis. Ik stond toen in het ziekenhuis en heb de reclassering gebeld. Ik zeg: “Of jullie regelen dat ik geholpen word of ik sla hier alles kort en klein en doe iets waardoor ik vast kom te zitten. Want in de gevangenis ben je verzekerd. Nu ik buiten ben, ben ik dat ineens niet meer!” [...] Uiteindelijk, na heel veel druk van de reclassering, heeft de verzekeringsmaatschappij gezegd: “Is goed, we geven je een basisverzekering, maar de aanvullende verzekering krijg je niet.” De basisverzekering konden ze niet weigeren, ze hadden de wet verkeerd geïnterpreteerd zeiden ze. [...] Sindsdien ben ik gelukkig weer verzekerd. Maar het heeft heel veel werk gekost. Je bent constant aan het strijden voor een beetje recht. Dingen waarvan je denkt: waarom?’

Afgezien van de basale levensbehoeften is het na plaatsing op de sanctielijst ook vrijwel onmogelijk een baan te vinden. Want:

‘[Een] werkgever [mag] niet zomaar geld op een rekening gaan storten. Welke werkgever zegt er vervolgens: “Nou, oké [...] ik neem hem aan uit de goedheid van mijn hart en ik teken wel allemaal papieren van het ministerie.” Daar zit natuurlijk niemand op te wachten.’²⁷⁷

²⁷⁶ Familielid 1.

²⁷⁷ Reclasseringswerker.

Welke ex-gedetineerde neemt dan nog de moeite om te solliciteren? Of om te gaan werken? Het is immers niet eens gezegd of iemand ook echt zijn salaris ontvangt:

‘Toen ik vrijkwam heb ik in eerste instantie geen uitkering willen aanvragen. Ik heb gezegd: “Luister, ik wil voor mijn eigen geld zorgen, ik wil niet dat de staat dat doet.” Maar het punt is: door de sanctielijst mag ik niets verdienen. Je mag wel werken, maar als je een bankrekening opent, wordt alles bevroren. Je loon wordt bevroren waardoor je dus eigenlijk voor niets werkt. Ik wil werken, maar ik wil dan wel mijn loon hebben. Ze zitten achter me aan om te zeggen: “Je moet gaan werken.” Maar ik zeg dan: “Wat voor zin heeft het om te gaan werken? Voor wie moet ik werken dan? Als alles bevroren wordt, ik kan er niet bij en krijg ook geen garantie dat het ooit vrijkomt.” Ze zeggen dan: “Je kan er misschien ooit bij, je moet het zien als een soort spaarrekening.” Ik weet van een spaarrekening dat ik er na een bepaalde periode gewoon bij kan. Maar nu sta ik op de sanctielijst voor onbepaalde tijd, ik weet niet of ik er ooit afgehaald word. Dus straks ga ik de rest van mijn leven werken voor een spaarpot waar ik nooit bij mag. Zo werkt het niet. Ik hoef alleen mijn salaris te hebben waarvoor ik heb gewerkt: als er andere bedragen worden gestort en weet ik veel wat, is goed: stort het maar terug of beviest het en doe ermee wat je wilt. Maar waarvoor ik heb gewerkt, dat wil ik gewoon krijgen.’²⁷⁸

Ook Farid vertelt over zijn ervaringen met de sanctieregeling:

‘Alles wat ik doe wordt geblokkeerd. Ik ga niets doen. Gewoon thuiszitten, en wachten, weet ik veel. Zo is het nou eenmaal. [...] Ik weet niet hoe mensen me kunnen helpen. Ik ben het gewoon zat. Punt uit. Lamgeslagen. Terugkomen in de maatschappij: zo gaat het gewoon niet werken. Zo maak je meer mensen radicaal. Eerst had ik nog plannen om terug te gaan naar school. Opleiding af te maken, noem maar op, allerlei dingen. Op een gegeven moment kwam de sanctieregeling. Alles bevroren. Toen dacht ik: ja... [...] Toen later werd ik gebeld en werd me gevraagd: “Wat is jouw toekomst?” Ik zei: “Jullie hebben mijn rekening bevroren, allerlei dingen stopgezet. Dus hoe kun je deze vraag stellen? Ik heb geen toekomst in Nederland.” Daarna heb ik niets meer gehoord.’

Vlak na ons interview is Farid naar Syrië of Irak vertrokken. Hij vertelde ons dat hij toch geen nieuw leven meer kon opbouwen in Nederland.

Ook als iemand van de sanctielijst is afgehaald, blijft de schaduw van die lijst hem achtervolgen. Er is namelijk niet één lijst, het zijn er vele. Banken hebben hun eigen interne lijsten en ook verzekeringsinstellingen houden dit soort gegevens zelf bij. Daarop kan de overheid ook niet altijd invloed uitoefenen.²⁷⁹ Daardoor kan het openen van een bankrekening een probleem blijven, zelfs wanneer de ex-gedetineerde officieel is ‘witgewassen’ en niet meer op een regeringslijst staat:

‘De banken hebben zelf een interne lijst. Daar stond ik op. Ik heb een speciaal type rekening. In Nederland heeft iedereen recht op een bankrekening, maar dan heb je een speciaal type rekening. Ik mag bijvoorbeeld niet in de schulden staan, ik kan niet rood staan. Ik kan ook geen verzekering bij de bank afsluiten. Ik zou geen hypotheek kunnen afsluiten. Dat is wel lastig. Een zorgverzekering heb ik wel. Maar als ik bijvoorbeeld een inboedelverzekering wil, dan moet ik altijd bij de duurste [verzekeraars] gaan kijken. De goedkope [verzekeraars] zeggen dan: “We nemen je niet aan”, en de duurste zeggen dan: “Kom maar.” Dat is wel heel vervelend.’²⁸⁰

Van een ‘recht op vergetelheid’ is al evenmin sprake. De lijst is immers publiek beschikbaar. Daardoor staan de vroegere versies van de lijst ook altijd nog in het Googlearchief, in de *Staatscourant* en op allerlei andere websites die zelfs gegevens over de woonplaats van de ex-gedetineerde weergeven.²⁸¹ Een familielid: ‘Je wordt aan de schandpaal genageld, je wordt publiekelijk vernederd. Het is een publiekelijk statement en een negatief label. Als je ergens aan de bak wilt en je staat op die lijst, dan kun je het echt vergeten.’

Volgens Ayman is de lijst vooral discriminerend en wordt de regeling toegepast als een vorm van gedachtepolitie. Ayman, die zelf nog steeds radicale denkbeelden ventileert, meent dat ex-gedetineerden die wel afstand hebben gedaan van hun overtuigingen er daardoor sneller van af zijn gehaald en dat hij via die lijsten wordt gestraft voor zijn weigering anders te gaan denken:

279 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

280 Tarik.

281 Bijvoorbeeld op de website van Confiad (verantwoordelijk voor integriteitstoezicht voor trustkantoren), www.confriad.nl.

‘De hele grap is ook dat die lijst selectief wordt toegepast. Ze hebben mij zogenaamd op die lijst geplaatst omdat ik veroordeeld ben voor terrorisme. Maar dat zijn er meer en die zijn van de lijst gehaald. [...] Dan komt het op mij over dat je openlijk afstand moet nemen van het geloof om van die lijst af te komen.’

Volgens Ayman is emigratie eigenlijk de enige overgebleven optie, misschien zelfs naar de Islamitische Staat:

‘Ik leef met de dag. Iemand vroeg me laatst: “Zou je in de Islamitische Staat willen wonen?” Een miljoen procent. Dat is voor mij nu denk ik de beste optie. Ik kan geen betere optie bedenken, omdat ik weet dat ik daar met rust gelaten word. Ik krijg geen gezeik aan mijn hoofd. Misschien dat er ergens in de buurt een bom valt. Maar dat neem ik dan voor lief. Ik hoef daar geen huur te betalen, geen elektriciteit, geen water, helemaal niets. Ik kan daar werken zonder dat mijn loon wordt afgepakt. Ik kan daar over straat lopen zonder dat ik me constant moet verantwoorden voor van alles en nog wat. Voor mij is dat nu de beste optie. [...] Ik weet niet hoe ik ervoor had gestaan als ik hier een baan had, betaald kreeg, niet op die lijst stond enzovoort. Dat weet ik niet. Het is nu gewoon niet te doen, iedere keer te vechten voor alles, elk beetje recht. Is gewoon niet te doen.’

Inzichten

- De eerste periode na een detentie stond voor alle onderzochte ex-gedetineerden in het teken van ‘gewenning’ en ‘leren leven’ buiten de gevangenis.
- De fysieke en symbolische berg ‘papierwerk’ was voor de meeste ex-gedetineerden een vrijwel onoverkomelijk obstakel.
- Zonder structurele hulp en begeleiding is een re-integratietraject voor ex-gedetineerden bijna niet te doen. Zeker rondom het vinden van een baan is die hulp hard nodig.
- De ongecoördineerde toepassing van de sanctieregeling vormt zo mogelijk het grootste obstakel voor de re-integratie van ex-gedetineerden.
- Gezinsgeluk en geloof bieden houvast bij het afstand willen doen van radicale gedragingen.

5.3 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de ervaringen van ex-gedetineerden na hun vrijlating beschreven. Dit zijn aantekeningen op basis van hun subjectieve ervaringen en hun weergave. We hebben dit deels gecontroleerd met de uitspraken van de eerstelijns werkers en professionals, maar het ging in dit hoofdstuk vooral om het beschrijven en analyseren van de zelf-gerapporteerde indrukken van ex-gedetineerden – om zo hun omgang met re-integratietrajecten beter te begrijpen. De hier besproken indrukken zijn dus nadrukkelijk geen multifocale analyse van de feitelijke situatie in of na detentie, daarvoor zouden we meer informatie en bronnen gehad moeten hebben.

Het zal niet verrassen dat vrijwel alle respondenten met kritiek en frustratie op hun detentie, en in het bijzonder ook op de vrijlating en re-integratie, terugblikken. Vrijwel allemaal bestempelen ze het strafregime als willekeurig en zwaar, en bepaalde onderdelen zelfs als ronduit discriminerend en vernederend. Een aantal rapporteert daaraan trauma's en psychische stoornissen te hebben overgehouden. Bijna alle ex-gedetineerden geven aan dat zij na hun detentie nog wantrouwiger zijn geworden ten aanzien van overheid en samenleving. Het is een paar respondenten gelukt een nieuwe start te maken, en vrijwel iedereen stelt geweld te hebben afgezworen. Toch is er bij de meesten in eerste instantie sprake van toegenomen frustratie en verheviging van radicale denkbeelden.

Voorts viel op dat het sociale vangnet voor ex-gedetineerden heel klein is geworden. Ze hebben daar soms zelf voor gekozen, uit angst voor negatieve ervaringen, stigmatisering, afkeer van prikkels en drukte. Ex-gedetineerden die publiekelijk afstand deden van hun eerdere daden en ideologie kregen bovendien te maken met bedreigingen uit extremistische hoek. In een paar gevallen vonden ex-gedetineerden juist steun en houvast bij 'gewone' criminele vrienden. Familieleden boden wel hulp, maar structurele inspanningen van derden, vanuit de lokale overheid of andere instanties, was in de meeste gevallen heel welkom en noodzakelijk.

Dat beperkte sociale vangnet was des te problematischer, omdat de praktijk van re-integratie erg weerbarstig bleek te zijn. Papierwerk was een grote barrière voor de meeste gedetineerden. Wonen, werk/opleiding, gezin: het sprak en spreekt in het geheel niet vanzelf. Een van de grootste praktische obstakels voor een succesvol traject van re-integratie vormde plaatsing op de sanctielijst. Tenminste één respondent voert dat op als reden voor vertrek naar Syrië of Irak en een tweede overweegt emigratie.

Kortom, de beschreven situaties in dit hoofdstuk tonen dat detentie en re-

integratie na vrijlating niet los van elkaar gezien kunnen worden. Ervaren onrecht tijdens detentie kan radicale denkbeelden bevestigen en verheviggen. Een afgewogen combinatie van sanctie- en re-integratie-instrumenten kan een gewenst effect hebben, maar vergt zorgvuldige afweging, coördinatie en begeleiding. Daarbij moet mee worden genomen dat bij de meeste ex-gedetineerden op de TA sprake is van een indicatie van (zelf-gerapporteerde) trauma's en psychische stoornissen.

Veel van de hiervoor beschreven knelpunten doen zich uiteraard ook voor bij re-integratie en reclassering van niet-jihadistische gedetineerden. Ook reguliere ex-gevangenen ondervinden problemen bij het zoeken van een plek in de samenleving. Ook hier is een risico van recidive aanwezig. De politieke, ideologische en religieuze achtergrond van de veroordeling verergeren echter de doorwerking van een radicale en wantrouwige houding tijdens detentie en de reactie op – subjectieve – ervaringen van onrecht in detentie. Zo'n doorgaand proces van radicalisering zorgt er vervolgens voor dat jihadistische ex-gedetineerden een blijvend risico vormen voor de openbare orde en veiligheid, alsmede voor zichzelf en hun nabije omgeving. Frustratie is sowieso bijna voorgeprogrammeerd. De overgang van de TA naar een 'gewoon leven' is al lastig te managen, zeker als daar nog de plaatsing op een sanctielijst bij komt.

Voordat we trajecten van begeleiding en re-integratie vanuit het gezichtspunt van de professionals belichten, is het daarom goed hier alvast te concluderen dat de verwachtingen omtrent de effecten van zo'n traject voor jihadistische ex-gedetineerden niet te hoog moeten zijn. Dergelijke re-integratietrajecten vergen een lange adem en vooral samenwerking en coördinatie van diverse instanties. Ministeries, lokale instanties, ngo's, reclasseringsambtenaren enzovoort moeten gezamenlijk een weloverwogen, transparant en voor de gedetineerde voorspelbaar pakket aan sanctie-, preventie- en re-integratie-instrumenten ontwikkelen. Daarbij moet flexibiliteit vooropstaan: radicalisering, maar vooral ook deradicalisering vertoont zich in allerlei vormen en maten, en vereist in de hiervoor beschreven situaties een op maat gemaakte aanpak.

De toekomst van Farid

Farid werd gearresteerd omdat hij van plan zou zijn geweest deel te nemen aan de gewapende strijd in Syrië en werd op de TA geplaatst. Hij herinnert zich nog goed hoe het er daar aan toeging: 'We zaten meestal 22 uur binnen. Raam dicht in de zomer. Het wordt verschrikkelijk warm daarbinnen, maar het raam mag niet open.' Farid leerde op de TA nieuwe

mensen kennen en maakte er nieuwe vrienden. Ook nadat zijn straf erop zat, hield hij met sommigen goed contact.

Eenmaal buiten de muren van de gevangenis wist Farid niet wat hij moest doen. 'Ik was ook niet met verlof geweest.' Hij geeft aan dat zijn detentie voor hem een traumatische ervaring was. Hij had pilletjes nodig tegen de zenuwen. Farid verliet zonder voorwaarden de gevangenis, maar bleef wel op de sanctielijst staan. Dat was een grote belasting voor zijn proces van re-integratie. 'Ik had schulden, maar waar moest ik die mee afbetalen? Zonder inkomen kon ik dat niet doen. Een verzekering was bij mij ook een probleem. Ik had geen verzekering. Als ik van de trap val, moet ik voor alles betalen.' Hij zag zich gedwongen met zijn opleiding te stoppen. 'Hoe moest ik dat betalen?' En hij was bang dat 'ze' hem op school evenmin met rust zouden laten: 'Ik wil niet ooit op school worden opgepakt.'

Na zijn vrijlating deed hij niet veel: 'Ik zat de hele tijd thuis.' Farid weet zijn situatie aan gebrek aan hulp van de overheid, maar zelf wilde hij die hulp ook nauwelijks accepteren. Aanbiedingen van de gemeente wees hij af. Oude vrienden 'van de straat' en ex-collega's wilden steeds minder met hem te maken hebben. Vanwege zijn verleden, dacht hij. Hij had evenmin zin om nog naar de moskee te gaan: 'Mensen praten daar achter mijn rug.'

Een jaar na zijn vrijlating had hij er genoeg van. Re-integratie ging toch 'zo niet werken'. Kort na ons interview vertrok hij naar Syrië of Irak, waar hij inmiddels in jihadistisch vechttentue is gefotografeerd.

Toezicht en begeleiding

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen de professionals aan het woord. Hoe kijken zij aan tegen de trajecten van toezicht en begeleiding die er voor jihadistische ex-gedetineerden worden georganiseerd? Welke knelpunten identificeren zij? We zullen opnieuw de ideologische, de sociale en de praktische aspecten van toezicht en begeleiding bespreken. Maar eerst geven we een overzicht van de betrokken partijen, ook om aan te geven hoe complex de context van re-integratie is.

6.2 De complexe context van re-integratie

Om beter te begrijpen in welk complex speelveld re-integratietrajecten moeten worden opgezet, geven we hierna eerst een overzicht van de partijen en instanties die sinds 2004 bij zo'n traject betrokken zijn:

- *Reclasseringsorganisaties* begeleiden en controleren dagelijks een groot aantal (ex-)gedetineerden bij hun maatschappelijke re-integratie. Zij werken samen met instanties die gespecialiseerde begeleiding bieden op het vlak van psychologische stoornissen, schulden en inkomen, scholing en werk. Reclasseringsorganisaties rapporteren voor en tijdens de detentie aan rechters en officieren van justitie over de mogelijke strafmaat en de bijzondere voorwaarden die voor de betreffende (ex-)gedetineerde wenselijk zijn. Reclassering Nederland, het Leger des Heils, Bureau Jeugdzorg en de Stichting Verslavingsreclassering worden grotendeels door het ministerie van Veiligheid en Justitie gefinancierd.
- *Zorg- en verslavingsinstellingen* kunnen (ex-)gedetineerden op psychologisch of gedragsmatig vlak begeleiden.
- De *Centrale Voorziening voorwaardelijke invrijheidstelling* (CVvi, Openbaar Ministerie) is betrokken bij de voorwaardelijke vrijlating van de gedetineerde. Ze zijn verantwoordelijk voor het vastleggen van de voorwaarden waaraan een voorwaardelijke invrijheidstelling wordt verbonden. Het CVvi is ook direct

betrokken bij het toezicht op de re-integratie en de naleving van deze voorwaarden.

- De Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) zorgt voor de tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen en vrijheidsbenemende maatregelen, in dit geval via de terrorismeafdelingen binnen de penitentiaire inrichtingen in Vught en De Schie. Daarnaast kunnen rapporten van de DJI een rol spelen bij de eventuele oplegging van voorwaarden bij de voorwaardelijke invrijheidstelling.
- De Nationaal Coördinator Terrorismedebijding en Veiligheid (NCTV, ministerie van Veiligheid en Justitie) speelt vanaf 2004 een belangrijke rol bij de ontwikkeling van een re-integratieprogramma voor (ex-)gedetineerden met een extremistische achtergrond. De NCTV coördineert de samenwerking tussen de verschillende instanties die daarbij betrokken zijn, ontwikkelt beleid en verricht studie naar personen met een extremistische achtergrond.
- Gemeenten zijn wettelijk verantwoordelijk voor de re-integratie en nazorg van ex-gedetineerden. Het betreft hierbij primair begeleiding naar inkomen, werk, zorg en huisvesting. De gemeente kan hier ook andere lokale organisaties of bureaus bij betrekken. Gemeenten richten zich zowel op het voorkomen van recidive als op het beperken van maatschappelijke onrust die kan ontstaan nadat iemand de gevangenis verlaat.
- De politie kan op verschillende wijze betrokken zijn bij de re-integratie van ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond. Primair zijn de politiediensten belast met opsporingstaken en de handhaving van de openbare orde. Dit kan zich vertalen in betrokkenheid bij het toezicht op re-integratieprocessen en (repressief) optreden bij signalen van recidive. Ook het verzamelen en delen van informatie – met de hiervoor genoemde instanties of via de regionale inlichtingendiensten met de AIVD – behoort tot het takenpakket. In de praktijk is de rol van politiefunctionarissen op het vlak van re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden niet duidelijk omschreven. Daardoor is die rol afhankelijk van de inzet van individuen, bijvoorbeeld van de wijkagent ter plekke. De politieke taak kan dus per geval verschillen.
- Overige lokale organisaties en experts kunnen afhankelijk van de casus worden betrokken bij de re-integratietrajecten. Soms worden religieuze instellingen of experts ingeschakeld, denk bijvoorbeeld aan moskeeën, het Leger des Heils, RADAR (bureau voor gelijke behandeling en tegen discriminatie), AG Advies (onderzoeks- en adviesbureau op het gebied van jeugd, welzijn en integratie) enzovoort. Zij kunnen helpen bij het zoeken naar alternatieven – niet aan extremisme gerelateerde – sociale contacten, het organiseren van een ideologische dialoog of het faciliteren van een zinvolle dagbesteding.

Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dat zij zelf dit contextuele veld karakteriseren als:

- onontgonnen, vanwege de onbekendheid met het fenomeen en de constellatie van de samenwerkingsverbanden;
- onderhevig aan grote mate van publiek-politieke sensitiviteit;
- hulpeloos voor wat betreft de vrijblijvendheid van de re-integratietrajecten. Ex-gedetineerden moeten wel willen re-integreren, en werken vaak eerder tegen dan mee.

Het contextuele veld is *onontgonnen*, want er bestaat nog weinig ervaring met het opzetten en afleggen van re-integratietrajecten. De partijen zijn nog bezig met het leggen van contacten en de samenstelling van de betrokken organisaties verschilt per casus. De geïnterviewde professionals benadrukken overigens ook dat dit niet anders kan en dat de openheid in het creëren van ‘begeleidingspakketten’ noodzakelijk is: ‘Geen partner kan worden uitgesloten en geen enkel idee help je direct om zeep’, aldus een politiefunctionaris. Tegelijkertijd leidt dit soms tot een botsing van uiteenlopende organisatieculturen, benaderingswijzen, kennisniveaus en communicatiemanieren. Daarom is het volgens de respondenten wel wenselijk om een stabielere en structurelere vorm van coördinatie op te zetten (zie paragraaf 6.5). Tot op heden werd steeds veel tijd gestoken in het vinden van een geschikte *modus operandi*. De middelen en mogelijkheden waren daarbij sterk afhankelijk van de inzet van individuele bestuurders die het gevoel hadden dat er ‘iets moest gebeuren’ en hiervoor hun nek wilden uitsteken.²⁸²

De prille samenwerkingsverbanden worden onder druk gezet door de grote politieke en maatschappelijke sensitiviteit die opspeelt rond vrijlating van jihadistische of extremistische gedetineerden. De angst voor recidive, al dan niet door de media geëtaleerd, verkleint de speelruimte van de professionals.²⁸³ In de praktijk betekent dit bijvoorbeeld dat jihadistische of extremistische gedetineerden minder snel in aanmerking komen voor proefverlof of detentiefasering. Ook deelname aan groepsactiviteiten tijdens hun detentie wordt vaak niet toegestaan.²⁸⁴ Daarnaast komt het vaak voor dat justitie extra strenge voorwaarden, die het traject van re-integratie beïnvloeden, verbindt aan invrijheidstelling. Voorts kost het ‘managen’ van die sensitiviteit de professionals ook gewoon veel tijd. Een medewerker van de gemeente Rotterdam stelt dat hij ruim een

282 Beleidsmaker gemeente Amsterdam, beleidsmaker gemeente Den Haag 1 en 2.

283 Openbaar aanklager.

284 Respondenten Dienst Justitiële Inrichtingen 1 en 2.

jaar bezig is geweest om een netwerk op te zetten van jeugdwerkers, politie-mensen en andere professionals om de stemming in de wijk te peilen en wijk-bewoners voor te bereiden op de komst van een jihadistische ex-gedetineerde.

Tot slot zijn de professionals bezorgd over de mate van vrijblijvendheid en het gebrek aan coördinatie die met re-integratietrajecten gepaard gaan. Ze voelen zich hulpeloos zonder ‘stok achter de deur’. Radicale gedachten zijn immers niet strafbaar. Maar om te voorkomen dat iemand radicale ideeën weer in de praktijk gaat brengen, zijn instrumenten nodig die goed gedrag stimuleren en slecht gedrag bestraffen. Over de ‘repressieve’ middelen – te denken valt aan een meldingsplicht, contactverbod, gebiedsverbod, mediaverbod of inspanningsgebod – beslist evenwel het Openbaar Ministerie, niet de coach of begeleider. Alle andere vormen van begeleiding en toezicht zijn afhankelijk van de inzet van de ex-gedetineerde. Vrijwillige trajecten worden voornamelijk opgezet nadat de voorwaarden voor een vrijlating zijn afgelopen of wanneer deze geheel ontbreken. Hoogstens kan de gemeente deelname aan zo’n traject stimuleren door er hulp op het gebied van huisvesting, uitkering, werk en psychologische zorg tegenover te stellen. Uit verschillende interviews komt echter naar voren dat vrijwillige trajecten lastig uit te voeren zijn. Ex-gedetineerden houden zich niet aan afspraken, duiken onder enzovoort. Dan kan het wenselijk te zijn om als begeleider of coach sneller bestuurlijke maatregelen in te (laten) zetten. Maar zij gaan daar niet over. Tegelijkertijd is de – ervaren – willekeur van toepassing van een bestuurlijke maatregel, denk aan de sanctieregeling, juist weer enorm frustrerend: een aantal professionals doet zijn beklag over het feit dat de grillige toepassing of ontheffing van de sanctieregeling hun op maat gemaakte re-integratietraject doorkruiste, dikwijls zonder waarschuwing of overleg vooraf. Met alle gevolgen van dien.²⁸⁵

Mede op grond van de hiervoor geschetste problematiek zijn enkele respondenten de afgelopen jaren sceptischer geworden over de effecten van re-integratie.²⁸⁶ De betrokken professionals zijn bovendien voorzichtiger geworden omtrent het eigen inschattingsvermogen van de begeleidende partijen. Want hoe kun je door sociaal wenselijk gedrag heen prikken? Volgens hen is het bij deze categorie ex-gedetineerden heel ‘lastig’ in te schatten wat er werkelijk in hun hoofden omgaat. ‘Waar andere delinquenten nog wel eens in een opwelling kunnen zeggen: “Als ik nu geen geld krijg, pleeg ik een overval”, zullen

285 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

286 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie, reclasseringswerker.

ex-gedetineerden met extremistische ideeën er alles aan doen om te voorkomen dat ze signalen afgeven’, aldus een reclasseringswerker.²⁸⁷ Die inschatting klopt wel met wat wij van, onder anderen, respondent Yassir hoorden:

‘Ik moest na mijn detentie wel weer bij de overheid aankloppen die ik verachtte. Ik kon het wel voor mezelf verantwoorden door het te zien als “profiteren”. Ik geloofde nog steeds dat we in staat van oorlog waren. Nederland is in oorlog met de islam, als ik me anders voor moest doen en sociaal wenselijke antwoorden moest geven: geen probleem. In het begin vroegen mensen: “Wat vind je van de jihad? Wat vind je van de strijd?” Toen zei ik gewoon: “Sta ik niet achter. Afstand van genomen. Klaar.” Dan stopte ook meteen het gesprek. Om meer vrijheden te krijgen deed ik me wel anders voor.’

Ook de hulpeloosheid bij de professionals omtrent het gebrek aan medewerking bij ex-gedetineerden kunnen we herkennen in de uitlatingen van enkele van de reclasseringskandidaten.²⁸⁸ Ayman: ‘Ik heb al zo vaak gezegd: “Ik hoef geen hulp van jullie [van de overheid]. Werk me alleen niet tegen. Voor de rest: jullie hoeven me nergens mee te helpen, jullie hoeven niets te regelen voor me. Ik doe alles zelf.”’

Het in hoofdstuk 5 genoemde wantrouwen richting de overheid is welhaast niet weg te nemen. ‘Ik vertrouw niemand’, aldus Nassim. En dat zien we bij de meeste ex-gedetineerden terug.²⁸⁹ De reclassering is voor hen de ‘tegenstander’, een verlengstuk van justitie; en ze verwachten ‘toch geen eerlijke kans te krijgen’.²⁹⁰ In zo’n situatie van onwilligheid is het vrijwel onmogelijk een passend toezicht- en nazorgtraject te organiseren.²⁹¹ En het is in deze context al helemaal niet mogelijk een algemene richtlijn of plan op te stellen: ‘Er bestaan geen lijstjes op basis waarvan je dit traject kunt indelen.’²⁹²

287 Reclasseringswerker.

288 Deradicaliseringsexpert.

289 Khalid, Ayman, Farid en Mehmet, advocaat 1 en 2, betrokken psycholoog.

290 Advocaat 1.

291 Reclasseringsmanager.

292 Politiefunctionaris Den Haag.

Inzichten

- Re-integratie van ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond vindt plaats in een complexe politieke, organisatorische en juridische context die gekarakteriseerd wordt door onontgonnenheid, hulpeloosheid, vrijblijvendheid en politiek-maatschappelijke sensitiviteit.
- De kans op succes is klein wanneer iemand niet zelf voor verandering openstaat.
- Het blijkt voor betrokken professionals zeer lastig, lastiger dan bij reguliere criminelen, in te schatten of een re-integratietraject effectief is.
- De meeste jihadistische ex-gedetineerden wantrouwen de overheid en alle aanpalende instanties.
- Er bestaat geen universele benadering voor begeleiding en toezicht. De praktijk rondom re-integratietrajecten is er een van maatwerk.

6.3 Toezicht en begeleiding in de praktijk

Hoe zien de ervaringen van de professionals eruit voor elk van de door ons aangemerkte aspecten (ideologisch, sociaal en praktisch) van het re-integratie-traject? In deze paragraaf brengen we de ervaren mogelijkheden en obstakels in beeld.

6.3.1 Het ideologische aspect van toezicht en begeleiding

Vrijwel alle respondenten benoemen de belemmerende rol die de extremistische ideologie speelt bij een succesvol re-integratietraject: 'Als je immers extreem boos bent op de Nederlandse overheid, alle Nederlandse autoriteiten, dat je niets met ze te maken wilt hebben, dan wordt een gezamenlijke toekomst ook zo moeilijk', aldus een advocaat.²⁹³ De ex-gedetineerden beamen dit: 'Wanneer iemand vast blijft houden aan deze idealen, kan iemand met alle goede wil van de wereld worden begeleid, maar dan is het de vraag in hoeverre de gewenste resultaten zullen worden bereikt.'²⁹⁴

²⁹³ Advocaat 2.

²⁹⁴ Tarik.

Hoe dienen de eerstelijnswerkers en andere professionals hiermee om te gaan? De meesten geven eerlijk toe dat ze over onvoldoende kennis beschikken om dergelijke ideologieën te herkennen en ermee om te gaan: ‘Dat weet ik gewoon allemaal niet. Dan is het heel moeilijk. Dan zou ik alleen kunnen zeggen: “Ik ben het niet met je eens, want dat vind ik allemaal te radicaal klinken.” Dan kom je natuurlijk niet heel ver.’²⁹⁵

Volgens de respondenten zouden er dan ook vaker religieuze experts bij de trajecten van toezicht en begeleiding betrokken moeten worden. Die herkennen extremistische uitingen en signalen immers en kunnen inspringen op de behoefte van sommige ex-gedetineerden om die extreme ideeën te bespreken. De ex-gedetineerden hebben er zelf immers ook niet altijd veel verstand van. Ze zijn ‘overtuigd maar lang niet altijd goed onderlegd’.²⁹⁶ Wellicht kunnen de ‘zwart-witte’ denkbeelden zo wat worden bijgesteld. Experts die beschikken over religieuze kennis, charisma en een relevant netwerk zouden een poging kunnen ondernemen om jihadistische gedetineerden aan het twijfelen te brengen, aldus de respondenten.²⁹⁷ Yassir beaamt dit:

‘Door de vragen die mijn coach me stelde, moest ik voor mezelf nadenken. Ik had niet altijd een helder antwoord klaar. Dan moest ik het thuis gaan opzoeken. Hij heeft me niets opgelegd. Hij heeft nooit gezegd: “Wat jij zegt kan niet, dat is fout.” Nooit heeft hij dat gezegd. Totaal niet. Over 11 september zei ik: “Geweldige dag, 19 kampioenen die dat hebben gedaan!” Je kan dan bij mij niet aankomen met: “3000 onschuldige burgers, dat kan toch niet!” In plaats daarvan stelde hij dan vragen: “Ik ben wel benieuwd, leg me eens uit waarom dat goed is? Wat is jouw bewijsvoering voor de juistheid van zo’n daad?” Veel mensen gaan dan op het emotionele vlak: “Nee, kinderen, vrouwen, allemaal zielig.” Dat werkt totaal niet. Als iemand me dat kwam zeggen, zei ik: “Nee, Amerika heeft tijdens de Golfoorlogen ook zo veel duizenden mensen vermoord. Ook allemaal onschuldig. Het is oog om oog, tand om tand. Staat ook in de Koran.”’

295 Reclasseringswerker.

296 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

297 Onder anderen uitgesproken door een deradicaliseringsexpert.

Experts kunnen een ex-gedetineerde ook met andere, voormalig radicale jongeren in contact brengen. Dit maakte in ieder geval op Yassir een grote indruk:

‘Ik heb met oud-strijders gesproken die een felle strijd hadden gevochten en het was mooi om te zien hoe zij over het geloof dachten. Zij denken toch soms anders. [...] Je hoorde allerlei mensen andere verhalen vertellen. Dat was ook goed voor het verbreden van mijn eigen horizon.’

Maar ook hierbij is het een kwestie van vrijwilligheid. Soms kwamen de experts ook niet verder, bijvoorbeeld omdat ze in de ogen van de (ex-)gedetineerden gefinancierd werden door de overheid of omdat ze te gematigd waren. En hier wrekt zich ook een ander probleem. Een medewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie vraagt zich af of het wel wenselijk is om als overheid direct invloed uit te oefenen op religieuze denkbeelden van deze (ex-)gedetineerden.²⁹⁸ Wellicht is er meer ruimte om deze opvattingen indirect te beïnvloeden, bijvoorbeeld door positieve ervaringen te genereren en zo bij te dragen aan een positiever beeld van de maatschappij.

Inzichten

- Extreme denkbeelden worden door de professionals gezien als obstakel bij een succesvol re-integratietraject.
- Extremistische ideeën zijn vaak lastig herkenbaar. Professionals geven aan niet over de juiste kennis te beschikken om onderscheid te kunnen maken tussen legitieme vormen van religieuze orthodoxie enerzijds en extremistische ideeën anderzijds.
- Professionals geven aan behoefte te hebben aan de inzet van religieuze experts en de inschakeling van religieuze gemeenschappen bij re-integratie en begeleiding.
- Er bestaat ook huiver: kunnen overheidsinstanties dan aanwijzen welke experts en welke denkbeelden nog wel of niet acceptabel zijn?

298 Beleidsmaker gemeente Den Haag.

6.3.2 Het sociale aspect van toezicht en begeleiding

Begeleiding en controle van een (ex-)gedetineerde op sociaal gebied wordt ook wel gezien als de moeilijkste tak van het werk. De professionals kunnen ‘hun’ ex-gedetineerde immers niet dag en nacht in de gaten houden.²⁹⁹ Een wijk-agent in de regio Midden-Nederland verloor ‘zijn’ ex-gedetineerde uit het oog toen hij vaker rondom moskeeën buiten de wijk moest opereren. Toch is dit ‘misschien wel het belangrijkste domein om recidive te voorkomen’.³⁰⁰

De eerste stap in het proces van begeleiding en toezicht is het leggen van contact met familieleden. Maar als de ex-gedetineerde daarvoor geen toestemming verleent, wordt dat lastig. Een reclasseringswerker zegt: ‘Als deze persoon “nee” zegt, kunnen we niets.’ Zelfs als de familie mee wil doen, zijn er nog veel onzekerheden. Volgens Tarik wist zijn familie echt niet waar hij mee bezig was:

‘Mijn moeder was niet betrokken bij mijn traject. Het was iets wat ik zelf deed. Ze belden mijn moeder niet. Ik zou dat geen goed idee hebben gevonden. Ik hou van mijn moeder, maar hield haar wel overal buiten. Het was ook deels om haar te beschermen. Je moeder maakt zich toch zorgen. Van sommige dingen had ze dus geen idee. Ik deel wel dingen, maar verzacht bepaalde dingen wel, zei het niet als er problemen waren. Ze wist veel dingen niet en dat deed ik om haar te beschermen. Ik zou ook niet hebben gewild dat de reclassering met haar sprak, omdat je dan de stroom informatie die naar haar toe gaan niet meer kunt controleren. Je weet dan niet wat de reclasseringsambtenaar tegen haar zou zeggen. Contact zou ook niet veel toe hebben gevoegd, mijn moeder zit ook niet de hele tijd bij me. [...] Ik had mijn eigen leven. Mijn moeder kon hen ook niet helpen aan bepaalde informatie die ze zochten.’

De respondenten onderstrepen allemaal het belang van kennis en informatie omtrent het sociale netwerk van de ex-gedetineerde. Met wie heeft hij contact en is dat überhaupt wenselijk?³⁰¹ Professionele instanties kunnen proberen dat netwerk te beïnvloeden. Dat kan in repressieve zin, bijvoorbeeld door het

299 Reclasseringswerker.

300 Reclasseringswerker, beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

301 Deradicaliseringsexpert.

opleggen van contactverboden.³⁰² Het netwerk kan in positieve zin worden beïnvloed door het helpen bij het regelen van een stage, baan (betaald of vrijwillig), nieuwe opleiding of lidmaatschap van een sportvereniging. Moskeeën zijn ook belangrijk: ‘Als iemand daar te extreem gaat doen, wordt hij gecorrigeerd’, aldus een van de respondenten.³⁰³ Zo’n proces van beïnvloeding van het sociale netwerk is langdurig; de meeste respondenten geven aan dat het jaren kan duren.

Ondanks dit collectieve inzicht in het belang van sociale contacten, ligt de focus bij het inrichten van toezicht en begeleiding volgens een beleidsmaker van het ministerie van Veiligheid en Justitie nog te veel op het individu: ‘Wij roepen altijd: “Ja we kijken naar de omgeving enzovoort.” [...] Maar als je vraagt: “Heb je de zus betrokken, heb je zicht op ooms, broers enzovoort en die ook gevraagd of ze mee willen doen?” Dat gebeurt niet!’

Het sociale aspect van re-integratie is ook van belang met het oog op de mensen om de ex-gedetineerde heen of bij hem in de buurt. Terugkeer van een voormalig jihadist in de samenleving kan leiden tot grote maatschappelijke onrust en sociale spanningen in de buurt.³⁰⁴ Professionals kunnen ook hier een belangrijke rol spelen: door deze onrust te minimaliseren en daarbij discreet te werk te gaan, kunnen ze stigmatisering helpen te voorkomen en het pad voor de ex-gedetineerde effenen. Een medewerker van de gemeente geeft aan dat hij een tijdlang nauwgezet de woonomgeving van een ex-gedetineerde in de gaten hield om eventuele signalen van onrust op te vangen. Ondanks alle geventileerde angsten, zijn er uiteindelijk maar een paar gevallen van maatschappelijke ophef geweest. Meestal was de terugkerende ex-gedetineerde onbekend of werd hij niet herkend.

Inzichten

- Re-integratie heeft baat bij het vroegtijdig betrekken van familieleden.
- Het is lastig het sociale netwerk van een ex-gedetineerde in kaart te brengen. Er wordt dikwijls te weinig in geïnvesteerd.
- Dat komt onder andere doordat een ex-gedetineerde veel ruimte heeft om zijn *Umfeld* voor de reclassering en andere instanties af te schermen.

302 Medewerker CVvi.

303 Politiefunctionaris Rotterdam.

304 Beleidsmaker gemeente Rotterdam.

- Gericht hulp bieden bij het vinden van een baan, stage, opleiding enzovoort kan handig ‘wisselgeld’ zijn bij het opzetten van een re-integratietraject.
- Door toezicht te houden op de woonomgeving van een ex-gedetineerde kan maatschappelijke onrust worden beperkt. In de praktijk lijkt het met de ophef ook wel mee te vallen.

6.3.3 Praktische begeleiding

De praktische begeleiding en controle van deze categorie (ex-)gedetineerden is gericht op het beperken van eventuele ‘detentieschade’ en op het bieden van een nieuw perspectief. Volgens een moskeebestuurder moet de ex-gedetineerde af van het stempel ‘gevaarlijke terrorist’, zodat hij zichzelf weer gaat zien als volwaardig lid van een (niet-criminele) gemeenschap. Het belang van een zinvolle dagbesteding is al vaker onderstreept. Daardoor heeft een ex-gedetineerde ‘simpelweg minder tijd om na te denken over deviant gedrag’, aldus een medewerker van de DJI. Het is tevens een signaal van de overheid aan (ex-)gedetineerden. Een reclasseringswerker stelt: ‘Het laat zien dat je oprecht bent. Dat “de slechte maatschappij” toch bereid is om iets voor iemand te doen en in principe het beste met iemand voor kan hebben.’

Praktische begeleiding neemt verschillende vormen aan, maar staat of valt volgens de respondenten met bereidwilligheid van de ex-gedetineerde om die begeleiding aan te nemen en ‘er wat mee te doen’. Wanneer iemand niet bereid is om zich in te zetten, is begeleiding in de ogen van veel respondenten zinloos.

Uit hoofdstuk 5 bleek dat veel ex-gedetineerden graag weer aan het werk wilden of een opleiding wilden volgen, maar dat dat voor hen niet eenvoudig was. Zowel de ex-gedetineerden als de betrokken professionals zijn niet altijd even bedreven in het zoeken naar alternatieve oplossingen die passen bij hun situatie. In de woorden van een politiefunctionaris uit Rotterdam:

‘Je moet kijken naar oplossingen die misschien buiten de gebruikelijke paden vallen. Waar denkt iemand zelf over na? Heeft de ex-gedetineerde daarover wel nagedacht? En als hij dat niet [heeft gedaan] dan moet je zeggen dat hij dat misschien eens moet gaan doen. Het is zijn toekomst. [...] Praat met zo’n jongen en zeg dan wat hij wel kan doen. Expert worden over zijn ervaringen? Andere dingen doen? Iets met zijn kennis doen? Hebben wij iets binnen de gemeente? Binnen een bedrijf? Zomaar iets zoeken en het daarbij laten, dat moet je bij [dit soort gevallen] niet doen.’

Daarvoor is soms ook bestuurlijk lef nodig. Een lokale beleidsmaker van de gemeente Amsterdam beschrijft hoe hij zijn nek uitstak bij het afgeven van een Verklaring Omtrent het Gedrag (VOG) voor een ex-gedetineerde:

‘Hij was nog vatbaar, hebben we drie jaar in geïnvesteerd en dan is hij weg. Hij was een van de beste. Het zou zonde zijn geweest als we niet een uitzondering konden maken, maar dat is natuurlijk een hele moeilijke afweging want als het fout gaat moet je daar wel verantwoording voor afleggen.’

Ook in de gesprekken met de professionals kwam steeds weer het obstakel van de sanctielijst naar voren. Plaatsing op die lijst maakt de praktische begeleiding van ex-gedetineerden heel erg moeilijk. Een aantal professionals bestempelde de sanctieregeling dan ook als ‘belachelijk’, ‘pure symboolpolitiek’ en ‘onze grootste vijand van dit moment’.³⁰⁵ Volgens deze respondenten kan de sanctieregeling wel waarde hebben, maar alleen als de regeling gecoördineerd, weloverwogen en vooral flexibel wordt toegepast in samenhang met de bestaande maatregelen ter bevordering van re-integratie. Een beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie stelt:

‘Personen die naar Syrië gaan om daar bij een terroristische organisatie te vechten: wat mij betreft plaats je die op die lijst. Je wilt die persoon verstoren, het moeilijker maken dat men terrorisme ondersteunt. Hierdoor worden ook diegenen die hun geld geven of willen geven verdacht. Je hoopt dat dat afschrikkend werkt of het in ieder geval bemoeilijkt om aan dergelijke zaken steun te verlenen. Dat is een prima gedachtegang. Waar het moeilijker wordt, is wanneer je hier (in Nederland) vrijkomt. En dan? Als jij veroordeeld zou zijn geweest voor terrorismefinanciering, dan lijkt me dat [plaatsing op de sanctielijst] een terecht gevolg. Wanneer jij iemand bent met een uitkering, zonder geld, is het eigenlijk een beetje een gekke maatregel. Maar het is natuurlijk ook een politieke maatregel.’

Volgens een medewerker van de gemeente heeft de sanctieregeling vooral waarde als stok achter de deur; als pressiemiddel om deelname aan re-integratieactiviteiten af te dwingen. Maar als het een grillig, opzichzelfstaand, onge-

305 Citaat afkomstig van een openbaar aanklager, maar door meer professionals in gelijklopende bewoordingen zo geformuleerd.

controleerd beleidsinstrument blijft, wordt het door alle respondenten als een grote belasting voor hun werk beschouwd.

Een terugkerend thema in de gesprekken met de professionals is de vraag naar de inspanning die vanuit de maatschappij verwacht mag of moet worden. Hoe ver moet de overheid gaan bij het faciliteren van re-integrerende jihadisten? Moet de overheid wel investeren in huisvesting, uitkering en schuldhulpverlening ten behoeve van individuen van wie ‘weinig goeds te verwachten is’?³⁰⁶ Veel geïnterviewde professionals geven uitdrukking aan hun frustratie over het feit dat sommige ex-gedetineerden aanzienlijke steun ontvangen van de gemeenschap, terwijl ze afspraken niet nakomen en de schijn wekken er een dubbele agenda op na te houden:³⁰⁷

‘Er zijn genoeg jongens die praten heel leuk met een jongerenwerker, en die voelt zich dan heel effectief en nuttig, en die heeft dan misschien één uur een positieve invloed op zo’n gast in de week. De rest van de tijd zit hij in die [extremistische] kring. Maar die gast wel helpen met schuld aflossen en helpen met een huis regelen. [...] Alleen dat contact is waardevol. Laat hem maar werken voor zijn geld.’³⁰⁸

Het voorgaande citaat toont aan dat praktische begeleiding deel uit moet maken van een bredere aanpak, die volgens de respondenten gekenmerkt moet worden door een combinatie van hulp, begeleiding en (de dreiging van) sancties. Wanneer zo’n pakket niet beter vorm krijgt en structureler wordt ingebed in een samenwerkingsverband van alle instellingen die erbij betrokken zijn, gaat het volgens de respondenten niet werken. Een dergelijk pakket zal dan hoogstens de maatschappelijke of politieke onrust aanwakken. Het is daarom van belang om de re-integratietrajecten vorm te geven volgens een duidelijke doelstelling, waarbij alle drie hiervoor beschreven aspecten worden meegewogen. Zo’n overkoepelende aanpak is er nog niet, aldus een politieman uit Rotterdam:

306 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

307 Onder anderen: beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie, reclasseringswerker, beleidsmaker gemeente Amsterdam.

308 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

‘Waar wil ik over een jaar zijn? Waar wil ik over twee jaar zijn? Wanneer kunnen we zaken gaan afbouwen? Dat is er niet. Er is geen doel. Wat voor beeld heb je? Wat wil je gaan doen? [...] Je moet bedenken: wat is haalbaar. Misschien moet je hele andere partijen daarbij gaan halen.’

Inzichten

- Praktische begeleiding dient gericht te zijn op het aanbieden van een zinvolle dagbesteding.
- Een cruciale voorwaarde is de inspanning en inzet van de ex-gedetineerde zelf.
- De manier waarop de sanctieregeling nu wordt toegepast, wordt door de respondenten gezien als zijnde schadelijk voor het re-integratie-traject.
- Re-integratie staat of valt met de mate waarin een dynamisch en flexibel pakket van sanctie- en hulpmiddelen kan worden samengesteld.
- Re-integratie en praktische nazorg moeten worden ingebed in een aanpak die vergezeld gaat van een duidelijke doelstelling en taakverdeling, alsmede van een duidelijk systeem van coördinatie én evaluatie.

6.4 Obstakels voor re-integratie

In paragraaf 6.3 zijn de ervaringen van professionals rond toezicht op en begeleiding van extremistische ex-gedetineerden in kaart gebracht, met betrekking tot de drie belangrijkste aspecten van re-integratie. In deze paragraaf staan we stil bij een aantal overkoepelende punten van zorg, ‘obstakels’, die het proces van re-integratie in algemene zin bemoeilijken en die door de respondenten werden aangedragen.

6.4.1 Onoverzichtelijkheid van de betrokken instanties

Onze respondenten geven allemaal aan dat re-integratie een zaak is van meerdere partijen. Toch spreken zij ook de zorg uit dat het ‘netwerk’ rondom deze re-integratietrajecten de laatste jaren te omvangrijk en te onoverzichtelijk is geworden: ‘Gemeente, NCTV, directie veiligheid, de deelgemeente,

welzijn, er zaten wel vijftien mensen. Het was nieuw. Iedereen was erbij gehaald. Dat was goed bedoeld. Mensen van scholen, noem maar op.’³⁰⁹

Vaak schoven ook partijen of vertegenwoordigers aan die eigenlijk geen wezenlijke bijdrage of kennis konden leveren. Een aantal respondenten wees in dit verband op de rol van moskeeën. In sommige gevallen speelden die een belangrijke rol, maar in andere steden waren het ‘vooral gebedsplaatsen. Veel meer is het dan eigenlijk niet. [...] Daar zit geen kracht, daar kun je eigenlijk niets mee.’³¹⁰ Het schiften van de nuttige en ‘overbodige’ partners in dit proces en het opbouwen van vertrouwen tussen de betrokken partners kost veel tijd en energie. Daarnaast vergen omvangrijke netwerken een aanzienlijke mate van coördinatie. ‘Je moet dan iemand hebben die de zaak technisch kan leiden en voorzitten’, aldus een politiefunctionaris. Iets dat niet altijd even vanzelfsprekend is.

6.4.2 Delen van informatie

Binnen de in paragraaf 6.4.1 genoemde netwerken is frequent contact een pré: ‘Wanneer je elkaar geregeld ziet verloopt de samenwerking vaak ook makkelijker.’³¹¹ Maar die samenwerking, en in het bijzonder het delen van informatie tussen de betrokken partijen, staat nog in de kinderschoenen. Iedereen ziet ook wel dat ‘de terugkeer [in de samenleving] ver voor de vrijlating begint’.³¹² Toch doen diverse respondenten hun beklag over het feit dat zij zonder waarschuwing werden geconfronteerd met de vrijlating van een bepaalde gedetineerde. Daardoor liepen de re-integratieprogramma’s achter de feiten aan. Dit lijkt voornamelijk het geval geweest te zijn als een gedetineerde werd vrijgesproken of zijn detentie niet volledig uit hoofde te zitten.

Informatie omtrent jihadistische verdachten of ex-gedetineerden is natuurlijk een gevoelige aangelegenheid. Belangrijke informatie over toezicht en begeleiding is onderhevig aan strikte geheimhouding. Politie, justitie, AIVD, RID’s, gemeentewerkers: ze mogen soms niet eens informatie vrijgeven. Dit maakt het re-integratietraject er voor professionals vaak niet eenvoudiger op:

309 Politiefunctionaris Rotterdam.

310 Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

311 Idem.

312 Idem.

‘Wat heel lastig is, echt het moeilijkste in dit wereldje, is dat je als reclasseringsmedewerker, gemeenteambtenaar, begeleider of familielid [om moet gaan] met een aantal van deze jongens die sociaal wenselijk gedrag vertonen, terwijl er [bij andere instanties] signalen zijn dat ze heel andere dingen aan het doen zijn. Dan kunnen ze tegen ons zeuren over een zware maatregel, maar dan hebben ze [aan andere instanties] al laten zien dat ze niet te vertrouwen zijn. Dan is het heel lastig als deze informatie niet gedeeld kan worden. Iemand moet dan een beetje inzicht meegeven aan de verschillende partijen: “Ja, ik kan er niet veel over zeggen, maar ik krijg signalen dat hij zich elders toch echt heel anders gedraagt dan tegenover jou.”’³¹³

Respondenten weten ook niet altijd welke informatie ze nu wel of niet mogen delen. Of ze zijn bang dat ze hun informatiepositie binnen een bepaalde gemeenschap verliezen wanneer ze ‘uit de school klappen’. Volgens de door ons geïnterviewde politiefunctionarissen zijn er voldoende mogelijkheden om relevante informatie te delen, ook wanneer bepaalde protocollen of convenanten dit bemoeilijken. In alle gevallen kan er gepoogd worden om op impliciete wijze relevante partijen toch van informatie te voorzien (zie ook het voorgaande citaat), maar eenvoudig is het niet.

6.4.3 *Verschillende organisatieculturen samenbrengen naar een duidelijk doel*

In samenhang met het voorgaande blijkt ook dat de diverse betrokken partijen er zelf verschillende doelstellingen op na houden. ‘Als reclasseringsmedewerker of zorgmedewerker zit [je] er gewoon anders in’, aldus een beleidsmaker van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Een medewerker van de gemeente Amsterdam:

‘Veel professionals zijn opgeleid met het idee dat zij niet het vertrouwen van de cliënt moeten verliezen. Maar dat moet geen doel op zich zijn. Dat kan een middel zijn, maar geen doel. Hulpverleners hebben vaak heel veel moeite om personen te confronteren met het gedrag dat zij vertonen.’

³¹³ Beleidsmedewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Een politiefunctionaris uit Den Haag drukte zich in soortgelijke bewoordingen uit.

Een politiefunctionaris vertelt op zijn beurt dat hij te horen kreeg dat een ex-gedetineerde zich aan ‘bijna’ alle afspraken had gehouden, naar volle tevredenheid van een reclasseringswerker. Daar was de politieman in kwestie veel minder tevreden over: ‘Hij heeft zich bijna aan al die afspraken gehouden? Dus hij heeft er een paar niet gehaald? Welke? Ik dacht: wat is dit joh?!’

Vanwege deze – logische en onvermijdelijke – botsing van doelstellingen, is het volgens de respondenten des te meer van belang dat er een overkoepelend doel wordt nagestreefd. Uiteindelijk zou de (nationale) veiligheid centraal moeten staan, aldus de respondenten.

6.4.4 Discretie

In de interviews werd vaak gesproken over de gevoeligheid van de re-integratieprocessen. Hoe meer partijen erbij betrokken raken, hoe sneller vertrouwelijke informatie op straat komt te liggen. Dat zou in dit geval schadelijk zijn, aldus de respondenten. Zowel voor de ex-gedetineerde, als met het oog op mogelijke maatschappelijke onrust. Discretie is een vereiste, aldus een politiefunctionaris uit Rotterdam: ‘Ik zeg dan: “Dit is een papier, iedereen tekent voor geheimhouding.” Ik zeg: “Degene die erover lult, die gaat eruit.” Ik zeg: “Dat is duidelijk?” De gemeente speelde al met dat idee, maar ik zei dat ze dat ook moeten doen. Er is geen vrijheid blijheid dan.’

6.4.5 Kennislacunes

De effectiviteit van een re-integratietraject is volgens de respondenten afhankelijk van de ervaringen en kennis van de verschillende betrokken partijen op het vlak van radicalisering en terrorisme. Maar zelfs binnen de wetenschap bestaat er nog onenigheid over de mate waarin radicalisering en deradicalisering bestudeerd en herkend kunnen worden. En als die kennis al beschikbaar is, dan zijn de academische studies vaak heel abstract van aard of juist heel gedetailleerd uitgewerkt voor een specifieke, niet-Nederlandse situatie. Het gebrek aan bruikbare en betrouwbare informatie zorgt er dan ook voor dat er onder experts en professionals nog steeds een grote vraag is naar (nieuwe) kennis over radicalisering en deradicalisering. Ex-gedetineerde Yassir beschrijft die kennislacune treffend: ‘Er kwam iemand aan de deur van maatschappelijk werk en die zei vervolgens: “We weten het eigenlijk ook niet, hoe we met dit

soort gevallen om moeten gaan.” Dat was het eigenlijk. Toen dacht ik: laat maar zitten dan.’

Niettemin zijn er verschillende bureaus en centra opgericht die trainingen en cursussen op dit vlak verzorgen. Daardoor is het kennis- en ervaringsniveau binnen bepaalde regio’s in de loop der jaren behoorlijk gestegen. Er bestaan anno 2015 dus wel meer mogelijkheden tot verdieping dan direct na 2001 of 2004. Maar de kennis is dikwijls geclusterd: in de Randstad of binnen bepaalde organisaties en afdelingen. Bij organisaties als de politie, reclassering en de gemeente is het vaak afhankelijk van de toewijding van individuele medewerkers die hier (zelf)studie naar hebben verricht.³¹⁴

6.4.6 Het proportionaliteitsbeginsel

In vrijwel alle gesprekken kwam de kwestie van proportionaliteit aan de orde. Verschillende professionals meenden dat rondom re-integratietrajecten van jihadisten ‘mensen in de stress schoten en het er misschien weleens harder aan toe ging dan strikt noodzakelijk’.³¹⁵ En dat terwijl juist radicale jongeren zeer gevoelig zijn voor – in hun ogen – onheuse vormen van bejegening of onrechtvaardig optreden van de overheid. In deze gevallen is het proportionaliteitsbeginsel een goede richtlijn: moet in een bepaald concreet geval meteen naar de sanctieregeling worden gegrepen of kan iemand ook via begeleiding bij uitkering of opleiding worden geholpen dan wel onder druk worden gezet? En hoe ingrijpend of intensief moet die begeleiding zijn? Een politiefunctionaris uit Rotterdam:

‘Je moet bij hem [de ex-gedetineerde] niet de deur platlopen. De gemeente wil dan alles weten wat er is. Het is toch geen tijd van de Stasi in Duitsland? Ik zeg: laat het soms ook los. Je gaat mensen onnodig belasten en mensen denken: we moeten alles van hem weten.’

Er zijn altijd wel alternatieve routes en benaderingswijzen te bedenken. Wijkagenten zijn daar dikwijls ook zeer bedreven in: ‘Als je er via de voordeur niet inkomt, dan moet het via de achterdeur. Dat geef ik wel mee’, aldus een politiefunctionaris.

³¹⁴ Politiefunctionaris Den Haag.

³¹⁵ Openbaar aanklager.

6.4.7 Verwachtingsmanagement

Verrassend genoeg gaven zowel de ex-gedetineerden als de geïnterviewde experts aan dat er bij de communicatie nog wel wat te winnen is. Met name op het vlak van de wederzijdse verwachtingen. Dikwijls weet een ex-gedetineerde niet goed wat er van hem wordt verwacht, ook al is het al verschillende keren uitgelegd. Nassim:

‘Je moet open zijn. Ik zou [bijvoorbeeld] heel graag van de politie willen weten wat ze van me verwachten. We zouden moeten leren van de gevangenis en politie. Ik wil weten wat zij van me verwachten: ik zit nu thuis. [...] Hoe ziet mijn toekomst eruit? [...] Ik weet niet wat ik moet doen. Dat is een heel irritant gevoel. Iedereen met wie ik spreek zegt dat.’

Ook Yassir zegt:

‘Er is nooit iemand bij me thuis geweest, bij me aangebeld en gevraagd: “Kunnen we iets voor je doen?” Helemaal niets. Geen wijkagent, niemand. Ik vind dat er al voordat je vrijkomt een gesprek met je moet zijn aangegaan. “Je komt bijna vrij: wat wil je doen? Wil je werken? Wil je school? Wil je hulp? Dan zijn er voorwaarden. Wil je niet geholpen worden? Dan laten we je over aan politie en justitie.”’

Ook de betrokken professionals benadrukken het belang van duidelijkheid: ‘Je moet je uitspreken: wat is je plan, wat zijn de regels, waar moet iemand aan voldoen en dat iemand weer aan het werk moet.’³¹⁶ Als je duidelijk bent ‘dan krijg je het ook terug. Gewoon op basis van respect. Niet zo gespannen doen’, stellen twee politiefunctionarissen.³¹⁷

6.4.8 Beschikbare middelen

Ten slotte benadrukken de professionals dat re-integratietrajecten soms ook gewoon mislukken door gebrek aan budget, tijd en energie. Begeleiding van en toezicht op (ex-)gedetineerden is een intensieve en vooral ook langdurige aan-

³¹⁶ Politiefunctionaris Rotterdam.

³¹⁷ Politiefunctionaris Den Haag.

gelegenheid. Dat moet zich vertalen in voldoende budget en de beschikbaarstelling van fte's en tijd voor deze trajecten. Anders heeft het geen zin, daarover zijn alle respondenten het eens.

6.5 Conclusie

Rondom re-integratietrajecten van jihadistische en extremistische gedetineerden is in een paar jaar tijd een woud van organisaties en partijen gegroeid. Uit de interviews met professionals bleek dat er nog terrein te winnen is op het gebied van coördinatie, samenwerking, aansturing en het ontwikkelen van *evidence based* benaderingswijzen. Een algemene vuistregel voor het opzetten van succesvolle re-integratietrajecten bestaat niet, het hoort maatwerk te zijn. Een overkoepelende doelstelling en een verzameling *best practices* wordt toch wel als wenselijk beschouwd.

Op ideologisch vlak is er behoefte aan meer kennis en aan de inzet van religieuze experts. Op sociaal gebied is het kunnen betrekken van familieleden en het kunnen identificeren van gewenste en ongewenste vrienden en *peers* van belang. Ook vertellen de professionals dat ze meer handvatten nodig hebben om te kunnen omgaan met – vermeende of gevreesde – maatschappelijke onrust en stigmatisering. In praktische zin wordt de willekeurige, grillige en door de plaatselijke en justitiële autoriteiten niet te beïnvloeden toepassing van de sanctieregeling als een obstakel voor een succesvol re-integratietraject beschouwd. Alle respondenten geven aan dat er meer ruimte moet komen voor het samenstellen van dynamische, flexibele pakketten van repressieve en integratieve instrumenten voor re-integratie.

De onoverzichtelijke hoeveelheid personen en instanties, geheimhouding of juist gebrek aan discretie worden eveneens als obstakels genoemd voor resocialisatie en re-integratie. Ook de gebrekkige toegang tot of beschikbaarheid van kennis en informatie, botsende doelstellingen en een tekort aan budget en middelen kan het re-integratieproces bemoeilijken. Juist op deze punten verwachten de respondenten veel van een verbeterde vorm van coördinatie en afstemming. Aan toewijding en betrokkenheid schort het immers niet, noch van de professionals vanuit de maatschappelijke organisaties, familieleden en religieuze gemeenschappen, noch vanuit politie, justitie en de plaatselijke instanties.

De politie aan zet?

7.1 Inleiding

In voorgaande hoofdstukken is nog niet expliciet ingegaan op de hoge verwachtingen die vanuit samenleving en politiek worden uitgesproken over de bijdrage van de politie aan de strijd tegen radicalisering en terrorisme. Wat wordt er verwacht van de politie in de omgang met ‘draaideurterroristen’? Wanneer is de politie aan zet? De verschillende nota’s en rapporten die de afgelopen jaren zijn verschenen, wekken de indruk dat de taak van de politie alomvattend is en zowel preventie als repressie behelst.

In de nota *Van Dawa tot Jihad* geeft de AIVD negentien strategieën om de ‘radicale islam’ tegemoet te treden.³¹⁸ Die strategieën variëren van het verwerven van inzicht in de doelstellingen van radicale islamitische groeperingen en het inschakelen van positieve rolmodellen tot het wegnemen van de vermeende sociaal-economische voedingsbodem voor radicalisering. Daarbij dient de politie een grote rol te spelen: ze moet zich samen met justitie, de AIVD en de NCTV bezighouden met het voorlichten van autoriteiten over deze bewegingen en met de organisatie van samenwerking tussen verschillende partijen om tot ‘een betere en meer gestructureerde bundeling, vergelijking en weging van informatie met betrekking tot de bestudeerde fenomenen’ te komen. Ook dient de politie bij te dragen aan ‘het ontwerpen en implementeren van maatgerichte interventiestrategieën met betrekking tot terrorisme en radicaliseringsprocessen’. Verder moet de politie, naast haar klassieke taken rond opsporing en aanhouding, bijzondere inspanningen verrichten bij het verstoren of infiltreren van islamistische groepen of individuen, alsmede bij de beveiliging van mogelijke doelwitten.³¹⁹ Bij dit alles moet de politie onnodige frustraties en discriminatie voorkomen.³²⁰

318 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 2004: 54-59.

319 Ibidem.

320 Zannoni e.a., 2008: 49-52.

Ook het ministerie van Justitie (2005) schrijft in de nota *Radicalisme en Radicalisering* (2005) een brede inzetbaarheid toe aan de politie. Volgens die nota is de politie inzetbaar bij:

- het signaleren en duiden van radicalisering;
- het inschakelen van andere organisaties (verbinden);
- het verwerven en delen van informatie;
- het uitvoeren van repressieve en verstorende ingrepen.³²¹

In verschillende beleidsnota's die in de daaropvolgende jaren verschenen, worden die punten in verschillende bewoordingen herhaald. Het netwerk van contacten van de wijkagent is daarbij volgens de NCTV-nota *Lokale en justitiële aanpak van radicalisme en radicalisering* (2005) onmisbaar. Om tot in de 'haarvaten van de samenleving' te reiken, zijn contacten met buurtbewoners, onderwijsmedewerkers, moskeeën en jeugdwerkers essentieel.³²²

Het COT-rapport *Democratie en radicalisme* (2010) gaat nog een stap verder, en moedigt eerstelijns werkers (dus ook de wijkagenten) aan om in gesprekken met radicaliserende jongeren de waarden van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit te benadrukken en hun de grenzen van de democratische rechtsstaat te blijven uitleggen.³²³

Anno 2015 zijn de verwachtingen er niet kleiner op geworden. Zo ziet het ministerie van Veiligheid en Justitie in het *Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme* (2014) nog steeds een cruciale rol voor de politie weggelegd. Die rol is opnieuw zeer breed. De politie moet bijdragen aan het verstoren van radicaliseringsprocessen, informatie verstrekken, nieuwe 'aanslagmiddelen en methoden' identificeren, tegenmaatregelen nemen, toezien op terugkerende Syrië-gangers en diverse andere inhoudelijke en coördinerende taken in de strijd tegen radicalisering op zich nemen.³²⁴

In deze rapporten wordt vrijwel niet over de rol van de politie bij het voorkomen van recidive en het bevorderen van re-integratie van voormalige jihadisten gesproken. Dat is niet verassend; het fenomeen van de 'draaideur-jihadist' is relatief nieuw. Toch biedt artikel 3 van de Politiewet voldoende

321 Ministerie van Justitie, 2005: 3-4, 22-24; Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2007: 24; Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 2005: 7; Zannoni e.a., 2008: 47.

322 Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 2005: 6.

323 COT, Forum & Bureau Van de Bunt, 2010: 38.

324 Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2014.

mogelijkheden. Volgens dit artikel is de politie belast met de handhaving van de openbare orde en hulpverlening, alsmede met de strafrechtelijke handhaving. Het toezien op de trajecten van re-integratie en het voorkomen van recidive vallen daar zeker onder.

7.2 Een blik op de politiepraktijk

Hoe vertalen de hiervoor opgesomde verwachtingen zich naar de praktijk van de re-integratietrajecten? Uit de interviews blijkt dat de politie – vaak vooral de wijkagent – in een aantal situaties en activiteiten van grote invloed is:

- *Uitvoeren van repressieve maatregelen bij (dreigende) recidive.* Op basis van haar bevoegdheden is de politie in eerste instantie belast met de taak repressief op te treden wanneer (hernieuwde) radicalisering zich voordoet.
- *Informatie over re-integratie verzamelen, delen en duiden.* Politiediensten schuiven aan bij overleg tussen de betrokken partijen. Zij zijn bij uitstek geschikt om als ‘verdeelstation’ van informatie tussen de partijen te fungeren, aangezien ze over lokale informatie beschikken, maar ook contacten met centrale instanties onderhouden, inclusief de AIVD (via de RID).
- *Toezien op de naleving bijzondere voorwaarden.* Politieagenten zien toe op de naleving van de bijzondere voorwaarden die aan een ex-gedetineerde zijn opgelegd. Wijkagenten kunnen hier een rol in spelen.
- *Controleren van het sociale netwerk na vrijlating.* Een wijkagent kan op basis van zijn kennis over de buurt en haar bewoners een belangrijke rol spelen bij het in kaart brengen van de sociale netwerken van een ex-gedetineerde, en daar ook preferenties aan ophangen.
- *Kennis delen op het gebied van radicalisering en terrorisme.* Door de jaren heen hebben diverse politiediensten ruim geïnvesteerd in kennis en scholing op het gebied van radicalisering en terrorisme. Ook is er veel praktische ervaring opgedaan. Die kan – en moet – worden overgedragen aan andere instanties.
- *Aanspreekpunt zijn voor de ex-gedetineerde.* Gedurende de re-integratie kan het van belang zijn dat een ex-gedetineerde zijn weg weet te vinden naar de politie. Bijvoorbeeld wanneer een ex-gedetineerde te maken krijgt met bedreigingen of maatschappelijke onrust.
- *Aanspreekpunt zijn voor de sociale omgeving van de ex-gedetineerde.* Wijkagenten kunnen een belangrijke schakel vormen tussen de ex-gedetineerde, diens sociale omgeving en de autoriteiten. Wanneer een wijkagent een goede reputatie geniet in zijn of haar buurt, mag die invloed niet worden onderschat.

- *Wegnemen van frustratie en wantrouwen.* Zowel de professionals als de ex-gedetineerden zeggen dat de houding van politiefunctionarissen jegens een ex-gedetineerde van grote invloed is op diens opstelling jegens de samenleving – ten goede, maar ook ten kwade.
- *Bij de les houden van de ex-gedetineerde.* Wanneer andere, vrijwillige trajecten niet goed werken, kan de wijkagent de ex-gedetineerde wijzen op de consequenties van onwillig gedrag of van recidive.
- *Stimuleren van de samenwerking.* Door bekendheid met de buurt waarin een ex-gedetineerde terugkeert, is een wijkagent goed uitgerust om de juiste organisaties en personen bij het traject van toezicht en begeleiding te betrekken. Zo vertelde een wijkagent dat hij diverse ex-gedetineerden aan een baan en geschikte moskee heeft geholpen.
- *Praktische betrokkenheid re-integratie.* Hoewel de wijkagent geen jongerenwerker is, kunnen zich situaties voordoen waarin het handig is dat de politie inspringt. Een wijkagent vertelde dat hij, bij afwezigheid van reclasseringstoezicht, ten behoeve van het opbouwen van een goed contact een ex-gedetineerde heeft geholpen een bankrekening te openen.

Deze lijst geeft blijk van een brede betrokkenheid en inzetbaarheid van de politie. Volgens sommige respondenten zou de politie zich moeten beperken tot de meer repressieve en harde maatregelen om recidive te voorkomen. Voor andere respondenten is ook het opbouwen van vertrouwen en de meer sociale rol van de wijkagent bij het vormgeven van een re-integratietraject van belang. Vanzelfsprekend behoren die laatste activiteiten niet tot de hoofdtaken van de politie, maar er blijkt een duidelijk continuüm te zijn van repressieve, via preventieve, naar integratieve activiteiten van de politie, gericht op het duurzaam en langdurig voorkomen van recidive door re-integratie te bevorderen.

7.3 De ex-gedetineerde en de politie

Hoe kijken de ex-gedetineerden zelf aan tegen hun contacten met de politie? De meeste geïnterviewde ex-gedetineerden geven aan dat ze na hun vrijlating geen enkele behoefte hadden aan dergelijke contacten:

‘Nee, de politie heeft mij nog nooit bezocht. [...] Volgens mij hadden ze me na de bevrijding gelijk moeten bezoeken. Maar de wijkagent is nooit geweest. Van mij hoeft dat ook niet! Ik vond het juist goed dat ze nooit

zijn gekomen. Wat komen ze dan doen? Hoi zeggen? Ik heb een keer gedag gezegd, dat was een paar weken geleden, toen kwamen ze voor de burens, en stonden ze beneden. Ik zwaaide uit het raam: “Hoi, alles goed?” “Ja. Ik hoorde dat je een paar dagen weg was. Alles goed?” Dat is de eerste keer en de laatste keer dat ik de wijkagent heb gezien. Ik hoef niet constant politie over de vloer te hebben.’³²⁵

Khalid vindt het vooral ‘een beetje denigrerend als een agent zomaar je huis binnenkomt terwijl je nergens officieel [meer] verdachte van bent’. Nassim beaamt dat:

‘Laat me gewoon met rust. Intimideer me niet. Dat werkt averechts. Wees ook niet te vriendelijk, want daar houd ik ook echt niet van, net doen alsof ik een of ander ziek kind ben. “O, hoe gaat het met je?” Daar houd ik niet van. Als ik iets verkeerd doe, pak me op. En als ik niets doe, laat me gewoon met rust. Ze zien me niet als normale burger.’

De meeste ex-gedetineerden denken niet dat de politie nog veel voor hen kan betekenen, ze herinneren zich vooral hun negatieve ervaringen met politiefunctionarissen vóór hun detentie. Tarik: ‘Ik heb geleerd dat als je iets wilt bereiken [...] dan moet je het nooit van je leven met de politie of bewakers delen want die hebben het IQ van een knakworst.’

Nassim heeft wél contact met de politie gezocht na zijn vrijlating, maar is daar niet tevreden over:

‘Ik kan je op dit moment honderd doodsb bedreigingen die ze [personen via internet] aan mij hebben gestuurd laten zien. “We schieten je dood, we gooien je in de zee. We gaan een bom plaatsen in de shariadriehoek.” Ik ben naar de politie gegaan met: “Hebben jullie dat gezien?” Ze hebben toen niets gedaan. Als ik dat [die bedreigingen] zou schrijven, zit ik weer voor een paar jaar vast.’

Ook een wijkagent realiseert zich dat politieoptredens niet altijd ideaal verlopen. Zo herinnert hij zich hoe een bepaalde arrestatie heftig verliep en daarvoor bij de gedetineerde in kwestie kwaad bloed zette:

‘Die arrestatie is niet goed verlopen. Er kwamen ineens tien man binnen. Het ging wel netjes, maar het zijn wel tien man! Vrouw en twee kinderen zaten daar. Dat is niet handig als je die relatie goed wilt houden. Ik had tegen hem gezegd: “Als je ooit aangehouden moet worden, maak je geen zorgen, je kinderen zullen daar in principe geen last van hebben.” Ik kan hem gewoon bellen dat hij naar beneden moet komen. Dat is dan een stuk handiger. Vervolgens komt hij op de TA met andere bekenden. En dan wordt hij vrijgelaten en dan zie je duidelijk een keiharde invloed van de mensen met wie hij daar zat. Hij begint ineens te twitteren, kraamt van alles uit, sluit zich aan bij een groep waar hij zich eerst niet in bevond. Toen ik hem uitnodigde om hier eens over te spreken stuurde hij me een bericht: “Ik kom niet, niet om jou, het is niet persoonlijk, maar ze hebben me meegenomen waar mijn kinderen bij waren. Ik ben mijn baan kwijt.”’

Dit soort ervaringen belemmeren na vrijlating een normaal contact met de politie. Een advocaat van een van de gedetineerden vindt dat jammer: een van zijn cliënten kreeg te maken met bedreigingen, maar durfde niet meer bij de politie aan te kloppen voor hulp of bescherming, of wilde dat niet meer.

Tegelijkertijd blijkt uit verschillende interviews dat wijkagenten en politiefunctionarissen ook een positieve invloed kunnen hebben op een re-integratietraject. ‘Het zijn personen die soms wel het verschil maken’, stelt een familielid van Mehmet. Een deradicaliseringsexpert bevestigt dit: ‘Naar het instituut van “de politie” zijn mensen vaak wantrouwig, maar een bepaald persoon daarentegen mogen ze soms wel.’ Ex-gedetineerden waarderen het wanneer politieagenten open en duidelijk zijn. Maar de rollen moeten wel uit elkaar gehouden worden: politieagenten zijn geen hulpverleners of gesprekspartners. Yassir:

‘Politie kan vrij weinig doen tijdens de re-integratie. Die hebben een hele andere rol in de maatschappij. Ik ben aangehouden door dezelfde man in uniform. En die zou dan vervolgens aan mij moeten vragen: “Hoe kan ik je helpen?” Ik zou dat niet accepteren. Een agent heeft dan verschillende petten op. Ik raak dan in de war. Daar word ik ook wantrouwig van. Ik zou het fijn vinden als de politie gewoon duidelijk is: “Ik ben agent. Ik werk hier in de wijk.” De agent is geen hulpverlener, geen maatschappelijk werker. Die heeft ook vaak geen expertise of kennis om hiermee om

te gaan. Hoe kan een wijkagent een inhoudelijk religieuze discussie aangaan met een jongen van twintig? Ik denk ook dat de kennis van die jongens wordt onderschat. Die jongens zijn ideologisch gemotiveerd. Die geloven daar echt in. Zij halen sterke argumenten aan. De eerste vraag die hij je gaat stellen is: “Wat is jouw bewijs? Wat is jouw religieuze bewijs dat wat ik zeg niet klopt? Ik wil een vers uit de Koran. Ik wil graag een uitspraak van profeet waarin mijn gedachten worden weerlegt.” Ik zie oom agent niet een vers uit de Koran reciteren.’

De meeste gedetineerden verwachten dat ze in de gaten worden gehouden en vinden dat ook geen groot probleem, zolang het maar onopvallend gebeurt. Khalid: ‘Ja, waarom zou je mij moeten vertrouwen, als overheid zou ik dat niet aan het toeval overlaten. Zou een beetje naïef zijn.’ Nassim vindt het vooral belangrijk dat het volgen onopvallend gebeurt:

‘De AIVD mag mij volgen. Zonder dat ik het merk. Daar heb ik geen last van. [...] Als de AIVD mij volgt, dan doen ze dat op een goede manier. Die volgen dan mijn telefoon en laten zich niet zien. Daar heb ik geen moeite mee. Ik begrijp dat wel. Als ze dat niet zouden doen, dan zou ik me meer zorgen maken. Ik begrijp het vanuit hun perspectief. Als ik in hun schoenen had gestaan had ik dat ook gedaan. Ik zeg niet dat ik het er mee eens ben dat ze me volgen maar ik begrijp wel dat ze het doen. Ik weet dat ik geen gevaar ben, maar ik begrijp dat zij dat niet altijd kunnen weten. Als je hoort waar ik van verdacht ben geweest dan snap ik dat ze me volgen. Als je me door amateurs laat volgen en dat ik het zie: dat vind ik wel vervelend. Ik heb ze meerdere keren betrapt en dan geven ze het wel toe. De hele tijd zit er dan iemand te kijken. Die zit je dan te filmen. Dan loop ik op ze af. Ik zeg dan: “Je bent politie. Laat je ketting eens zien.” En dan is er een politiepasje. Dan denk ik: kom op, man.’

Inzichten

- Ex-gedetineerden hebben (uiteraard) geen behoefte aan contact met de politie na hun vrijlating. Ze geven blijk van weinig vertrouwen in politie en justitie. Opvallend is dat individuele politiefunctionarissen hierop een uitzondering kunnen vormen.

- De ex-gedetineerden begrijpen dat ze na hun detentie worden gecontroleerd en gevolgd, maar hechten sterk aan openheid, duidelijkheid en het uitspreken van verwachtingen.
- Ondanks hun afkeer van politie en justitie vormen ex-gedetineerden – bij alle risico's die ze zelf wellicht nog steeds veroorzaken – een kwetsbare groep, aangezien ze zelf soms ook onderwerp zijn van belediging en bedreiging en daarbij vanuit rechtsstatelijk perspectief bescherming nodig hebben.
- Intimidatie en te opzichtige controle door politie en inlichtingendiensten vergroten de frustratie en bevestigen bestaande gevoelens van onrecht.

7.4 De complexe rol van de politie nader belicht

Uit de voorgaande paragrafen blijkt wel hoe complex de rol van de politie bij de re-integratie van ex-gedetineerden met een extremistische achtergrond is. De eerder genoemde doelstellingen kunnen immers flink met elkaar botsen: moet de politie een ex-gedetineerde herhaaldelijk aanspreken als hij zich niet aan de afspraken houdt of moet ze iemand juist onopvallend blijven controleren? Gaat het om preventie, repressie, verstoren of re-integratie?

Uit de interviews blijkt dat de taak van de politie vooral in de dagelijkse praktijk vorm krijgt. Het optreden van wijkagenten is situationeel, het is maatwerk, en wordt vaak bepaald door het re-integrerende individu en diens onmiddellijke context. De brede en vooral ook flexibel invulbare rol van de politie is handig, want het kan de effectiviteit van een re-integratietraject bevorderen. Tegelijkertijd ligt het gevaar op de loer dat de politiefunctionaris bij elk onderdeel van het re-integratieproces betrokken raakt en een 'vliegende keep' wordt. In de woorden van een wijkagent uit Midden-Nederland: 'Er moet ergens ook een filter worden toegepast, anders wordt het wat veel.' Dezelfde politiefunctionaris stelt:

'We zijn nog wel enorm zoekende: hoe moeten we hier nou mee omgaan? [...] Het is ook vaak kennis van het hele fenomeen die ontbreekt of incompleet is. [...] We hebben nog bijeenkomsten gehad met diverse partners om te praten over het onderwerp. Het is gewoon nieuw. Hoe gaan we hiermee aan de bak?'

Zowel de ideologische aspecten, als de bewuste ‘dubbele agenda’s’ van radicale jongeren zijn voor politieagenten lastig te doorgronden. Van een aantal ex-gedetineerde Syriëgangers had de politie wel gegevens, maar ze hadden van tevoren geen enkel signaal opgevangen ‘waar ze iets mee konden’.³²⁶ Het is ook niet realistisch om te verwachten dat politieagenten dit soort complexe signalen of ideologische boodschappen geheel op waarde zullen kunnen schatten. Een wijkagent uit Den Haag stelt:

‘Dan moet je al die wijkagenten zwaar op gaan leiden in de theologie natuurlijk. Je vraagt nogal wat, anderen studeren hier jaren op. Bovendien: die jongens zitten er zo in. Je kunt beter een betrouwbare partner zoeken binnen de moskee. Iemand die dat durft. Veel personen uit de gemeenschap durven echter niet. Geen enkele moskee durft het structureel aan. Je kiest dan toch partij voor iets. Hoe je het went of keert, ze nemen er wel afstand van, maar het blijven broeders en zusters. Er zijn maar weinig mensen die daar echt in willen springen. Je zet die mensen ook voor het blok. Incidenteel willen ze echt wel wat doen.’

Radicalisering en extremisme zijn voor politiediensten ook andersoortige dreigingen. Opsporing van terroristische misdrijven vereist een andere benadering dan bijvoorbeeld het tegengaan van drugscriminaliteit. Volgens de respondenten komt dat vooral door de ideologische component en doordat je in de toekomst aan het rechercheren bent, want de aanslag is nog niet gepleegd en moet juist worden voorkomen. Een medewerker van het ministerie van Veiligheid en Justitie:

‘Personen die heel erg gedreven zijn door een groter verhaal – dat kan voor sommige professionals onbegrijpelijk zijn wanneer ze nog nooit met dit soort zaken te maken hebben gehad. Ze zijn bijvoorbeeld gewend om terug te rechercheren: je vindt een lijk en je gaat zoeken naar wie dat gedaan heeft; je vindt geld en je gaat kijken waar dat vandaan komt; je hebt drugs en gaat kijken wie dat verkocht heeft. Nu heb je ineens te maken met ideologisch gedreven personen die eindeloos op Facebook en Twitter gesprekken houden en die je eigenlijk ook niet helemaal begrijpt, die over de telefoon op een vage manier met elkaar praten en

allerlei metaforen gebruiken. Je snapt er niets van, en tegelijkertijd doen ze eigenlijk niets strafbaars. [...] Je bent eigenlijk aan het rechercheren om iets te voorkomen. Dit is totaal iets anders.'

De rol van de wijkagent ligt toch meer op het informerende, samenbrengende vlak. Wijkagenten kunnen de brug vormen tussen specifieke personen en instanties, en die bij het traject van re-integratie betrekken. Ze zijn tevens – of dat nu gewenst is of niet – het uithangbord van 'de staat' in de ogen van de ex-gedetineerden. Dat betekent dat hun rol ook sterk symbolisch en faciliterend is. Een wijkagent uit Den Haag vertelt hierover:

'Mijn doel is: contact maken en houden. Ik ben daarvoor. Als hij bij wijze van spreken last heeft van de waterleiding van zijn bovenbuurvrouw ga ik er ook langs. [...] Of samen op de fiets naar het gemeentehuis, dat is toch geweldig? Ik kom dan gewoon in burger. Bij de balie van het gemeentehuis heb ik al wat geregeld met mensen die ik daar ken. De ex-gedetineerde heeft dat niet door. Giropasje regelen, zelfde verhaal. Dat soort dingetjes. Dat kost natuurlijk tijd, maar gelukkig krijg ik daar de tijd voor. Hier moet een relatie opgebouwd worden. Een relatie loopt soms ook stuk, dan gebeurt er iets, stekker eruit, is niet persoonlijk, maar het instituut "politie" komt dan wel even op afstand te staan. Dat moet je dan ook zo houden. Alle manieren gebruiken om contact te houden. Dat weten ze ook, maar ze gaan daar ook in mee. Ze hebben jou soms ook nodig.'

Deze opstelling kan vruchten afwerpen, maar 'daarbij moet je ook geen wonderen verwachten', aldus de agent. Niets is zo schadelijk als te hoge verwachtingen. Een wijkagent uit Midden-Nederland over de manier waarop hij aan zijn informatiepositie en netwerk werkt:

'Wij hebben een van de grootste netwerken, formeel en informeel. Maar dat kost tijd. En het informele bakje koffie bij de lift levert daarbij vaak nog het meeste op. [...] Als politie wil je het gisteren nog opgelost hebben, maar het probleem is dat het averechts werkt als je dit geforceerd gaat proberen op te lossen en geforceerd nieuwe netwerken binnen bepaalde gemeenschappen op gaat bouwen. Gesloten gemeenschappen als gevolg. Dan gaat de deur dicht. Het opbouwen van een netwerk kost tijd. Soms loop je hierdoor nou eenmaal achter de feiten aan.'

Die rol als ‘informatieverdelers’ gaat ook niet altijd goed. Soms informeren diensten elkaar niet adequaat over herintredende voormalige jihadisten, bijvoorbeeld in het geval van een ex-gedetineerde die na zijn vrijlating naar Syrië vertrok:

‘Op het moment dat hij uit detentie is teruggekeerd, wisten wij eigenlijk niet dat hij bij ons in de wijk verbleef. Had ik geweten dat deze ex-gedetineerde zich had gevestigd in onze wijk, dan had ik het wellicht bespreekbaar kunnen maken: “Luister, ik weet dat hij terug is, bezoekt hij jullie moskee weer? Weten jullie wat hij uitspookt?” Dan hadden we hem meer op de radar gehad. Er zijn meerdere factoren waarom dit fout is gegaan, en ik kan er niet de vinger op leggen wat het precies was.’³²⁷

Van de politie moet dus niet worden verwacht dat zij ‘grip’ heeft op het proces van re-integratie. Politiefunctionarissen beschrijven hun taak als ‘het beste van de situatie maken’. Het blijft een ad-hoc aanpak, aldus de respondenten. Een wijkagent concludeert over zijn rol: ‘Het is balans. Dat moet je ook een beetje aanvoelen’. De belangrijkste vragen blijven: ‘Wanneer zijn wij aan zet, en wanneer niet? En: wat werkt bij wie?’³²⁸

7.5 Conclusie

Dat de politie aan zet komt, daar twijfelen de respondenten niet aan. Maar wanneer wel en wanneer niet, op welke wijze en in welke fase, daarover bestaat nog wel wat onduidelijkheid. Ex-gedetineerden hebben na hun vrijlating – en dat spreekt voor zich – geen behoefte aan contact met de politie. Die is dan ook niet als eerste aan zet. Dat is de DJI en de reclassering. En parallel daaraan wellicht de AIVD. Maar toch heeft de politie, en in het bijzonder de wijkagent, een rol in dit domein. Daarover moeten de betrokken instanties duidelijk zijn naar elkaar en naar de ex-gedetineerde.

Een wijkagent levert geen ideologische of maatschappelijke hulpverlening, tenminste, niet als eerste doelstelling. Het doel van de wijkagent is het handhaven van de openbare orde en het toezien op de veiligheid in zijn wijk. Daartoe

³²⁷ Wijkagent Midden-Nederland.

³²⁸ Idem.

is kennis over en contact met de ex-gedetineerden in die wijk van belang. Ook een goede informatie- en netwerkpositie ten aanzien van de andere betrokken instanties is van belang. Sterker nog: de politie kan juist in het bij elkaar brengen van partijen – ngo's, gemeente, DJI, reclassering, moskeeën, familieleden en het sociale netwerk van de gedetineerde – faciliterend en instigerend optreden.

Politieagenten vervullen een essentiële rol bij het verzamelen van informatie. Zij kunnen lokale netwerken activeren, identificeren en duiden signalen, en adviseren andere organisaties. Zij zijn ook degenen die interventies moeten uitvoeren. In sommige gevallen kunnen deze taken worden uitgevoerd door andere partners, in het bijzonder door de reclasseringsdienst, maar uit de praktijk blijkt dat de politiefunctionaris ook vaak direct in re-integratietrajecten betrokken wordt. Beleidsmakers, bestuurders binnen de politieorganisatie én agenten op straat moeten zich realiseren dat dit brede takenpakket voorlopig niet zal afslanken.

Los daarvan moet ook de symbolische rol van de politie worden onderstreept: zowel in de media en in de beeldvorming voor het bredere publiek, als in het perspectief van de ex-gedetineerde, heeft optreden van de politie effect. Bejegening van en optreden tegen radicale jongeren kan een bevestiging worden van de reeds bestaande *injustice frames* in radicale kringen, of dat nu terecht is of niet.

Na hun vrijlating moeten ex-gedetineerden een bijdrage aan hun re-integratietraject leveren, daarmee staat of valt het succes van zo'n traject. De politie kan daar een belangrijke bijdrage aan leveren, maar ze is niet als eerste aan zet. Dat zijn de gedetineerde en de hiervoor genoemde instanties. Maar de politie, in het bijzonder de politiefunctionarissen ter plekke, heeft symbolische en concrete mogelijkheden om het re-integratietraject te faciliteren.

Conclusie

Na de vrijlating is nog te vaak vóór de volgende aanhouding. Dat was het uitgangspunt van deze studie. Op exploratieve wijze, op grond van bestaande literatuur over radicalisering en deradicalisering, alsmede op grond van interviews met ex-gedetineerden en professionals hebben we de samenhang tussen radicaal gedrag/overtuigingen, detentie en re-integratie in kaart proberen te brengen. Dit exploratieve aspect is een beperking van de studie. We hebben daarom ook niet de pretentie een overzichtswerk of diepte-analyse van het fenomeen 're-integratie van ex-gedetineerden met een jihadistische achtergrond' voor te leggen. Daarvoor zouden we meer respondenten, maar vooral ook meer tijd nodig hebben. Niet alleen om de interviews uit te voeren en vertrouwensrelaties met (ex-)gedetineerden en professionals op te bouwen, maar ook om de re-integratietrajecten over een langere periode te kunnen volgen. Uittrede en deradicalisering zijn immers zaken van de lange adem. Toch zijn we van mening dat we een aantal eerste, steekhoudende inzichten kunnen presenteren. We leggen eerst een serie conclusies voor op het vlak van de theorie, daarna bieden we praxeologische inzichten aan rondom de obstakels en kansen voor re-integratie in detentie en na de vrijlating.

8.1 Theoretische inzichten

Wanneer een ex-gedetineerde de gevangenis verlaat, is het de taak van de overheid om erop toe te zien dat die persoon niet langer een bedreiging voor de openbare orde of veiligheid vormt. Daarom zijn de afgelopen decennia met het oog op reguliere criminelen diverse instrumenten ter voorkoming van recidive ontwikkeld. Er zijn ook instrumenten ontwikkeld om de ex-gedetineerde een 'zachtere landing' in de samenleving te laten maken en zo aan diens resocialisatie bij te dragen. Bij ex-gedetineerden met een extremistische of jihadistische achtergrond ligt dit anders; deze vorm van criminaliteit is relatief nieuw, lastiger te doorgronden of te monitoren en gevoelig vanwege de grote politieke en publieke aandacht die ervoor bestaat. Op basis van bestaande theorieën over

radicalisering en deradicalisering kan er wel een samenhang tussen detentie, deradicalisering en re-integratie worden verondersteld.

In de eerste plaats zijn deradicalisering en uittrede niet hetzelfde. Deradicalisering is evenmin een omgekeerde film van radicalisering. Deradicalisering is een diepgaand proces waarin iemand afstand doet van zijn radicale overtuigingen. Uittrede of disengagement houdt verandering van gedrag en kleding, en dissociatie van radicale netwerken in. Ideologische opvattingen en religieuze overtuigingen zijn resistent en vaak ook consistent. Het is niet te voorspellen en lastig te beïnvloeden wanneer en hoe iemand deradicaliseert. Bovendien is het voor de buitenwereld moeilijk om vast te stellen of iemand daadwerkelijk zijn denkbeelden heeft bijgesteld of dat de persoon sociaal wenselijk gedrag vertoont. Op uittrede en dissociatie is wel meer vat te krijgen. En we weten vanuit de literatuur dat grondige aanpassingen van gedrag en het uit radicale netwerken stappen op termijn tot het aanpassen van overtuigingen en opvattingen kan leiden.

Beide verschijnselen hebben overigens zowel een persoonlijk-psychologische als sociale, groepsgebonden component. Beide componenten moeten worden aangesproken wanneer interventies worden ontwikkeld om deradicalisering en uittrede te stimuleren.

Dit inzicht en onderscheid – tussen overtuiging en gedrag, alsmede tussen het individuele en het groepsgebonden aspect – is belangrijk met het oog op de invloed van detentie op het proces van deradicalisering. Detentie kan namelijk de verbondenheid met radicale ideologieën verstevigen, waardoor effectieve re-integratie bemoeilijkt wordt. Re-integratie valt namelijk samen met de bereidwilligheid om criminele en radicale netwerken los te laten, een nieuw, ‘regulier’ bestaan op te bouwen en nieuwe ‘reguliere’ sociale contacten aan te gaan. Ook moet de ex-gedetineerde bereid zijn radicale overtuigingen bij te stellen zodanig dat ze in ieder geval niet meer tot gewelddadig of anderszins strafbaar gedrag leiden.

Opmerkelijk is dat in de bestaande praktijken van reclassering wel aandacht wordt besteed aan individuele praktische en psychologische begeleiding, maar dat het groepsgebonden aspect van radicalisering en deradicalisering er veel minder een plaats in heeft. Naast het in gesprek gaan met en monitoren van een ex-gedetineerde met betrekking tot diens radicale overtuigingen, is juist het sociale netwerk van belang voor een succesvol re-integratietraject. De kringen om gedetineerden heen scheppen immers de omstandigheden om uittrede en uiteindelijk wellicht ook een deradicaliseringsproces positief te beïnvloeden. Via vrienden en familie, en andere ‘positieve’ sociale contacten wordt de ‘be-loning’, de pull-factor, om oude radicale netwerken te verlaten, vergroot.

Die kringen kunnen als concentrische, deels overlappende, cirkels worden voorgesteld: familieleden, eventuele vrienden, collega's, studiegenoten, medegevangenen, DJI-personeel (bewaarders, directeur), reclassering en andere gespreks- en vertrouwenspersonen na vrijlating, justitie (OM), advocaten, wijkagenten en overige eerstelijns werkers. De mate waarin de (ex-)gedetineerde zich door die kringen laat beïnvloeden, hangt – hier vallen de resultaten van de interviews samen met de theorie – samen met de mate van vertrouwen, herkenning en identificatie, alsmede met het consistente en consequente handelen van de personen in deze kringen. Voor de ex-gedeteneerde grillige besluiten en schijnbaar tegenstrijdig of willekeurig handelen van diverse autoriteiten verkleint dus de invloedspositie. Herkenning, erkenning en begrip, bijvoorbeeld op intellectueel niveau of op religieus vlak, kan die vertrouwensband en daarmee ook de invloed versterken.

In het theoretische hoofdstuk zijn factoren genoemd die uittrede en deradicalisering in de ogen van de (ex-)gedetineerde (opnieuw) aantrekkelijk maken: de pull-factoren, zoals de mogelijkheid tot het vinden van een baan, huis, nieuwe leefomgeving en het stichten van een gezin. De push-factoren maken de (voortzetting van een) radicale carrière juist onaantrekkelijker: stigmatisering, stress vanwege vervolging en angst voor politie en justitie, teleurstellingen in het radicale netwerk enzovoort. Terwijl verblijf op een terrorismeafdeling enerzijds in theorie die push- en pull-factoren ten goede kan beïnvloeden, kan zo'n periode ook het omgekeerde effect hebben. Of een mix van beide, leidend tot ambivalentie en onduidelijke gevoelens van wrok, frustratie, schaamte en depressie.

Na de vrijlating, en in het ideale geval reeds lang daarvoor, zijn re-integratieprogramma's gericht op het wegnemen van barrières voor en het actief stimuleren van deradicalisering en uittrede van de gedetineerde jihadist of radicaal. Uit de literatuur in hoofdstuk 4 blijkt dat re-integratie- en exit-programma's voor jihadistische (ex-)gedetineerden nog in de kinderschoenen staan. Over de effectiviteit zijn nog te weinig gegevens bekend. Wel blijkt dat programma's in Duitsland en in Scandinavië het meest investeren in interventies op het sociale en persoonlijk-psychologische vlak, en dat ideologische gesprekken of 'overtuigingspogingen' van secundair belang zijn. Omgekeerd lijken programma's in Jemen, die vooral gericht waren op het discussiëren met gevangenen over de juiste interpretatie van de islam en die niet met praktische en sociale interventies gepaard gingen, weinig effect te hebben gehad.

Hoewel jihadistische (ex-)gedetineerden juist vanwege die jihadistische ideologie als zo'n groot risico worden beschouwd, kan het verband tussen

detentie en deradicalisering *niet alleen* in termen van ‘ideologie’ of ‘geloofsovertuiging’ worden gevat. Ideologie is immers vaak slechts een van de motieven en beweegredenen voor een gedetineerde om zich bij een extremistische groep aan te sluiten of die handelingen te plegen. Sociale motieven waren meestal van minstens net zo’n groot belang. Daarom lijken de deradicaliseringsprogramma’s die tijdens en na detentie ook gericht zijn op het tegengaan van gevoelens van vervreemding en het bieden van alternatieven meer succes te boeken.

8.2 Praxeologische inzichten

In de praktijk blijkt de samenhang tussen detentie, re-integratie en de gewenste deradicalisering en uittrede (impliciet) gestuurd te worden door drie doelstellingen:

- 1 recidive voorkomen;
- 2 re-integratie bevorderen;
- 3 toezien op de veiligheid en risico’s monitoren.

Die drie doelstellingen blijken vaak te botsen. Op de lange termijn versterken ze elkaar, maar op de korte termijn kunnen interventies ten behoeve van risicomanaagement (zoals een meldplicht) de pogingen tot het opbouwen van vertrouwen en nieuwe sociale relaties doorkruisen. Dat die doelstellingen op de korte termijn door diverse instanties met tegenstrijdige en botsende interventies worden uitgevoerd, wordt nog te weinig als probleem beschouwd. Een overkoepelende coördinatie van de betrokken partijen en een samenhangend, op maat gemaakt pakket van interventies zou dit probleem kunnen verkleinen.

Hierna zetten we de obstakels en de stimuli met betrekking tot deradicalisering en uittrede *tijdens detentie* onder elkaar. Vervolgens doen we dat voor de barrières en stimuli voor succesvolle trajecten van re-integratie *na detentie*.

Tijdens detentie

We hebben in de hoofdstukken 5, 6 en 7 gezien dat interventies en maatregelen op ideologisch, sociaal en persoonlijk-praktisch vlak vaak door elkaar liepen. Ook gaven de professionals aan dat het voor hen meestal erg onduidelijk was in welke mate verschillende onderdelen van een re-integratietraject nu werkelijk de veiligheid verhoogden en het risico verkleinden. Over het effect op het pro-

ces van resocialisatie was soms ook weinig te zeggen, zeker wanneer een gedetineerde net was vrijgelaten. Daarvoor is toch een langer volgtraject nodig.

Een van de eerste en meestgenoemde *barrières* voor een gedetineerde om zijn radicale gedachtegoed en/of gedrag te laten varen, was wel het voortgezette, door een verblijf op de TA dikwijls nog toegenomen, gevoel van wantrouwen. Gedetineerden geven aan dat zij het regime op de TA als discriminerend, vernederend en overdreven hebben ervaren. Dat leidde er geregeld toe dat hun ideologische wereldbeeld bevestigd en zelfs versterkt werd. Dit wantrouwen moet worden genomen voor wat het is: een houding en een gevoel. De respondenten gaven namelijk ook aan dat ze ondanks hun wantrouwen en afkeer van de Nederlandse en westerse samenleving geweld hadden afgezworen. Hier geldt wel dat dit uitingen van respondenten zijn in de setting van een onderzoek, over de *ulterior motives* kunnen wij als interviewers niet oordelen.

Tegelijkertijd bleek verblijf in detentie voor tenminste de helft van de onderzochte gedetineerden die langer hadden vastgezet, geleid te hebben tot een mildere en minder kritische houding ten aanzien van de Nederlandse samenleving. De mogelijkheid om met andersdenkende religieuze experts in gesprek te komen was een stimulans voor deradicalisering en uittrede. Daardoor kon er ruimte ontstaan voor twijfel over de eigen opvattingen (bij een drietal respondenten).

Een sociale *barrière* voor deradicalisering en uittrede was het feit dat op de TA gevangenen juist herkenning, erkenning en solidariteit bij elkaar zochten en vonden. Hun sociale identiteit als jihadist werd zo juist bevestigd. Voor gedetineerden die aan voorbereidingen voor aanslagen hadden meegedaan, groeide de status als martelaar en rolmodel: hun *deviant pride* en *street credibility* nam toe. Dit gevoel van verwijdering ten opzichte van de maatschappij en 'opsluiting' in de eigen groep, werd door de media-aandacht dikwijls nog groter. Het feit dat het bij jihadistische gedetineerden in een aantal gevallen (niet bij allemaal) om *high profile cases* ging, maakte de normalisering, losweking en deradicalisering er niet eenvoudiger op. Fouten en risico's worden immers uitvergroot.

Bovendien maakt een verblijf op een TA het vrijwel onmogelijk om bestaande 'positieve' familie- of vriendschappelijke relaties duurzaam te onderhouden. Dat is wenselijk als het om andere geradicaliseerde vrienden of familieleden gaat, maar niet als het om contacten gaat die de gedetineerde juist kunnen voorbereiden of helpen bij de re-integratie.

Een persoonlijk-psychologische *barrière* betreft ook de verhoogde mate van stress en trauma's die we bij de respondenten bemerkten. Isolement en restrictieve behandelingen (hoe nodig soms ook vanuit veiligheidsoverwegingen)

zijn niet bevorderlijk voor de geestelijke gezondheid, en daarmee een belasting voor het traject van re-integratie en resocialisatie.

Verder bleek uit een aantal interviews dat de ex-gedetineerden van mening waren dat het regime waaronder zij zaten weinig creatief en flexibel was. Als een maatregel vanuit risico-oogpunt genomen kon worden, werd dat ook gedaan, of een gedetineerde het – in zijn of haar eigen ogen – nu ‘verdiende’ of niet. ‘Gewone’ gedetineerden mochten gezamenlijk luchten en in de gemeenschapsruimte rondwandelen, terwijl voor jihadistische gedetineerden veel strengere beperkingen golden, waartegen maar moeilijk in beroep kon worden gegaan – zo luidde veel kritiek.

Toch waren enkele (een kleine helft) respondenten ook gematigd positief over het feit dat hun handelingsperspectieven werden geboden. Het volgen van een studie werd als *stimulus* voor deradicalisering en uittrede beschouwd. Al merkte één respondent op dat wanneer er gestudeerd mag worden, de gevangenisleiding dan ook de faciliteiten om dat te doen moet regelen, zoals toegang tot literatuur of computer. Ook de aanwezigheid van experts, de mogelijkheid van ‘zinvol’ debat en discussie, en continuïteit van bewaarders werden als positieve elementen opgevat. Zo konden de respondenten signalen sneller duiden en was het voor hen gemakkelijker om met beperkingen, restricties en versoepelingen daarvan om te gaan (want die waren voorspelbaarder en herkenbaarder). Wel waren de ex-gedetineerden unaniem van mening dat het ‘beloningensysteem’ beter, consistent en flexibeler op hun gedrag kon worden afgestemd. Een aantal respondenten vroeg zich af of plaatsing op een reguliere afdeling, te midden van reguliere criminelen, niet een betere voorbereiding op het leven na de vrijlating was geweest. De groepsdruk en sociale controle kwam in bedekte termen in de gesprekken ook naar voren.

Schematisch laat de theoretische samenhang van deradicalisering/uittrede en detentie zich aldus optekenen:

Tabel 8.1: Deradicalisering en uittrede in detentie

	Obstakels voor deradicalisering	Stimuli voor deradicalisering
Ideologie	<ul style="list-style-type: none"> • Versterking van <i>injustice frames</i> en gevoel van wantrouwen door ervaren willekeur, onderdrukking en vernedering vanuit de TA. • Doorgaande <i>dawa</i> op de TA. • Beking en ideologische <i>bonding</i> met lotgenoten. 	<ul style="list-style-type: none"> • Duidelijkheid, heldere verwachtingen en eenduidig beleid sancties en aanbiedingen. • Religieuze dialoog (kan ook met andersgelovigen, rabbi enzovoort). • Toelaten van twijfel.
Sociale verbanden/omgeving	<ul style="list-style-type: none"> • ‘Martelaren’ en rolmodellen in de directe omgeving. • Grote mate van sociale controle. • <i>Othering</i>: bevestiging van de jihadistische identiteit door anderen. • Verhoging <i>deviant pride</i> en <i>street credibility</i>. • DJI-personeel is te veel gericht op veiligheid en risicomanagement, heeft te weinig oog voor re-integratie en resocialisatiedoelstellingen. 	<ul style="list-style-type: none"> • Oude contacten laten niets van zich horen; hypocrisie voormalige radicale kameraden. • Vinden/aanbieden van nieuwe vrienden. • Soms: weghalen uit oude groep, tussen reguliere gedetineerden zetten. • Lik-op-stukmaatregelen en flexibele houding vanuit DJI-omgeving.
Persoonlijke ervaringen en behoeften	<ul style="list-style-type: none"> • De TA kan trauma’s en stress vergroten. • Vermijdingsgedrag, opzoeken isolement. • Cognitieve dissonantie: al zo veel in jihadisme geïnvesteerd. • Behoeft aan ‘maten’, aan begrip en erkenning. 	<ul style="list-style-type: none"> • Nieuwe handelingsperspectieven aanbieden, bijvoorbeeld studie in detentie. • Gezin/invloed familie. • Coachingsgesprekken. • Gesprekken met experts.

Na de vrijlating

Na de vrijlating stonden de meeste gedetineerden gedesorienteerd weer op straat. Voor de meeste was er sprake van een *cold turkey*-effect, zeker als ze op een TA hadden gezeten. Ze erkenden allemaal dat ze hulp en begeleiding hadden gehad, en daar nog steeds gebruik van konden maken. Maar de praktijk van de re-integratietrajecten was, zo bleek uit de verzamelde interviews, afhankelijk van individuele personen, ad-hocbereidheid van instanties om wel of niet samen te werken, het toevallige kennis- en expertiseniveau in de wijk en de inzet van gemeenteambtenaren of familieleden. De ex-gedetineerden zelf gaven aan het meest aan hun familieleden te hebben gehad.

Opvallend was dat de meeste respondenten, zowel de ex-gedetineerden als de professionals, het meeste verwachten van maatregelen en interventies op het sociale en op het praktische vlak. Simpelweg iemand laten verhuizen naar een andere wijk en hem de mogelijkheid bieden ‘opnieuw te beginnen’, werd als een grote stimulans voor spoedige re-integratie gezien. Ook praktische begeleiding bij het opbouwen van nieuwe netwerken van kennissen, lidmaatschappen van sportclubs en het vinden van een baan, stage of opleiding werd positief gewaardeerd.

De professionals maken zich zorgen over de vrijblijvendheid van de re-integratietrajecten; dat zien zij als een grote *barrière*. Vooral de politieagenten zien met lede ogen aan hoe gemakkelijk ex-gedetineerden zich aan reclassering en opgelegde programma's kunnen onttrekken. Daarom bepleiten zij de verplichting tot het aangaan van (therapeutische) sessies met coaches en de mogelijkheid om snel en flexibel bestuurlijke maatregelen (meldplicht, contactverbod enzovoort) te kunnen inzetten als pressiemiddel.

Een grote stimulans voor re-integratie zien de professionals, maar ook de respondenten, in de inzet van verschillende concentrische en overlappende kringen van hulp en sociale contacten; of het nu om vrienden, familieleden, imams of gemeentewerkers gaat. Ten aanzien van politie en justitie bestaat meer wantrouwen. Hier benoemen de ex-gedetineerden ook de rolverdeling en de gescheiden functies van personen die bij hun re-integratie helpen en de agenten die hen als een risico voor de veiligheid zien. Een aantal ex-gedetineerden geeft aan daar prima mee te kunnen leven, maar dan moet de wijkagent zich ook niet als sociaal werker of ideologische gesprekspartner opwerpen.

Het grootste obstakel voor re-integratie werd door professionals én ex-gedetineerden gezamenlijk gezien in de – in hun ogen – willekeurige, grillige en rigide toepassing van de sanctieregeling. Een ex-gedetineerde had net een baan gevonden, maar kon door de sanctieregeling geen bankrekening openen of salaris rechtstreeks ontvangen. Hulp vanuit de gemeente bij het regelen van geldzaken, huur of uitkering was dan wenselijk, maar ook hier verliep de informatiedeling tussen de instanties moeizaam. Een wijkagent deed ook zijn beklag dat een ex-gedetineerde die in zijn ogen al een halfjaar redelijk aan het re-integreren was, volkomen onverwachts door het ministerie van Buitenlandse Zaken op de sanctielijst werd geplaatst, terwijl er in zijn ogen ook andere middelen voorhanden waren geweest. Hier was dus sprake van elkaar frustrerende doelstellingen. Voor drie ex-gedetineerden betekende het leven als *outcast* een definitief afscheid van de Nederlandse samenleving, en leidde het tot (gelukke) pogingen om te emigreren.

Deze inzichten zijn als volgt in een schema gezet:

Tabel 8.2: Re-integratie na vrijlating

	Barrières voor re-integratie	Stimuli voor re-integratie
Ideologie	<ul style="list-style-type: none"> • Versterking van <i>injustice frames</i> door ervaren willekeur, onderdrukking en vernedering in de TA. • Terugval in oude netwerk en doorgaande <i>dawa</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> • Duidelijkheid, heldere verwachtingen; eenduidig beleid sancties en aanbiedingen. • Religieuze dialoog (kan ook met andersgelovigen, rabbi enzovoort). • Toelaten van twijfel.
Sociale verbanden/omgeving	<ul style="list-style-type: none"> • Gezien worden als martelaar en jihadistisch rolmodel. • Stigmatisering als jihadist, <i>othering</i>: bevestiging jihadistische identiteit. • Verhoging <i>deviant pride</i> en <i>street credibility</i> als radicaal. • Versnipperde (sociale) controle. • Tegenstrijdige signalen vanuit instanties en professionals (gemeente, politie, BuZa, moskee). 	<ul style="list-style-type: none"> • Verhuizen naar nieuwe omgeving. • Oude contacten laten niets van zich horen; hypocrisie voormalige radicale kameraden. • Vinden van nieuwe vrienden (niet-jihadistisch, niet-crimineel). • Gezin/invloed familie.
Persoonlijke ervaringen en behoeften	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Cold turkey</i> na de TA. • Gegroeid wantrouwen, trauma's en stress. • Cognitieve dissonantie: al zo veel in jihadisme geïnvesteerd; niet willen loslaten. • Behoeft aan 'maten', aan begrip en erkenning. • <i>Outlaw</i> worden door sanctieregeling. • Vrijblijvendheid in omgang met opgelegde beperkingen en programma's. 	<ul style="list-style-type: none"> • Studie. • Hulp bij huur, stage, opleiding enzovoort. • Coachingsgesprekken. • Verplichting tot therapeutische sessies. • Maatwerk: combinatie van dwang met aanbod van hulp en begeleiding. • Hulp door ervaren en vertrouwde professionals: continuïteit en herkenbaarheid (geen 'snelle bureaus').

De rol van de politie

Aan de wijkagent worden dikwijls (te) hoge eisen gesteld. Ook in dit dossier, want het takenpakket van de politie aangaande re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden is breed. Wat wordt er van de wijkagent verwacht, in de ogen van de geïnterviewde professionals:

- Uitvoeren van repressieve maatregelen bij (dreigende) recidive.
- Informatie over re-integratie verzamelen, delen en duiden.
- Toezien op de naleving van bijzondere voorwaarden.
- Controleren van het sociale netwerk na vrijlating.
- Kennis delen op het gebied van radicalisering en terrorisme.
- Aanspreekpunt zijn voor de ex-gedetineerde.
- Aanspreekpunt zijn voor de sociale omgeving van de ex-gedetineerde.
- Wegnemen van frustratie en wantrouwen.
- Bij de les houden van de ex-gedetineerde.
- Stimuleren van de samenwerking.
- Praktische betrokkenheid bij re-integratie.

Aan die verwachtingen moet worden voldaan in een situatie waarin ex-gedetineerden (uiteraard) geen enkele behoefte hebben aan contact met de politie. Opvallend is wel dat individuele politiefunctionarissen hierop een uitzondering kunnen vormen. En ex-gedetineerden begrijpen ook wel dat zij na hun detentie worden gecontroleerd en gevolgd. Ze hechten daarbij sterk aan openheid, duidelijkheid en het uitspreken van verwachtingen. Maar ze geven over het algemeen blijk van weinig vertrouwen in politie en justitie.

Toch, ondanks hun beleden afkeer van politie en justitie, vormen ex-gedetineerden – bij alle risico's die ze zelf wellicht nog steeds veroorzaken – een kwetsbare groep. Ze zijn zelf na hun vrijlating immers vaak onderwerp van belediging en bedreiging en hebben daarbij vanuit rechtsstatelijk perspectief bescherming nodig. In die gevoelige en kwetsbare situatie moet de wijkagent opereren.

Hij moet daarbij ook rekening houden met het feit dat hij zowel in de ogen van de ex-gedetineerden (en eventuele sympathisanten), als in de ogen van de bredere samenleving een symboolfunctie heeft. Gevoelde intimidatie en te opzichtige controle door politie en inlichtingendiensten vergroten de frustraties en bevestigen bestaande gevoelens van onrecht bij de ex-gedetineerden. Maar een – in de ogen van burgers, media of politiek – te coulant optreden leidt eveneens tot onrust en ophef.

Tot slot

Dit onderzoek heeft obstakels en stimuli voor een succesvol beleid van re-integratie en resocialisatie in kaart willen brengen. Veel onderliggende en aanpalende kwesties rond recht, risicomanagement of internationale verplichtingen zijn niet besproken. Ook de ethische discussie in hoeverre (en hoe lang) iemand die zijn of haar straf heeft uitgezeten ter bevordering van de maatschappelijke veiligheid nog steeds als *outcast* behandeld mag worden, wordt hier niet verder uitgewerkt.

Dit dilemma is wel een nadere studie waard. Ook omdat een duurzame veiligheid gebaat is bij een rechtmatig en als rechtvaardig en legitiem ervaren beleid van re-integratie en resocialisatie. In dit verband kan het vruchtbaar zijn om de ervaringen in Duitsland en de Scandinavische landen rondom EXIT-programma's voor rechts-extremisten en recentelijk ook voor jihadisten nader te bestuderen. Onder welke omstandigheden, op welke wijze en hoe lang worden daar rechts-extremistische ex-gedetineerden begeleid en gemonitord?

Een ander dilemma betreft de afweging van de kosten en de baten. Uit de

hiervoor vermelde inzichten blijkt wel dat re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden een langdurige en kostbare aangelegenheid is. Terwijl we over de effecten van de EXIT-programma's en re-integratietrajecten nog zo weinig weten. Wanneer en hoe zorgt een verhoogde inspanning op het vlak van re-integratie voor een verbetering van de veiligheidssituatie? Wanneer moeten de verwachtingen worden bijgesteld? Wat als ex-gedetineerden helemaal niet open staan voor dergelijke programma's?

Er is nog gebied te winnen op het vlak van de coördinatie, centrale aansturing en dynamische maatvoering van re-integratietrajecten. Meer kennis en inzicht in deze re-integratiepraktijken over een langere periode is noodzakelijk. Zeker in een complexe en dynamische context als de huidige, waarin tientallen jongeren naar Syrië en Irak willen vertrekken om daar deel te nemen aan de gewelddadige jihad.

Omdat re-integratie al ver vóór de vrijlating begint, moet ook het beleid tijdens en na detentie beter op elkaar worden afgestemd. Informatie over het strafdossier kan handvatten bieden voor het latere traject van herintrede. In het ontwikkelen van zo'n persoonsgebonden pakket van re-integratie-/EXIT-maatregelen dient meer oog te komen voor differentiatie in de tijd (pas het pakket steeds weer aan), differentiatie in 'soorten' extremisten en een duidelijker verbinding tussen sanctiemiddelen en preventieve en resocialiserende interventiemogelijkheden.

Naast alle pleidooien voor meer kennis, kennis- en informatiedeling en centrale coördinatie van dit soort trajecten, moeten we evenwel accepteren dat re-integratie een probleem van beheersing is, niet van radicale oplossingen. Controle en begeleiding zullen nu eenmaal niet automatisch leiden tot de gewenste resultaten. 'Na de vrijlating' betekent immers ook dat instanties en autoriteiten de vrijheid van een ex-gedetineerde accepteren om binnen de grenzen van de wet zijn eigen gang te gaan.

Literatuur

- Abeles, R.P. (1976). 'Relative Deprivation, Rising Expectations and Black Militancy', *Journal of Social Issues*, vol.32, no.2, pp.119-137.
- Abrahms, M. (2008). 'What Terrorists Really Want', *International Security*, vol.32, no.4, pp.78-105.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2004). 'Van Dawa tot Jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde'. Den Haag: AIVD.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2014a). 'Jaarverslag 2013'. Den Haag: AIVD.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2014b). 'Transformatie van het Jihadisme in Nederland: Zwermodynamiek en nieuwe slagkracht'. Den Haag: AIVD.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2014c). 'Hoofdpijnen AIVD-Jaarplan 2014'. *Brief aan de Tweede Kamer* (4 maart 2014).
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (s.d.a). 'Terrorisme: Jihadistische ideologie', [https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/jihadistische/\[geraadpleegd op 25 februari 2015\]](https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/jihadistische/[geraadpleegd op 25 februari 2015]).
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (s.d.b). 'Terrorisme', [https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/\[geraadpleegd op 25 februari 2015\]](https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/[geraadpleegd op 25 februari 2015]).
- Ambassade van Saoedi-Arabië (2012). *Initiatives and actions to combat terrorism*. Washington D.C.: Royal Embassy of Saudi Arabia.
- Andrews, D.A. & Bonta, J. (2003). *The Psychology of Criminal Conduct*. Cincinnati: Anderson Publishing.
- Ashour, O. (2009). *The De-Radicalization of Jihadists: Transforming armed Islamist movements*. Oxon: Routledge.
- Bakker, E. (2006). *Jihadi terrorists in Europe*. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Balogh, L. & Muijnck, J. de (2009). *Hoe beleven eerstelijns professionals polarisatie en radicalisering? Een kwantitatieve analyse*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.

- Barriball, L.K. & While, A. (1994). 'Collecting data using a semi-structured interview: a discussion paper', *Journal of Advanced Nursing*, vol.19, no.2, pp.328-335.
- Bartol, C.R. & Bartol, A.M. (2015). *Psychology and Law. Research and Application*. Thousand Oaks, CA: Brooks.
- Beckford, J.A. (2005). 'Muslims in the prisons of Britain and France', *Journal of contemporary European studies*, vol.13, no.3, pp.287-297.
- Becker, H. (1963:1973). *Outsiders*. New York: Free Press.
- Birk, A.S. (2009). 'Incredible Dialogues: Religious Dialogue as a Means of Counterterrorism in Yemen', *Development in Radicalisation and Political Violence paper series*. Londen: ICSR.
- Bjørge, T. (1997). *Racist and right-wing violence in Scandinavia: patterns, perpetrators, and responses*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Bjørge, T. (2002). 'Exit Neo-Nazism: Reducing Recruitment and Promoting Disengagement from Racist Groups', *NUPI Working papers*, vol.627, Oslo: NUPI.
- Bjørge, T. (2009). 'Processes of disengagement from violent groups of extreme right'. In: Bjørge, T. & Horgan, J. (red.) (2009). *Leaving Terrorism Behind*. New York: Routledge, pp.30-48.
- Bjørge, T., Halhjem, O.A. & Knudstad, T. (2001). *EXIT – Ut av voldelige ungdomsgrupper: Kunnskap, erfaringer og metoder i lokalt tverrfaglig og tverretattlig arbeid*. Oslo: Voksne for Barn.
- Bjørge, T. & Horgan, J. (red.) (2009). *Leaving Terrorism Behind*. Routledge: New York: Routledge.
- Boehnke, K., Hagan, J. & Hefler, G. (1998). 'On the Development of Xenophobia in Germany: The Adolescent Years', *Journal of Social Issues*, vol.54, no.3, pp.585-602.
- Borum, R. (2003). 'Understanding the Terrorist Mind-Set', *FBI Law Enforcement Bulletin*, vol.72, no.7, pp.7-10.
- Boucek, C. (2008). 'Saudi Arabia's "Soft" Counterterrorism Strategy: Prevention, Rehabilitation, and Aftercare', *Carnegie Papers. Middle East Program* 97, pp.21-23.
- Boucek, C. (2009). 'Counter-Terrorism from Within. Assessing Saudi Arabia's Religious Rehabilitation and Disengagement Programme', *The RUSI Journal*, vol.153, no.6, pp.60-65.
- Bovenkerk, F. (2011a). 'On leaving criminal organizations', *Crime, Law and Social Change*, vol.55, no.4, pp.261-276.

- Bovenkerk, F. (2011b). *Een gevoel van dreiging. Criminologische opstellen*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.
- Brandon, J. (2009). 'British prisons: Incubators for Islamist extremism?', *Inside Time* (1 december 2009). <http://insidetime.org/british-prisons-incubators-for-islamist-extremism/>.
- Buijs, F.J., Demant, F. & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bunt, H. van de, Holvast, N. & Plaisier, J. (2012). *Toezicht op zedendelinquenten door de politie in samenwerking met de reclassering*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.
- Carlsson, Y. & Haaland, T. (2004). 'Voldelige ungdomsgrupper – intervension på kommunenivå', *NIBR Rapport series*, no.20. Oslo: NIBR-rapport.
- Chinman, M. & Wandersman, A. (1999). 'The benefits and costs of volunteering in community organizations: Review and practical implications', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol.28, no.1, pp.46-64.
- Clarke, M. & Soria, V. (2010). 'Terrorism. The New Wave', *The Rusi Journal*, vol.155, no.4, pp.24-31.
- Cloward, R. & Ohlin, L. (1960). *Delinquency and Opportunity*. New York: Free Press.
- Cohen, A.K. (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe: Free Press.
- Coolsaet, R. (2011). *Jihadi Terrorism and the Radicalisation Challenge: European and American Experience*. Farnham: Ashgate.
- COT, Forum & Bureau Van de Bunt (2010). *Democratie en radicalisering. Handreiking democratisch weerwoord. Deel I, praktijkboek*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Crosby, F. (1976). 'A model of egoistical relative deprivation', *Psychological review*, vol.83, no.2, pp.85-113.
- Cullen, F.T. & Gendreau P. (2000). 'Assessing Correctional Rehabilitation: Policy, Practice and Prospects'. In: Horney, J. (red.). *National Institute of Justice criminal justice 2000: Changes in decision making and discretion in the criminal justice system*. Washington, DC: Department of Justice, National institute of Justice, pp. 109-175.
- Davis, J. (1959). 'A formal interpretation of the theory of relative deprivation', *Sociometry*, vol.22, no.4, pp.280-296.
- Della Porta, D. (1995). *Social Movements, Political Violence, and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Della Porta, D. (1988). 'Recruitment Processes in Clandestine Political Organizations: Italian Left-Wing Terrorism'. In: Klandermans, B., Kriesi, H. & Tarrow, S. (red.). *From Structure to Action*. Greenwich: JAI Press, pp.155-72.

- Demant, F. & Graaf, B. de (2010). 'How to Counter Radical Narratives: Dutch Deradicalization Policy in the Case of Moluccan and Islamic Radicals', *Studies in Conflict & Terrorism*, vol.33, no.1, pp.408-428.
- Demant, F., Sloodman, M., Buijs, F. & Tillie, J. (2008). *Teruggang en uittreding. Processen van deradicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES.
- Demant, F., Wagenaar, W. & Donselaar, J. van (2009). *Monitor Racisme en Extremisme: Deradicaliseren in de Praktijk*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- DeMause, L. (2002). 'The childhood origins of terrorism', *Journal of Psychohistory*, vol.29, no.4, pp.340-348.
- De Telegraaf (2011). 'Mohammed Bouyeri ingezet door Al-Qaeda', http://www.telegraaf.nl/binnenland/20164087/_Bouyeri_in_film_Al-Qaeda_.html (4 juni 2011) [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- De Volkskrant (2010). 'Jason W. roept extremisten op de wapens neer te leggen', (16 oktober 2010).
- Dienst Justitiële Inrichtingen (2007). 'De Aanpak terugdringen recidive'. Den Haag: Dienst Justitiële Inrichtingen.
- Dienst Justitiële Inrichtingen (2013). 'Masterplan DJI 2013-2018'. Den Haag: Dienst Justitiële Inrichtingen.
- Dienst Justitiële Inrichtingen (2014). 'Huisregels Terroristen Afdeling PI Rotterdam'. Den Haag: Dienst Justitiële Inrichtingen.
- Dirkzwager, A., Lamet, W., Nieuwbeerta, P., Blokland, A. & Laan, P. van der (2009). 'Na detentie: de gevolgen van rechtspraak', *Rechtstreeks*, no.1., pp. 6-34.
- Dirkzwager, A., Nieuwbeerta, P. & Fiselier, J. (2009). 'Onbedoelde gevolgen van vrijheidsstraffen: een literatuurstudie', *Tijdschrift voor Criminologie*, vol.51, no.1, pp.21-41.
- Durkheim, E. (1961). *Moral Education*. New York: The Free Press.
- Ebaugh, H.R. (1988). *Becoming an ex*. Chicago: University of Chicago Press.
- El-Said, H. (2013). 'Yemen's Passive Approach to Countering Terrorism'. In: El-Said, H. & Harrigan, J. (red.). *Deradicalizing Violent Extremists: Counter-radicalization programmes and their impact in Muslim majority states*. Londen: Routledge.
- El-Said, H. & Barrett, R. (2013). 'Saudi Arabia: The master of deradicalization'. In: El-Said, H. & Harrigan, J. (red.). *Deradicalizing Violent Extremists: Counter-radicalization programmes and their impact in Muslim majority states*. Londen: Routledge.
- El-Said, H. & Harrigan, J. (red.) (2013). *Deradicalizing Violent Extremists: Counter-radicalization programmes and their impact in Muslim majority states*. Londen: Routledge.

- Elsevier (2010). 'Al-Qa'ida wil Mohammed Bouyeri ruilen voor gijzelaars', 14 september 2010, <http://www.elsevier.nl/Nederland/nieuws/2010/9/Al-Qaida-wil-Mohammed-Bouyeri-ruilen-voor-gijzelaars-ELSEVIER275710W/> [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- Englund, C. (2002). *Exit Motala – Case study. An example of how to use integration into the society as a process of healing for different groups of people living in the margin*. Stockholm: The Expo Foundation.
- Erikson, K. (1960). 'Notes on the Sociology of Deviance', paper read at the 55th annual meetings of the American Sociological Association, New York, http://www.soc.umn.edu/~uggen/Erikson_SP_63.pdf [geraadpleegd op 22 juli 2014].
- Erikson, K. (1962). 'Notes on the sociology of deviance', *Social Problems*, vol.9, no.4, pp.307-314.
- EXIT-Deutschland (2015). <http://www.exit-deutschland.de>.
- EXIT-Fryhuset (2015). <http://exit.fryshuset.se> [geraadpleegd op 5 maart 2015].
- Falk, G. (2001). *Stigma: How We Treat Outsiders*. Amherst: Prometheus Books.
- Farkas, M. (1996). 'Recovery, Rehabilitation, Reintegration: Words vs. Meaning', *Wapr Bulletin*, Vol.8, no.4, pp.6-7.
- Farrall, S. & Calverley, A. (2006). *Understanding desistance from crime*, Crime and Justice Series. Londen: Open University Press.
- Festinger, L. (1954). 'A theory of social comparison processes', *Human relations*, vol.7, no.2, pp.117-140.
- Fletcher, L. & Stover, E. (2008). *Guantánamo and Its Aftermath: U.S. Detention and interrogation practices and their impact on Former Detainees*. Berkeley: University of California, Human Rights Center.
- Fletcher, L. & Stover, E. (red.) (2009). *Returning Home: Resettlement and reintegration of Detainees released from the U.S. naval base in Guantánamo Bay, Cuba*. Berkeley: University of California.
- Garfinkel, H. (1956). 'Conditions of Successful Degradation Ceremonies', *American Journal of Sociology*, vol.61, no.5, pp.420-424.
- Gemeenschappelijk Standpunt van de Raad van de Europese Unie (27 december 2001) ref.2001/930/GBVB inzake terrorismebestrijding (Pb EG L 344).
- Gemeente Amsterdam (2007). 'Amsterdam tegen radicalisering'. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.

- Gemeente Kristiansland (1997). 'Kartlegging av rasistiske og anti-rasistiske ungdomsmjøer i Vagsbyd'.
- Gendreau, P. & Cullen, F. (1999). 'The Effects of Prison Sentences on Recidivism', <http://www.prisonpolicy.org/scans/e199912.htm> [geraadpleegd op 25 februari 2014].
- Gielen, A.J. (2008). *Radicalisering en identiteit*. Amsterdam: Aksant.
- Giordano, P., Cernkovich & Rudolph, J. (2002). 'Gender, Crime, and Desistance: Toward a Theory of Cognitive Transformation', *American Journal of Sociology*, vol. 107, no. 4, pp. 990-1064.
- Global Counter Terrorism Forum (2012). 'Rome Memorandum on Good Practices for Rehabilitation and Reintegration of Violent Extremist Offenders', <https://www.thegctf.org/documents/10162/159878/Rome+Memorandum-English.pdf> [geraadpleegd op 30 juli 2014].
- Goede, M. de (2011). 'Blacklisting and the ban: Contesting targeted sanctions in Europe', *Security Dialogue*, vol. 42, no. 6, pp. 499-515.
- Goede, M. de & Graaf, B.A. de (2013). 'Sentencing Risk. Temporality and Precaution in Terrorism Trials'. *International Political Sociology*, vol. 7, no. 3, pp. 313-331.
- Graaf, B.A. de (2010). *Theater van de Angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*. Boom: Amsterdam.
- Graaf, B.A. de (2011a). *Evaluating Counterterrorism Performance. A Comparative Study*. Oxford/New York: Routledge/Francis & Taylor.
- Graaf, B.A. de (2011b). *Waar zijn wij bang voor? Veiligheidsdenken en de angst voor de ander*. FORUM Jaarlezing. Utrecht/Rotterdam: Forum/Guys & Godoy.
- Graaf, B.A. de (2012). *Gevaarlijke vrouwen. Tien militante vrouwen in het vizier*. Amsterdam: Boom.
- Graaf, B.A. de (2014). 'The Van Gogh Murder and Beyond'. In: Hoffman, B. & Reinares, F. (red.). *The Evolving Global Terrorism Threat: Cases from 9/11 to Osama Bin Laden's Death*. New York: Columbia University Press, pp. 144-187.
- Graaf, B.A. de & Malkki (2010). 'Killing it Softly? Explaining The Early Demise of Left-Wing Terrorism in the Netherlands', *Terrorism and Political Violence*, vol. 22, no. 4, pp. 623-640.
- Graaff, B. de & Kessels, E.J.A.M. (2010). 'Prison Radicalisation in the Netherlands: Not a Captivating Problem'. In: Neumann, P. (red.). *Prisons and Terrorism: Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. Londen: ICSR.
- Grunenberg, S. & Donselaar, J. van (2006). 'Deradicalisering: lessen uit Duitsland, opties voor Nederland?'. In: Donselaar, J. van & Rodrigues, P., *Monitor Racisme en Extremisme. Zevende rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting, pp. 158-177.

- Hamm, M.S. (2013a). 'Locking up terrorists: three models for controlling prisoner radicalization', www.indstate.edu/ccj/crinst/Locking%20Up%20Terrorists.docx [geraadpleegd op 10 februari 2015].
- Hamm, M.S. (2013b). *The Spectacular few*. New York: NYU Press.
- Hassan, M.H. & Mostarom, T.R. (2011). *A Decade of Combating Radical Ideology. Learning From the Singapore Experience (2001-2011)*. Singapore: Nanyang Technological University.
- Hassan, M.H. & Pereire, K.G. (2006). 'An Ideological Response to Combating Terrorism – The Singapore Perspective', *Small Wars and Insurgencies*, vol. 17, no.4, pp.458-477.
- Hegghammer, T. (2006). 'Terrorist Recruitment and Radicalization in Saudi Arabia', *Middle East Policy Council*, vol. 13, no.4, pp.39-60.
- Helgeson, V.S. & Mickelson, K.D. (1995). 'Motives for social comparison', *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 21, no. 11, pp.1200-1209.
- Herik, L. van den (2007). 'The Security Council's Targeted Sanctions Regimes: In Need of Better Protection of the Individual', *Leiden Journal of International Law*, vol. 20, no.4, pp.797-807.
- Hirsch, A. von, Bottoms, A., Burney, E. en Wikström, P.O. (1999). *Criminal deterrence and sentence severity: An analysis of recent research*. Oxford: Hart Publishing.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hofmann, B. (2006). *Inside Terrorism*. New York: Colombia University Press.
- Hogg, M.A. (1992). *The Social Psychology of Group Cohesiveness*. New York: New York University Press.
- Hogg, M.A., Sherman, D.K., Dierselhuis, J., Maitner, A.T. & Moffitt, G. (2007). 'Uncertainty, entitativity, and group identification', *Journal of Experimental Social Psychology*, vol.43, no. 1, pp.135-142.
- Horgan, J. (2005). 'Psychological factors related to disengaging from terrorism: Some preliminary assumptions and assertions'. In: Benard, C. (red.) (2005). *A Future for the Young. Options for helping Middle Eastern Youth Escape the Trap of Radicalization*. Santa Monica: RAND Corporation, pp.65-91.
- Horgan, J. (2008). 'Deradicalization or Disengagement? A Process in Need of Clarity and a Counterterrorism Initiative in Need of Evaluation', *Perspectives on Terrorism*, vol. 2, no.4., pp.3-8.
- Horgan, J. & Braddock, K. (2010). 'Rehabilitating the Terrorists?: Challenges in Assessing the Effectiveness of De-radicalization Programs', *Terrorism and Political Violence*, vol.22, no. 2, pp.267-291.
- Horney, J, Mackenzie, D., Martin, J., Peterson, R. & Rosenbaum, D. (red.) (2000). *National Institute of Justice Criminal Justice 2000: changes in decision making and discretion in the criminal justice system*. Washington D.C.: National Institute of Justice.

- Janis, I.L. (1972). *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin.
- Jong, J.D. de & Gemert, F. van (2010). *Een studie naar het concept groepsdruk*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.
- Kern, S. (2013). 'Britain: Muslim Prison Population Up 200%', *Gatestone Institute. International Policy Council*, <http://www.gatestoneinstitute.org/3913/uk-muslim-prison-population> (2 augustus 2013) [geraadpleegd op 7 maart 2014].
- Kitsuse, J. (1980). 'Coming Out All Over: Deviants and the Politics of Social Problems', *Social Problems*, vol.28, no.1, pp.1-13.
- Klandermans, B., Kriesi, H. & Tarrow, S. (red.) (1988). *From Structure to Action*. Greenwich: JAI Press.
- Klandermans, B. & Mayer, N. (2006). *Extreme Right Activists in Europe. Through the magnifying glass*. Londen: Routledge.
- Köhler, D. (2013). 'Family Counseling as Prevention and Intervention Tool Against "Foreign Fighters"', *The German "Hayat" Program*, *JEX Journal EXIT-Deutschland. Zeitschrift für Deradikalisierung und demokratische Kultur*, Vol.3, pp.182-204.
- Kruglanski, A.W. & Fishman, S. (2006). 'The Psychology of Terrorism. "Syndrome" Versus "Tool" Perspectives', *Terrorism and Political Violence*, vol.18, no.2, pp.193-215.
- Kruglanski, A.W. & Orehek, E. (2011). 'The Role of the Quest for Personal Significance in Motivating Terrorism'. In: Forgas, J., Kruglanski, A. & Williams K. (red.). *The Psychology of Social Conflict and Aggression*. New York: Psychology Press, pp.153-166.
- Kuppens, J. & Ferwerda, H. (2008). *Van binnen naar buiten: Een behoefteonderzoek naar de aard en omvang van nazorg voor gedetineerden*. Arnhem: Advies- en Onderzoeksgroep Beke.
- Le Point (2012). 'Exclusif. De la prison au djihad: la dérive de Mohamed Merah', http://www.lepoint.fr/societe/exclusif-l-immeuble-ou-est-retranche-le-forcene-21-03-2012-1443446_23.php (21 maart 2012) [geraadpleegd op 24 maart 2015].
- Lemert, E.M. (1967). *Human Deviance, Social Problems, and Social Control*. New York: Prentice Hall.
- Leonard, M.A. (2004). 'Predicting Completion vs. Defection in a Community-Based Reintegration Program', *Journal of Offender Rehabilitation*, vol.40, no.1, pp.133-146.

- Liem, M. (2014). 'Does Age Matter? Experiences of Prison and Release Among Juvenile Lifers', paper gepresenteerd op 17/07/2014 op het XVIII ISAWorld Congress of Sociology.
- Link, B., Cullen, F., Struening, E., ShROUT, P. & Dohrenwend, B. (1989). 'A Modified Labeling Theory Approach to Mental Disorders: An Empirical Assessment', *American Sociological Review*, vol. 54, no. 3, pp. 400-423.
- Maruna, S. & Immarigeon, R. (red.) (2004). *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*. Cullompton: Willan Publishers.
- McAdam, D. (1986). 'Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer', *American Journal of Sociology*, vol. 92, no. 1, pp. 64-90.
- McCauley, C. & Moskaleiko, S. (2011). *Friction. How Radicalization Happens to Them and Us*. Oxford: Oxford University Press.
- McCulloch, T. (2005). 'Probation, social context and desistance: Retracing the relationship', *Probation Journal*, vol. 52, no. 1, pp. 8-22.
- Meertens, R.W., Prins, Y.R.A. & Doosje, B. (2005). *In iedereen schuilt een terrorist*. Schiedam: Scriptorum.
- Mellis, C. (2007). 'Amsterdam and Radicalization, The Municipal Approach'. In: NTCb, *Radicalisation in broader perspective*, pp. 40-48.
- Melzer, R. & Serafin, S. (2013). *Right-Wing Extremism in Europe*. Berlijn: Forum Berlijn/Politischer Dialog.
- Merton, R.K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (2007). 'Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011'.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2007). 'Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011'.
- Ministerie van Justitie (2005). 'Nota radicalisme en radicalisering', Tweede Kamer, 2004-2005, 29754, nr. 26 (19 augustus 2005).
- Ministerie van Justitie (2011). 'Sluitende aanpak nazorg', <http://www.rijks-overheid.nl/documenten-en-publicaties/brochures/2010/07/06/factsheet-sluitende-aanpak-nazorg.html> [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- Ministerie van Veiligheid en Justitie (2014). 'Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme'. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ministerie van Veiligheid en Justitie (2015). 'Antwoorden kamervragen over het opsluiten van terroristen'. Kenmerk 608450.

- Ministry of Refugee, Immigration and Integration Affairs (2010). 'The challenge of extremism. Examples of deradicalisation and disengagement programmes in the EU'. Copenhagen: The Ministry of Refugee, Immigration and Integration Affairs.
- Moghaddam, F. (2005). 'The Staircase to Terrorism', *American Psychologist*, vol.60, no.2, pp.161-169.
- Muller, E., Rosenthal, U. & Wijk, R. de (2008). *Terrorisme*. Deventer: Kluwer.
- Mullins, S. (2010). 'Rehabilitation of Islamist terrorists: Lessons from criminology', *Dynamics of Asymmetric Conflict*, vol.3, no.3, pp.162-193.
- Murshed, S.M. & Pavan, S. (2009). 'Identity and Islamic Radicalization in Western Europe', *Economics of Security Working Paper Series*.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2005). 'Nota lokale en justitiële aanpak van radicalisme en radicalisering', Tweede Kamer, 2005-2006, 29754, nr. 30 (29 september 2005).
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2009). 'Jihadisten en het Internet'.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2013). 'Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 32'.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2014a). 'Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 35'.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2014b). 'Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 37'.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2014c). 'Het mondiaal jihadisme. Een fenomenanalyse en een reflectie op radicalisering'. Den Haag: NCTV.
- Nesser, P. (2005). 'Profiles of Jihadist Terrorists in Europe'. In: Benard, C. (red.) (2005). *A Future for the Young. Options for helping Middle Eastern Youth Escape the Trap of Radicalization*. Santa Monica: RAND Corporation, pp.31-49.
- Neumann, P. (red.) (2010). *Prisons and Terrorism: Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*. Londen: The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR).
- Nieuwbeerta, P. (2007). *Gevangenisstraf, levenslopen en criminele carrières*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Noricks, D.E. (2009). 'Disengagement and Deradicalization: Processes and Programs'. In: David, P.K. & Cragin, K. (red.) (2009) *Social Sciences for Counterterrorism. Putting the Pieces Together*. Santa Monica: RAND Corporation, pp.299-322.

- Olsen, J.A. (2008). *Radicalisation in Danish Prisons. What is happening and what can we do about it?*. Danish Institute For International Studies.
- Pager, D. & Western, B. (2009). *Investigating Prisoner Reentry: The Impact of Conviction Status on the Employment Prospects of Young Men*. Rapport in opdracht van het US Department of Justice.
- Plasterk, R.H.A. (2014). 'Hoofddlijnen AIVD-Jaarplan 2014'. Brief aan de Tweede Kamer (4 maart 2014).
- Poort, R. & Eppink, K. (2009). *Inzicht en onderbouwing voor een effectieve en efficiënte reclas-sering. Een advies voor een meerjaren onderzoeksprogramma*. Den Haag: WODC.
- Pritikin, M. (2008). 'Is Prison Increasing Crime?', *Wisconsin Law Review*, vol. 2008, no. 6, pp. 1049-1108.
- Qatar International Academy for Security Studies (QIASS) (2012). 'Countering Violent Extremism, Community Engagement Programmes in Europe'.
- Raad voor Strafrechtstoepassing en jeugdbescherming (2014). 'Terugkeer in de samenleving, verlof, vrijheden; nazorg', http://www.rsj.nl/over_de_raad/bejegening_justitiabelen/hfdst06.aspx [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- Rabasa, A., Pettyjohn, S.L., Ghez, J.J. & Boucek, C. (2010). *Deradicalising Islamist Extremists*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Radio 1 (2013). 'Het vrijkomen van Samir A. is beangstigend', <http://www.stand.nl/stellingen/Binnenland/Het-vrij-komen-van-Samir-beangstigend> [geraadpleegd op 11 februari 2014].
- Reclassering Nederland (2013). Memo gericht aan Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vaste Commissie voor Veiligheid en Justitie (11 april 2013).
- Regeling van de Minister van Buitenlandse Zaken in overeenstemming met de Minister van Financiën (18 december 2007). nr. DJZ/BR/1222-07, houdende beperkende maatregelen met het oog op de strijd tegen het terrorisme (Sanctieregeling terrorisme 2007-II). Zie: http://wetten.overheid.nl/BWBR0023131/geldigheidsdatum_16-03-2015.
- Richardson, L. (2007). *What Terrorists Want: Understanding the Enemy, Containing the Threat*. New York: Random House.
- Rijksoverheid (2008). 'Persoonsgerichte aanpak van gedetineerden', <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/persberichten/2008/12/09/persoonsgerichte-aanpak-van-gedeteneerden.html> (9 december 2008) [geraadpleegd op 20 mei 2014].

- Rijksoverheid (2014). 'Recidive en veelplegers', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/recidive> [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- Roex, K. (2013). *Leven als de Profeet in Nederland. Over de salafi-beweging en democratie*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Rommelspacher, B. (2006). *Der Hass hat uns geeint. Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus de Szene*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Sageman, M. (2004). *Understanding terror networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Sampson, R. & Laub, J. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge: Harvard University Press.
- San, M. van, Sieckelinck, S. & Winter, M. de (2010). *Idealen op drift*. Den Haag: Boom.
- Sarraj, E. (2002). 'Why we blow ourselves up', *Time magazine* (8 april 2002).
- Schmid, A.P. (2013a). *Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: a conceptual discussion and literature review*. Den Haag: International Centre for Counter-terrorism.
- Schmid, A.P. (2013b). *The end of radicalisation?*. Den Haag: International Centre for Counter-terrorism, <http://www.icct.nl/publications/icct-commentaries/the-end-of-radicalisation> [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- School for conflict analysis and resolution (2012). *Focus on Al Qaeda in Yemen magnifies chronic instability*, <http://scar.gmu.edu/articles/focus-al-qaeda-yemen-magnifies-chronic-instability>.
- Schuyt, K. (1997). *Sociale cohesie en sociaal beleid. Drie publiekscolleges in de Balie*. Amsterdam: De Balie.
- Seiter, R.P. & Kadela, K.R. (2003). 'Prison Reentry: What works, What Does Not, and What is Promising', *Crime and Delinquency*, vol. 49, no. 3, pp. 360-388.
- Sharqieh, I. (2012). 'Focus on Al Qaeda in Yemen magnifies chronic instability', *The National*, <http://scar.gmu.edu/articles/focus-al-qaeda-yemen-magnifies-chronic-instability> (25 april 2012) [geraadpleegd op 6 maart 2014].
- Sherman, L. (1993). 'Defiance, Deterrence, and Irrelevance: A Theory of the Criminal Sanction', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 30, no. 4, pp. 445-473.
- Shinkfield, A.J. & Graffam, J. (2009). 'Community Reintegration of Ex-Prisoners', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, vol. 53, no. 1, pp. 29-42.
- Silke, A. (2002). 'Becoming a Terrorist'. In: Silke, A. (red.). *Terrorists, Victims and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences*, New York: Wiley, pp. 29-53.

- Silke, A. (2011). 'Disengagement or Deradicalization: A Look at Prison Programs for Jailed Terrorists', *CTC Sentinel*, vol.4, no.1, pp.8-21.
- Smith, E., Seger, C.R. & Mackie, D. (2007). 'Can Emotions Be Truly Group Level? Evidence Regarding Four Conceptual Criteria', *Journal of Personality and Social Psychology*, vol.93, no.3, pp.431-446.
- Snow, D.A., Zurcher, L.A. & Ekland-Olson, S. (1980). 'Social networks and social movements: A microstructural approach to differential recruitment', *American Sociological Review*, vol.45, no.1, pp.787-801.
- Speckhard, A. (2010). 'Prison and Community Based Disengagement and Deradicalization Programs for Extremists Involved in Militant Jihadi Terrorism Ideologies and Activities'. In: Fenstermacher, L., Kuznar, L., Rieger, T. & Speckhard, A. (red.). *Protecting the Homeland from International and Domestic Terrorism Threats: Current Multidisciplinary Perspectives on Root Causes, the Role of Ideology, and Programs for Counter-Radicalization and Disengagement*. Washington DC: Department of Defense, pp.347-362.
- Stern, J. (2010). 'Mind Over Martyr: How to Deradicalize Islamist Extremists', *Foreign Affairs*, vol.89, no.1, pp.95-108.
- Stracke, N. (2007). 'Arab prisons: a place for dialogue and reform', *Perspectives on terrorism*, vol.1, no.4, pp.7-11.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1986). 'The social identity theory of intergroup behaviour'. In: Worchel, S. en Austin, W.G. (red.). *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, pp.7-24.
- Teeven, F. (2011). 'Terroristen in detentie; evaluatie van de terroristenafdeling'. Brief aan Tweede Kamer.
- The Daily Telegraph* (2010). 'Saudi Arabia defends al-Qaeda rehabilitation scheme', 9 februari 2010.
- The Independent* (2009). 'Renouncing Islam: To brink and back again', <http://www.independent.co.uk/opinion/commentators/johann-hari/renouncing-islamism-to-the-brink-and-back-again-1821215.html> (16 november 2009) [geraadpleegd op 24 juli 2014].
- The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START) (2009). *Assessing the Effectiveness of current De-radicalization Initiatives and Identifying Implications for the Development of U.S.-Based Initiatives in Multiple Settings*. College Park: University of Maryland.
- The National Council for Crime Prevention (BRA) (2001). *EXIT. A follow-up evaluation of the organization EXIT for defectors during the years 1998-2001*. BRA report series, no.8. Stockholm: BRA.

- The New York Times (2013). 'A Battered Dream, Then a Violent Path', http://www.nytimes.com/2013/04/28/us/shot-at-boxing-title-denied-tamerlan-tsarnaev-reeled.html?_r=0 (27 april 2013) [geraadpleegd op 27 april 2013].
- The World Post (2015). 'Omar Abdel Hamid El-Hussein, Copenhagen Attack Suspect, Reportedly Just Got Out Of Prison', http://www.huffingtonpost.com/2015/02/16/omar-abde-lhamid-el-hussein-copenhagen_n_6693182.html (16 februari 2015) [geraadpleegd op 24 maart 2015].
- Trouw (2013). 'OM wil uitstel vrijlating Samir A. met 1 jaar', <http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/3499800/2013/08/28/OM-wil-uitstel-vrijlating-Samir-A-met-1-jaar.dhtml> (28 maart 2013) [geraadpleegd op 11 februari 2014].
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2005a). 'Nota lokale en justitiële aanpak van radicalisme en radicalisering', 2005-2006, 29754, nr. 30 (29 september 2005).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2005b). 'Nota radicalisme en radicalisering', 2004-2005, 29754, nr. 26 (19 augustus 2005).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2006). 'Verslag algemeen overleg gehouden op 26 januari 2006 – Terrorismebestrijding', 29754, nr. 64 (28 januari 2006).
- Uggen, C., Manza, J. & Behrens, A. (2004). 'Less than the Average Citizen: Stigma, Role Transition, and the Civic Reintegration of Convicted Felons'. In: Maruna, S., Immarigeon, R. (red.). *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*. Cullompton: Willan Publishers, pp.258-290.
- United Nations Office on Drugs and Crime (2012). *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*. New York: United Nations.
- Veldhuis, T. (2012). *Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes for violent extremist Offenders*. Den Haag: International Centre for Counter-terrorism. <http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Veldhuis-Designing-Rehabilitation-Reintegration-Programmes-March-2012.pdf> [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- Veldhuis, T. & Bakker, E. (2007). 'Causale factoren van radicalisering en hun onderlinge samenhang', *Vrede en Veiligheid*, vol.36, no.4, pp.447-470.
- Veldhuis, T., Gordijn, E., Lindenberg, S. & Veenstra, R. (2010). *Terroristen in detentie; evaluatie van de Terroristenafdeling*. Den Haag: WODC/Ministerie van Justitie.
- Veldhuis, T. & Lindenberg, S. (2012). 'Limits of tolerance under pressure: a case

- study of Dutch terrorist detention policy', *Critical Studies on Terrorism*, vol.5, no.3, pp.425-443.
- Veldhuis, T. & Staun, J. (2009). *Islamist Radicalization: A Root Cause Model*. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2011). *Samenwerkingsmodel Nazorg volwassen (ex-)gedetineerde burgers*. Den Haag: VNG.
- Victoroff, J. (2005). 'The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches', *The Journal of Conflict Resolution*, vol.49, no.1, pp.3-42.
- Vidino, L. & Brandon, J. (2012). *Countering radicalization in Europe*. Londen: ICSR.
- Violence Prevention Network (2012). *Verantwortung übernehmen – Abschied von Hass und Gewalt. Arbeit mit rechtsextremistisch orientierten Jugendlichen innerhalb des Jugendstrafvollzugs – Betreuung nach der Haftentlassung*. Berlijn: Violence Prevention Network.
- VN Veiligheidsraad (2001). 'Resolutie 1373', ref. S/RES/1373 (28 september 2001).
- Waldfoegel, J. (1994). 'The Effect of Criminal Conviction on Income and the Trust. Reposed in the Workmen', *Human Resources*, vol.29, no.1, pp.62-81.
- Warchold, K. (2003). *Konzepte gegen Rechtsextremismus in Norwegen und Schweden. Das Beispiel 'Exit'*. Proefschrift Berlijn.
- Warnes, R. & Hannah, G. (2008). 'Meeting the Challenge of Extremists and Radicalized Prisoners: The Experiences of the United Kingdom and Spain', *Policing*, vol.2, no.4, pp.402-411.
- Wartna, B.S.J. (2009). *In de fout*. Den Haag: WODC.
- Weaver, B. & McNeill, F. (2007). *Giving up crime: Directions for Policy*. Edinburgh: Scottish Consortium on Crime and Criminal Justice.
- Weaver, B. & McNeill F. (2010). 'Travelling hopefully: Desistance research and probation practice'. In: Brayford J., Cowe F. & Deering J. (red). *What else works? Creative work with offenders*. Cullompton: Willan Publishers, pp.36-60.
- Weggemans, D. (2013). 'Radicalisme: Hét fundament voor geweld?'. *Volunté General*, vol.3, no.1, pp.14-22.
- Weggemans, D. (2014). 'Re-integratie van extremismeverdachten'. *Openbaar Bestuur*, vol.24, no.1, pp.8-13.
- Weggemans, D.J., E. Bakker & P. Grol (2014). 'Who are they and why do they go? The Radicalization and Preparatory Processes of Dutch Jihadist Foreign Fighters', *Perspectives on Terrorism*, vol.8, no.4, pp.100-111.
- Weijters, G. & More, P.A. (2010). 'De Monitor Nazorg Ex-gedetineerden'. Den Haag: WODC.
- Western, B. & Pettit, B. (2002). 'Beyond Crime and Punishment: Prisons and Inequality', *Contexts*, vol.37, no.1, pp.37-43.

- Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (2014). REPRIS Database, <https://wodc-repris.nl/Repris.htm> [geraadpleegd op 20 mei 2014].
- Wiktorowicz, Q. (2005). *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Wolf, A. de & Doosje, B. (2010). *Aanpak van Radicalisme: Een psychologische analyse*. Amsterdam: SWP.
- Woods, A. (2009). ‘“Good muslim, good citizen” and other lesson plans from U.S. prisons in Iraq’, *Slate*, http://www.slate.com/articles/life/faith-based/2008/07/good_muslim_good_citizen.2.html (23 januari 2009) [geraadpleegd op 20 maart 2014].
- Wormith, J.S., Althouse, R., Simpson, M. e.a. (2007). ‘The Rehabilitation and Reintegration of Offenders’, *Criminal Justice and Behavior*, vol.34, no.7, pp.879-892.
- Zamble, E. & Porporino, F. J. (1988). *Coping behavior and adaptation in prison inmates*. New York: Springer-Verlag.
- Zannoni M., Varst, L.P. van der, Bervoets, E.J.A. e.a. (2008). *De rol van de eerstelijns-werkers bij het tegengaan van polarisatie en radicalisering. van ‘ogen en oren’ naar ‘het hart’ van de aanpak*. Den Haag: COT.

Dankwoord

Dit onderzoek is tot stand gekomen dankzij Politie en Wetenschap. Wij willen deze stichting expliciet danken voor haar vertrouwen in de goede afloop van een beladen onderzoeksproject als het onderhavige. Toen wij met de aanvraag begonnen, was nog niet te voorzien dat de kwestie van jihadistische gedetineerden vanaf 2013 weer zo actueel zou worden. Vooral Marta Dozy, Annemieke Venderbosch en Kees Loef hebben ons tijdens dit onderzoek voorzien van wijze tips, inzichten en goede contacten. Ook de leden van de door Politie en Wetenschap ingestelde begeleidingscommissie hebben ons met constructieve kritiek en adviezen zeer prettig ter zijde gestaan. Een bijzonder woord van dank aan de experts van de Politie en de NCTV is hier zeker op zijn plaats.

Zonder de openheid van veel bevlogen beleidsmakers en professionals die zich dagelijks met radicalisering en extremisme bezighouden, was het niet mogelijk geweest om de interviews te houden. Professionals op nationaal en lokaal niveau, binnen en buiten het gevangeniswezen, in burger, politieuniform of maatpak: zij hebben ons hartelijk ontvangen en uitgebreid verteld over hun ervaringen. Wanneer zij konden, deden ze een beroep op hun omvangrijke netwerken en openden zo diverse deuren voor ons.

Wij spreken ook onze bijzondere dank uit aan de ex-gedetineerden die met ons over hun bewogen verleden en soms nog steeds roerige heden wilden praten. Wij realiseren ons dat het niet eenvoudig moet zijn geweest om twee onderzoekers in vertrouwen te nemen van wie zij enkel uit de media hadden gehoord. Hun bereidwilligheid om ons een blik in hun levens te geven, was het fundament voor dit onderzoek.

Verder zijn we blij met de input van onze collega's uit Utrecht en Den Haag: Edwin Bakker, Liesbeth van der Heide, Lisa Heintzbergen, Susanne Keesman, Wouter Klem, Jorrit Steehouder en Tinka Veldhuis. Susanne en Jorrit hebben zich in de laatste fase onschatbare inspanningen getroost om het rapport op tijd af te ronden.

Daan Weggemans en Beatrice de Graaf,
februari 2015

Bijlagen

1 Interviewlijst

Achtergrondgesprekken

Politiefunctionaris Rotterdam
Onderzoeker 1
Deskundige islamisme
Onderzoeker 2
Onderzoeker 3
Onderzoeker 4
Onderzoeker 5
Internationaal radicaliseringsexpert
Internationaal radicaliseringsexpert
Onderzoeker politieacademie
Politiefunctionaris België
Politiefunctionaris Midden-Nederland
Politiefunctionaris Midden-Nederland

Verdiepende interviews

Reclasseringsmanager
Reclasseringswerker
Advocaat 1
Advocaat 2
Advocaat 3 (telefoon)
Openbaar Ministerie
CVvi
Politiefunctionaris Rotterdam
Wijkagent Midden-Nederland
Journalist

Politiefunctionaris Den Haag
Wijkagent Den Haag
Medewerker ministerie van Veiligheid en Justitie
Begeleider familie ex-gedetineerden
Dienst Justitiële Inrichtingen
Dienst Justitiële Inrichtingen
Gemeente Rotterdam
Gemeente Amsterdam
Gemeente Den Haag
Gemeente Den Haag
Deradicaliseringsexpert
Moskeebestuurder
Psycholoog
Politiefunctionaris Amsterdam

Interviews met ex-gedetineerden met extremistische achtergrond

Ex-gedetineerde 1: Khalid (twee digitale interviews en een open bron)
Ex-gedetineerde 2: Tarik (twee face-to-face-interviews)
Ex-gedetineerde 3: Nassim (drie face-to-face-interviews)
Ex-gedetineerde 4: Cem (twee gesprekken met oude contacten en open bronnen)
Ex-gedetineerde 5: Abdel (gesprek met advocaat en open bronnen)
Ex-gedetineerde 6: Ayman (face-to-face-interview)
Ex-gedetineerde 7: Farid (face-to-face-interview)
Ex-gedetineerde 8: Mehmet (face-to-face-interview)
Ex-gedetineerde 9: Ayoub (open bronnen)
Ex-gedetineerde 10: Yassir (twee face-to-face-interviews)
Familielid van een ex-gedetineerde (face-to-face-interview)
Familielid van een ex-gedetineerde (face-to-face-interview)

2 Topiclijsten

Topiclijst (1)

Onderstaande topics zijn door de onderzoekers gebruikt bij interviews en informele gesprekken met ex-gedetineerden met een vermeende extremistische achtergrond.

Ervaringen tijdens detentie

Hoe kijkt respondent terug op de eigen detentie.

- Welke herinneringen heeft respondent?
- Hoe waren de relaties tot anderen in detentie?

Ervaringen re-integratie

Ideologische/maatschappelijke domein

- Hoe kijkt respondent aan tegen maatschappij waarin men terugkeerde?
- Zijn opvattingen veranderd voor/tijdens/na detentie? Zo ja, welke verklaring geeft men?

Sociale domein

- Hoe zagen/zien de sociale netwerken van de respondent er na detentie uit?
- Negatieve sociale ervaringen re-integratie (stigmatisering, bedreigingen enzovoort)?
- Ervaringen met verheerlijking.
- Hulp sociale omgeving re-integratie.

Praktische domein

- Hoe verliep de praktische re-integratie (baan, onderwijs, schulden, inkomen, enzovoort)?
- Mogelijke praktische obstakels re-integratie.

Toekomstperspectief respondent

Topiclijst (2)

Onderstaande topics zijn door de onderzoekers gebruikt bij interviews en informele gesprekken met andere betrokken partijen bij re-integratie.

Visie op eigen rol

- Plaats van de eigen organisatie in de omgang met radicalisering en re-integratie.
- Kennis op basis van ervaringen met radicalisering en re-integratie.
- Geschiktheid voor betrokkenheid re-integratie.

Ervaringen met re-integratie

- Mate van betrokkenheid (op de hoogte zijn van re-integratie, in aanraking geweest met individu in het verleden, betrokkenheid re-integratie).
- Monitoren proces van re-integratie.
- Ervaringen met stigmatisering ex-gedetineerde.
- Ervaringen met verheerlijking ex-gedetineerde.

Samenwerking andere organisaties

- Functioneren netwerk.
- Plaats van andere organisaties.

Kansen

- Mogelijkheden voor succesvolle re-integratie
- Wat is hiervoor de ideale rolverdeling?

Valkuilen en dilemma's re-integratie

- Benoemen mogelijke valkuilen re-integratie.
- Symbolische plaats van organisaties.
- Valkuilen betrokken partners.

Behoeften

- Geformuleerde behoeften respondent voor succesvolle re-integratie.

Leden Redactieraad Programma Politie & Wetenschap

Voorzitter	prof. dr. H.G. van de Bunt Hoogleraar Criminologie Erasmus Universiteit Rotterdam
Leden	mr. drs. C. Bangma Politieacademie, Hoofd School voor Hogere Politiekunde mr. W.M. de Jongste Projectbegeleider Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum Ministerie van Veiligheid en Justitie prof. dr. P. van Reenen Van Reenen-Russel Consultancy b.v. Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (SIM) Universiteit Utrecht mr. F. Smilda Kwartiermaker Divisie Informatie, Politie Noord-Nederland
Secretariaat	Programmabureau Politie & Wetenschap Politieacademie Arnhemseweg 348 7334 AC Apeldoorn Postbus 834 7301 BB Apeldoorn www.politieenwetenschap.nl

Uitgaven in de reeks Politiewetenschap

1. **Kerntaken van de politie. Een inventarisatie van heersende opvattingen**
C.D. van der Vijver, A.J. Meershoek & D.F. Slobbe, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2001
2. **Bevoegdheden overd(r)acht. Een onderzoek naar delegatie en mandaat van beheersbevoegdheden in de politiepraktijk**
H.B. Winter & N. Struiksma, Pro Facto B.V., Universiteit Groningen, 2002
3. **Sturing van politie en politiewerk. Een verkennend onderzoek tegen de achtergrond van een veranderende sturingscontext en sturingsstijl**
J. Terpstra, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2002
4. **Woninginbrekers en zware jongens. Daders vanuit het voormalig Joegoslavië aan het woord**
M. van San, E. Snel & R. Boers, Risbo, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2002
5. **Zeg me wie je vrienden zijn. Allochtone jongeren en criminaliteit**
F.M.H.M. Driessen, B.G.M. Völker, H.M. Op den Kamp, A.M.C. Roest & R.J.M. Molenaar, Bureau Driessen, Utrecht, 2002
6. **Op deugdelijke grondslag. Een explorerende studie naar private forensische accountancy**
J. van Wijk, W. Huisman, T. Feuth & H.G. van de Bunt, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2002
7. **Voorbij de dogmatiek. Publiek-private samenwerking in de veiligheidszorg**
A.B. Hoogenboom & E.R. Muller, COT, Den Haag, 2003
8. **Hennepteelt in Nederland. Het probleem van de criminaliteit en haar bestrijding**
F. Bovenkerk, W.I.M. Hogewind, D. Korf & N. Milani, Willem Pompe Instituut, Universiteit Utrecht, 2003
9. **Politiekennis in ontwikkeling. Een onderzoek naar het verzamelen en veredelen van informatie voor het Politie Kennis Net**
I. Bakker & C.D. van der Vijver, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2003
- 10a. **Politie en geweld. Een verkenning van politiereacties op geweldsincidenten in vier Nederlandse regiokorpsen**
C.J.E. In 't Velt, W.Ph. Stol, P.P.H.M. Klerks, H.K.B. Fobler, R.J. van Treeck & M. de Vries, NPA-Politie Onderwijs- en Kenniscentrum, LSOP, Apeldoorn, 2003
- 10b. **Geweldige informatie? Onderzoek naar de informatiehuishouding van geweldsmeldingen bij de politie**
R. van Overbeeke, O. Nauta, A. Beerepoot, S. Flight & M. Rietveld, DSP-groep, Amsterdam, 2003

11. **Blauwe Bazen. Het leiderschap van korpschefs**
R.A. Boin, P. 't Hart & E.J. van der Torre, Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden/COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2003
12. **Over de grens. Een verkenning van projecten voor probleemjeugd in Duitsland, Engeland en Zweden**
I. van Leiden, G. Verhagen & H.B. Ferwerda, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2003
13. **Integriteit in het dagelijkse politiewerk. Mening en ervaringen van politiemensen**
J. Naeyé, L.W.J.C. Huberts, C. van Zweden, V. Busato & B. Berger, Centrum voor Politiewetenschappen, VU Amsterdam, 2004
14. **Politiestraatwerk in Nederland. Noodhulp en gebiedswerk: inhoud, samenhang, verandering en sturing**
W. Ph. Stol, A.Ph. van Wijk, G. Vogel, B. Foederer & L. van Heel, Nederlandse Politieacademie, Onderzoeksgroep, LSOP, Apeldoorn, 2004
15. **De kern van de taak. Kerncompetenties van de politie als criterium voor de afbakening van kerntaken in de praktijk**
A. Mein, A. Schutte & A. van Sluis, ES&E, Den Haag, 2004
16. **Professionele dienstverlening en georganiseerde criminaliteit. Hedendaagse integriteitsdilemma's van advocaten en notarissen**
F. Lankhorst & J.M. Nelen, Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Sectie Criminologie, Amsterdam, 2004
17. **Paradoxaal Politiebestel. Burgemeesters, Openbaar Ministerie en Politiechefs over de sturing van de politie**
L.W.J.C. Huberts, S. Verberk, K. Lasthuizen & J.H.J. van den Heuvel, Vrije Universiteit Amsterdam/B&A Groep, 's-Gravenhage, 2004
18. **Illegale vuurwapens in Nederland: smokkel en handel**
A.C. Spapens & M.Y. Bruinsma, IVA, Tilburg, 2004
19. **Samenwerking en netwerken in de lokale veiligheidszorg**
J. Terpstra & R. Kouwenhoven, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2004
20. **Uit balans: politie en bestel in de knel. State-of-the-art: bundeling van kennis en inzicht**
H.G. van de Bunt, A.B. Hoogenboom, L.W.J.C. Huberts, E.R. Muller, J. Terpstra, C.D. van der Vijver & C. Wiebrens, 2004
Redactie: G.C.K. Vlek, C. Bangma, C. Loef & E.R. Muller
21. **Politie en media. Feiten, fictie en imagopolitiek**
H. Beunders & E.R. Muller, Erasmus Universiteit Rotterdam/COT, Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Leiden, 2005 (2^e druk 2009)

22. **Integriteit van de politie. State-of-the-art: wat we weten op basis van Nederlands onderzoek**
L.W.J.C. Huberts & J. Naeyé, Centrum voor Politie- en Veiligheidswetenschappen/Vrije Universiteit, Amsterdam, 2005
23. **De sociale organisatie van mensensmokkel**
R. Staring, G. Engbersen, H. Moerland, N. de Lange, D. Verburg, E. Vermeulen & A. Weltevrede; m.m.v. E. Heyl, N. Hoek, L. Jacobs, M. Kanis & W. van Vliet, Erasmus Universiteit Rotterdam: Criminologie – Sociologie – Risbo, 2005
24. **In elkaars verlengde? Publieke en private speurders in Nederland en België**
U. Rosenthal, L. Schaap J.C. van Riessen, P. Ponsaers & A.H.S. Verhage, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Universiteit Gent, 2005
25. **De strafrechtelijke rechtshulpverlening van Nederland aan de lidstaten van de Europese Unie. De politieke discussie, het juridische kader, de landelijke organisatie en de feitelijke werking**
C.J.C.F. Fijnaut, A.C. Spapens & D. van Daele, Universiteit van Tilburg, Vakgroep Strafrechtwetenschappen, 2005
26. **Niet zonder slag of stoot. De geweldsbevoegdheid en doorzettingkracht van de Nederlandse politie**
J. Naeyé, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Vrije Universiteit Amsterdam, 2005
27. **Preventief fouilleren. Een analyse van het proces en de externe effecten in tien gemeenten**
E.J. van der Torre & H.B. Ferwerda, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
28. **Zedenmisdrijven in Nederland. Aangiften- en verdachtenanalyses op basis van HKS-gegevens**
A.Ph. van Wijk, S.R.F. Mali, R.A.R. Bullens, L. Prins & P.P.H.M. Klerks, Politieacademie Onderzoeksgroep, Apeldoorn, Vrije Universiteit Amsterdam. KLPD, 2005
29. **Groepszedenmisdrijven onder minderjarigen. Een analyse van een Rotterdamse casus**
I. van Leiden & J. Jakobs, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
30. **Omgaan met conflictsituaties: op zoek naar goede werkwijzen bij de politie**
O. Adang, N. Kop, H.B. Ferwerda, J. Heijnemans, W. Olde Nordkamp, P. de Paauw & K. van Woerkom, Onderzoeksgroep Politieacademie, Apeldoorn/Advies en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2006
31. **De strategische analyse van harddrugscenes. Hoofdpijnen voor politie en beleid**
E.J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2006
- 32a. **Cijfers en stakeholders. Prestatiesturing en de gevolgen voor de maatschappelijke en politiek-bestuurlijke relaties van de politie**
A. van Sluis, L. Cachet, L. de Jong, C. Nieuwenhuyzen & A. Ringeling, Centre for Local Democracy, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006

- 32b. Operationele betrokkenheid. Prestatiesturing en bedrijfsvoering Nederlandse politie**
A.B. Hoogenboom, Nivra-Nyenrode, Breukelen, 2006
- 32c. Op prestaties gericht. Over de gevolgen van prestatiesturing en prestatieconvenanten voor sturing en uitvoering van het politiewerk**
M.P.C.M. Jochoms, F. van der Laan, W. Landman, P.S. Nijmeijer & A. Sey, Politie-academie, Apeldoorn/Twynstra Gudde, Amersfoort/Universiteit van Amsterdam, 2006
- 33. Het nieuwe bedrijfsmatig denken bij de politie. Analyse van een culturele formatie in ontwikkeling**
J. Terpstra & W. Trommel, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente 2006
- 34. De legitimiteit van de politie onder druk? Beschouwingen over grondslagen en ontwikkelingen van legitimiteit en legitimiteitstoekenning**
Bundel onder redactie van C.D. van der Vijver & G.C.K. Vlek, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente/Politie & Wetenschap, 2006
- 35. Naar beginselen van behoorlijke politiezorg**
M.J. Dubelaar, E.R. Muller & C.P.M. Cleiren, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, 2006
- 36a. Asielmigratie en criminaliteit**
J. de Boom, G. Engbersen & A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2006
- 36b. Criminaliteitspatronen en criminele carrières van asielzoekers**
M. Althoff & W.J.M. de Haan, m.m.v. S. Miedema, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Rijksuniversiteit Groningen, 2006
- 36c. 'Ik probeer alleen maar mijn leven te leven'. Uitgeprocedeerde asielzoekers en criminaliteit**
A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam; Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek/Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2006
- 37. Positie en expertise van de allochtone politiemedewerker**
J. Broekhuizen, J. Raven & F.M.H.M. Driessen, Bureau Driessen, Utrecht, 2007
- 38. Lokale politiechefs. Het middenkader van de basispolitiezorg**
E. J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2007
- 39. Nog niet verschenen**
- 40. Conflict op straat: strijden of mijden? Marokkaanse en Antilliaanse jongeren in interactie met de politie**
N. Kop, Martin Euwema, m.m.v. H.B. Ferwerda, E. Giebels, W. Olde Nordkamp & P. de Paauw, Politieacademie, Apeldoorn, Universiteit Utrecht, 2007

41. **Opsporing onder druk**
C. Liedenabaum & M. Kruijsen, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
42. **Symbolen van orde en wanorde. Broken windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval**
B. van Stokkom, Centrum voor Ethiek, Radboud Universiteit Nijmegen, 2008
43. **Verkeershandhaving: prestaties leveren, problemen aanpakken**
G. Meershoek & M. Krommendijk, IPIT, Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
44. **De frontlinie van opsporing en handhaving. Stelselmatige bedreigingen door burgers als contrastrategie**
M.J.G. Jacobs, M.Y. Bruinsma & J.W.M.J. van Poppel, IVA Tilburg, 2008
- 45a. **‘Kracht van meer dan geringe betekenis’. Deel A: Politiegeweld in de basispolitiezorg**
R. Bleijendaal, J. Naeyé, P. Chattellon & G. Drenth, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45b. **‘Kracht van meer dan geringe betekenis’. Deel B: Sturing en toetsing van de politieke geweldsbevoegdheid**
G. Drenth, J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45c. **Agressie en geweld tegen politiemensen. Beledigen, bedreigen, tegenwerken en vechten**
J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45d. **Belediging en bedreiging van politiemensen**
J. Naeyé, m.m.v. M. Bakker & C. Grijsen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2009
- 45e. **Uitgangspunten voor politioptreden in agressie- en geweldssituaties**
J. Naeyé, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
46. **Wijkagenten en hun dagelijks werk. Een onderzoek naar de uitvoering van gebiedsgebonden politiewerk**
J. Terpstra, 2008
47. **Bijzonder zijn ze allemaal! Vergelijkend onderzoek naar reguliere en bijzondere opsporing**
W. Faber, A.A.A. van Nunen & C. la Roi, Faber Organisatievernieuwing, Oss, 2009
48. **Gouden bergen. Een verkennend onderzoek naar Nigeriaanse 419-fraude: achtergronden, dadenkenmerken en aanpak**
Y.M.M. Schoenmakers, E. de Vries Robbé & A.Ph. van Wijk, Politieacademie, Apeldoorn/Bureau Beke, Arnhem, 2009
49. **Het betwiste politiebesteding. Een vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van het politiebesteding in Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Engeland & Wales**
A. Cachet, A. van Sluis, Th. Jochoms, A. Sey & A. Ringeling, Erasmus Universiteit Rotterdam/Politieacademie, Apeldoorn/Korps landelijke politiediensten, Driebergen, 2009

- 50. Leven met bedreiging. Achtergronden bij aangiften van bedreiging van burgers**
B. Bieleman, W.J.M. de Haan, J.A. Nijboer & N. Tromp, IntraVal & Rijksuniversiteit Groningen, 2010
- 51a. Het publieke belang bij private preventie. Een economische analyse van inbraakpreventiebeleid**
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2009
- 51b. Het effect van langdurige opsluiting van veelplegers op de maatschappelijke veiligheid**
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2010
- 52. Lokale politiek over politie**
T.B.W.M. van der Torre-Eilert, H. Bergsma & M.J. van Duin, met medewerking van R. Eilert, LokaleZaken, Rotterdam, 2010
- 53a. Trainen onder stress. Effecten op de schietvaardigheid van politieambtenaren**
R.R.D. Oudejans, A. Nieuwenhuys & G.P.T. Willemsen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
- 53b. Schieten of niet schieten? Effecten van stress op schietbeslissingen van politieambtenaren**
A. Nieuwenhuys, G.P.T. Willemsen & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2012
- 53c. Politievaardigheden onder stress. Het optimaliseren van aanhouding en zelfverdediging in de praktijk**
P.G. Renden, A. Nieuwenhuys, G.P.T. Willemsen & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2015
- 53d. Effectief omgaan met acute stress. Effecten van aanleg en trainingsservaring op de schietprestatie onder druk**
A. Landman, A. Nieuwenhuys & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2015
- 54. Politie en publiek. Een onderzoek naar de communicatievormen tussen burgers en blauw**
H.J.G. Beunders, M.D. Abraham, A.G. van Dijk & A.J.E. van Hoek, DSP-groep, Amsterdam/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2011
- 55. Managing collective violence around public events: an international comparison**
O.M.J. Adang with cooperation from: S.E. Bierman, E.B. Brown, J. Dietermann, C. Putz, M. Schreiber, R. van der Wal, J. Zeitner, Police Science & Research Programme, Apeldoorn, 2011
- 56. Stads- en regioScan in de grootste Brabantse gemeenten. De achtergronden van onveilige GVI-scores**
B.M.W.A. Beke, E.J. van der Torre, M.J. van Duin, COT, Den Haag; LokaleZaken, Rotterdam & Beke Advies, Arnhem, 2011
- 57. De mythe ontrafeld? Wat we weten over een goed politieleiderschap**
W. Landman, M. Brussen & F. van der Laan, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2011

- 58. Proactief handhaven en gelijk behandelen**
J. Svensson, H. Sollic & S. Saharso, Vakgroep Maatschappelijke Risico's en Veiligheid, Institute of Governance Studies, Universiteit Twente, Enschede, 2011
- 59a. De sterkte van de arm: feiten en mythes**
J.H. Haagsma, T.M. Rumke, I. Smits, E. van der Veer & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
- 59b. Blauw, hier en daar. Onderzoek naar de sterkte van de politie in Nederland, België, Denemarken, Engeland & Wales en Nordrhein-Westfalen**
J.H. Haagsma, I. Smits, H. Waarsing & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
- 60. De nachtdienst 'verlicht'**
M.C.M. Gordijn, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
- 61. Opsporing Verzocht. Een quasi-experimentele studie naar de bijdrage van het programma Opsporing Verzocht aan de oplossing van delicten**
J.G. van Erp, F. van Gastel & H.D. Webbink, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2012
- 62. Jeugdige zedendelinquenten en recidive. Een onderzoek bij jeugdige zedendelinquenten naar de voorspellende waarde van psychiatrische stoornissen en psychosociale problemen voor (zeden)recidive**
C. Boonmann, L.M.C. Nauta-Jansen, L.A. 't Hart-Kerkhoffs, Th.A.H. Doreleijers & R.R.J.M. Vermeiren, VUmc De Bascule, Duivendrecht, 2012
- 63. Hoe een angstaas een jokkebrok herkent**
J. Jolij, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
- 64. Politie en sociale media. Van hype naar onderbouwde keuzen**
A. Meijer, S. Grimmelikhuijsen, D. Fictorie, M. Thaens, P. Siep, Universiteit Utrecht, Center for Public Innovation, Rotterdam, 2013
- 65. Wapengebruik. Van inzicht in modus operandi naar een effectieve aanpak**
M.S. de Vries, Universiteit Twente, Enschede, 2013
- 66. Politieverhalen. Een etnografie van een belangrijk aspect van politieculturen**
M.J. van Hulst, Tilburg University, Tilburg, 2013
- 67. Recherchebazen. Een empirisch onderzoek naar justitieel politieleiderschap**
E.J. van der Torre, M.J. van Duin & E. Bervoets, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
- 68. Driehoeken: overleg en verhoudingen. Van lokaal tot nationaal**
E.J. van der Torre & T.B.W.M. van der Torre-Eilert, m.m.v. E. Bervoets & D. Keijzer, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
- 69. Overvallen vanuit daderperspectief. Situationele aspecten van gewelddadige, niet-gewelddadige en afgeblazen overvallen**
W. Bernasco, M.R. Lindegaard & S. Jacques, NSCR, Amsterdam, 2013

70. **Geweld tegen de politie. De rol van mentale processen van de politieambtenaar**
L. van Reemst, T. Fischer & B. Zwirs, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
71. **Vertrouwen in de politie: trends en verklaringen**
L. van der Veer, A. van Sluis, S. Van de Walle & A. Ringeling, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
72. **Mobiel banditisme. Oost- en Centraal-Europese rondtrekkende criminele groepen in Nederland**
D. Siegel, i.s.m. R. Koenraadt, D. Lyubenova, N. Sovre & A. Troscianczuk, Universiteit Utrecht, 2013
73. **De ontwikkeling van de criminaliteit van Rotterdamse autochtone en allochtone jongeren van 12 tot 18 jaar. De rol van achterstanden, ouders, normen en vrienden**
F.M.H.M. Driessen, F. Duursma & J. Broekhuizen, Bureau Driessen, Utrecht, 2014
74. **Speciaal blauw. Verschijningsvormen en overwegingen van specialisatie en despecialisatie binnen de Nederlandse politieorganisatie**
R.J. Morée, W. Landman & A.C. Bos, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2014
75. **Gevangene van het verleden. Crisissituaties na de terugkeer van zedendelinquenten in de samenleving**
M.H. Boone, H.G. van de Bunt & D. Spiegel, m.m.v. K. van de Ven, Erasmus Universiteit, Rotterdam, Universiteit Utrecht, 2014
76. **Brandstichters onder vuur. Een empirisch onderzoek naar zaken van brandstichting en hun daders**
L. Dalhuisen & F. Koenraadt, Universiteit Utrecht, 2014
77. **Van stadswacht naar nieuwe gemeentepolitie? Gemeentelijk toezicht en handhaving in de openbare ruimte**
T. Eikenaar & B. van Stokkom, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014
78. **Politiemensen over het strafrecht**
J. Kort, M.I. Fedorova & J.B. Terpstra, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014
79. **Kijken, luisteren, lezen. De invloed van beeld, geluid en schrift op het oordeel over verdachten-verhoren**
M. Malsch, R. Kranendonk, J. de Keijser, H. Elffers, M. Konter & M. de Boer, NSCR, Amsterdam, 2015
80. **De mentale gesteldheid van de familierechercheur. Een onderzoek naar werkgerelateerde stress en secundaire posttraumatische groei binnen een bijzondere groep politieambtenaren**
L.J.A. Bollen, M.C. Saan, M.J.J. Kunst, B.W.C. Zwirs & K.F. Kuijpers, Universiteit Leiden, 2015